

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ

На правах рукопису

ТАЛЪЯНЧУК ЛЕСЯ СЕРГІЇВНА

УДК 343.982.4

**КРИМІНАЛІСТИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО
ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ
УКРАЇНИ**

Спеціальність 12.00.09 – кримінальний процес та криміналістика;
судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата юридичних наук

Науковий керівник

Радецька Валентина Яківна

професор кафедри криміналістики
та судової медицини

кандидат юридичних наук, доцент

Київ 2016

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	4
ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ	
1.1. Періоди формування системи документів, що посвідчують особу при перетині кордону України, як основа їх криміналістичного дослідження.....	14
1.2. Поняття документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України та правова регламентація їх обігу.....	32
1.3. Загальна характеристика паспорта громадянина України для виїзду за кордон.....	50
Висновки до першого розділу.....	67
РОЗДІЛ 2. ДОКУМЕНТИ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ, ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Спеціальні засоби захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, від підроблення	70
2.2. Способи підробок документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та їх ознаки.....	90
2.3. Виявлення ознак підробок в документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.....	110
Висновки до другого розділу.....	125
РОЗДІЛ 3. МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ	
3.1. Основні положення технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.....	128

3.2. Методи криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.....	146
3.3. Сучасні технічні засоби, що використовуються під час дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.....	165
Висновки до третього розділу.....	181
ВИСНОВКИ.....	184
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ДОДАТКИ	

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ДНДЕКЦ	Державний науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ДП «Документ»	Державне підприємство «Документ»
ДПСУ	– Державна прикордонна служба Україна
Експертний центр ДПСУ	– Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України
ЄДАПС	– Єдина державна авторизована паспортна система
ЄРДР	Єдиного реєстру досудових розслідувань
Закордонний паспорт	– паспорт громадянина України для виїзду за кордон
ЗДУ	– закордонні дипломатичні установи
«е-паспорт»	паспорт, що містить безконтактний електронний носій інформації
ІКАО	Міжнародна організація цивільної авіації
ІЧП	– інфрачервоні промені
Консорціум «ЄДАПС»	– підприємство України, що виготовляє ідентифікаційні документи та інформаційні системи
КПК України	– Кримінальний процесуальний кодекс України
КПП	– контрольно-пропускний пункт
КК України	– Кримінальний кодекс України
МВС України	– Міністерство внутрішніх справ України
МЗС України	– Міністерство закордонних справ України
НДЕКЦ	– Науково-дослідний експертно-криміналістичний центр
ОАЕ	– Об'єднані Арабські Емірати
ОВС України	– Органи внутрішніх справ України

ООН	– Організація об'єднаних націй
Паспортні документи	– документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону
ПК «Україна»	– поліграфічний комбінат «Україна»
РАГС	– реєстрація актів громадянського стану
Сучасні паспортні документи	– документи для виїзду за кордон зразка 2015 року
СРСР	– Союз Радянських Соціалістичних Республік
СССР	– Союз Советских Социалистических Республик
СТЕД	– судово-технічна експертиза документів
США	– Сполученні Штати Америки
ТЕД	– технічне дослідження документів
ТОВ «Знак»	– дочірнє підприємство Консорціуму «ЄДАПС»
УРСР	– Українська Радянська Соціалістична Республіка
УФП	– ультрафіолетові промені
УФ-фарби	– фарба, що має люмінесцентні властивості
«чїп»	– безконтактний електронний носій інформації
«мікрочїп»	– безконтактний електронний носій інформації
ПАР	– Південно-африканська республіка
OVI-фарба	– кольорозмінна типографська фарба

ВСТУП

Актуальність теми. Політичні й військові конфлікти в Україні та інших державах світу призвели до активної міграції населення, збільшення кількості біженців та переселенців. Правоохоронними органами все частіше виявляються підроблені документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону. Такі факти пов'язані з підвищенням рівня суспільної небезпеки, оскільки стосуються способів вчинення кримінальних правопорушень різної тяжкості як в Україні, так і за її межами.

Дані офіційної статистики Державної прикордонної служби України протягом 2010 – 2016 років демонструють значну кількість злочинних проявів, пов'язаних із підробленням документів. Упродовж 2010 року під час перетинання державного кордону України затримано 595 осіб з підробленими документами, у 2011 р. – 469, у 2012 р. – 382, у 2013 р. – 430, у 2014 р. – 317, у 2015 р. – 388, у 2016 р. – 476. Поряд з цим, у 2010 році виявлено 355 осіб з підробленими закордонними паспортами (у 2011 р. – 263, у 2012 р. – 231, 2013 р. – 250, у 2014 р. – 231, у 2015 р. – 287, у 2016 р. – 302), 170 осіб з підробленими книжками моряка (2011 р. – 160, 2012 р. – 81, 2013 р. – 77, 2014 р. – 36, у 2015 р. – 41, у 2016 р. – 23), 67 осіб з підробленими загальногромадянськими паспортами (2011 р. – 39, 2012 р. – 65, 2013 р. – 94, 2014 р. – 42, у 2015 р. – 36, у 2016 р. – 29)¹. Цьому сприяють не лише економічна та політична нестабільності у державі, а й наявність в обігові паспортних документів старих зразків із спеціальними засобами захисту не такого високого рівня, як останні бланки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Наведені чинники призвели до затвердження зразків бланків документів із безконтактним електронним носієм інформації та прискорили їх видачу. Зокрема, йдеться про внесення до паспортних документів біометричних даних особи та додаткового захисту цих документів. Водночас, в обігу залишаються

¹ Статистичні дані Державної прикордонної служби України за 2010–2016 рр.

паспортні документи старих зразків, які підробляються для подальшого використання під час вчинення кримінальних правопорушень.

Виявлення та розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням паспортних документів, неможливе без знань про способи їх підроблення, порядок огляду, особливості призначення та проведення відповідних судових експертиз. Особливої уваги потребує й нормативно-правове урегулювання обігу документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону різних років випуску, проведення судових експертиз та впровадження новітніх технологій і методів дослідження.

Теоретичним підґрунтям дисертаційного дослідження стали праці вчених, у чийх роботах приділялась значна увага різним аспектам криміналістичного дослідження документів для вирішення завдань кримінального провадження: Ю. П. Аленіна, В. П. Бахіна, Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, І. В. Гори, В. А. Журавля, А. В. Іщенко, Н. С. Карпова, Н. І. Клименко, В. П. Корж, В. С. Кузьмічова, О. А. Леві, В. В. Лисенка, В. К. Лисиченка, Є. Д. Лук'янчикова, Г. А. Матусовського, М. В. Салтевського, М. Я. Сегая, Л. Д. Удалової, І. Я. Фрідмана, П. В. Цимбала, С. С. Чернявського, Ю. М. Черноус, В. Ю. Шепітька, О. Р. Шляхова та інших.

Пошук шляхів удосконалення окремих питань криміналістичного дослідження різних видів документів залишався предметом активних дискусій вітчизняних і зарубіжних учених, зокрема таких: В. В. Аксенова, Т. П. Бірюкова, М. Ю. Будзієвського, О. В. Воробей, Б. Р. Киричинського, О. Л. Кобилянського, З. А. Ковальчук, В. П. Колонюка, Є. П. Коновалова, І. Д. Кучерова, В. С. Мацишина, І. М. Осики, С. Д. Павленка, Л. Л. Патик, І. І. Попович, Н. А. Потомської, С. Ю. Петряєва, В. Я. Радецької, М. В. Терзієва, О. В. Шведової та багатьох інших.

Однак увесь комплекс проблем технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, у наукових дослідженнях розглядався фрагментарно, переважно в межах загальних питань методики дослідження документів, наділених спеціальними засобами захисту

від підроблення. Більшість методичних положень та рекомендацій в умовах науково-технічного прогресу втратили актуальність або потребують суттєвого доопрацювання, зокрема: щодо порядку виявлення підроблених документів у пунктах пропуску через державний кордон України, призначення та проведення відповідних видів судових експертиз, особливостей застосування сучасних методів і технічних засобів дослідження. Ці та інші питання, що розглядаються у дисертації, є досить актуальними та необхідними для практики розслідування кримінальних правопорушень й експертного дослідження цієї групи документів.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана відповідно до Стратегії національної безпеки України, затвердженої Указом Президента України від 26 травня 2015 р. № 287/2015, ґрунтується на положеннях Державної програми профілактики правопорушень на період до 2015 р. (розпорядження Кабінету Міністрів України від 30 листопада 2011 р. № 1209-р), відповідає Переліку пріоритетних напрямів наукового забезпечення діяльності органів внутрішніх справ України на період 2015–2019 років (наказ МВС України від 16 березня 2015 р. № 275), включена до планів науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт Національної академії внутрішніх справ 2011-2016 років. Тему дисертації затверджено рішенням Вченої ради Національної академії внутрішніх справ від 29 листопада 2011 р. (протокол № 22) та схвалено Координаційним бюро НАПрН України (№ 1524, 2011 р.).

Мета і задачі дослідження. *Мета* роботи полягає в розробленні теоретичних основ криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та удосконаленні практичних рекомендацій з технічного дослідження підроблених документів цієї категорії у практиці виявлення та розслідування кримінальних правопорушень.

Для досягнення зазначеної мети було поставлено такі *задачі*:

- охарактеризувати періоди формування системи документів, що

посвідчують особу при перетині кордону України, та сучасний стан наукового дослідження цієї проблеми;

- сформулювати поняття документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України;

- систематизувати документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням правової регламентації їх обігу;

- деталізувати спеціальні засоби захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, від підроблення;

- встановити способи підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та їх ознаки;

- конкретизувати особливості виявлення ознак підробок у документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України;

- розкрити основні положення технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України;

- визначити комплекс сучасних технічних засобів і методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та обґрунтувати необхідність створення окремої методики їх дослідження;

- розробити методичні рекомендації з криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, для впровадження їх в експертну діяльність.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що виникають у зв'язку із виявленням та дослідженням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Предмет дослідження – криміналістичне дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Методи дослідження. Методологічною основою дисертації є принципи та основні категорії діалектичного пізнання соціальних явищ і процесів розвитку та взаємозв'язку об'єктів реальної дійсності, система загальнонаукових і спеціальних методів, які є засобами наукового пошуку в арсеналі гуманітарних та юридичних наук. Зокрема, при дослідженні документів, що посвідчують

особу при перетині державного кордону України, використовувалися такі методи: *аналіз та синтез* – під час визначення поняття цих документів, встановлення спеціальних засобів захисту та способів виявлення підробок (підрозділи 1.2, 2.1, 2.2), *аналогія* – для наведення особливостей призначення експертиз (підрозділи 3.1, 3.2), *порівняльно-правовий* – під час аналізу ефективності застосування норм матеріального й процесуального права, регулятивного законодавства, оцінювання визначень і підходів вітчизняних та зарубіжних учених (розділ 1, підрозділи 2.1, 2.3, 3.1); *історико-правовий* – уможливив розкрити генезис етапів розвитку і становлення кордону України та системи документів, що посвідчують особу при його перетині (підрозділ 1.1); *системно-структурний* – при розгляді методів криміналістичного дослідження документів (підрозділи 2.1, 2.2, розділ 3); *статистичний* – для узагальнення результатів вивчення емпіричних джерел (розділи 1–3); *соціологічний* – для підтвердження наукових висновків результатами анкетування працівників Експертної служби МВС України (розділи 1–3).

Емпіричну базу дослідження становлять систематизовані статистичні матеріали Державної прикордонної служби України щодо кількості осіб, які перетинали державний кордон України та виявлених підроблених документів протягом 2010–2016 рр., узагальнені результати вивчення експертної практики (опрацьовано 104 формуляри-застереження Державної прикордонної служби України та 67 висновків експертів за період 2008–2016 рр.) зведені дані соціологічного опитування 136 працівників Експертної служби МВС України.

У дисертаційному дослідженні використано і особистий тринадцятирічний досвід роботи на посаді завідувача сектору технічних досліджень документів та почерку відділу криміналістичних видів досліджень Вінницького Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України.

Наукова новизна одержаних результатів полягає в тому, що робота є першим в Україні дослідженням, у якому комплексно, з урахуванням сучасного стану законодавства та правозастосовної практики, розроблено теоретичні положення та практичні рекомендації з технічного дослідження

документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, зокрема:

вперше:

– виділено періоди формування системи документів, що посвідчують особу при перетині кордону України, на основі аналізу історичних джерел та фактів, пов'язаних із переміщенням населення без документів та із документами;

– запропоновано класифікацію досліджуваних об'єктів на основі визначених критеріїв видового розмежування документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням аналізу правової регламентації їх обігу;

– створено класифікаційну систему спеціальних засобів захисту від підроблення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням таких критеріїв, як: вигляд документа, матеріал, який використовується для виготовлення документів, розташування спеціальних засобів захисту на бланках, час внесення спеціальних засобів захисту, місце відображення на сторінках, розміщення в структурі паперу, рівні сприйняття спеціальних засобів захисту, методи дослідження, способи використання;

удосконалено:

– визначення поняття «документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України» - це матеріальні носії, на яких відображена за допомогою знаків інформація, що посвідчує особу, які видаються уповноваженими державними органами чи посадовими особами громадянам України, особам без громадянства та особам, що мають статус біженця, з досягненням ними певного віку (чи незалежно від віку), при виконанні функціональних обов'язків на визначений період часу для в'їзду та виїзду з України через пункти пропуску на державних кордонах;

– порядок виявлення ознак підроблення в документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, який відрізняється такими

особливостями, як: місце та час виявлення, професійна кваліфікація учасників, технічне забезпечення, фіксація ознак підроблення паспортних документів, їх вилучення;

– основні положення технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, стосовно: мети, завдань, об'єктів, процесу підготовки матеріалів для експертного дослідження, переліку питань експерту;

дістало подальший розвиток:

– виявлення ознак способів підроблення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, які поділяються на повне (з використанням копіювально-множильної техніки, спеціального друкарського обладнання, малювання, фотографування тощо) та часткове (з використанням оригінальних частин та ознак внесення змін у документи);

– система методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, які поділяються на: всезагальні, загально–пізнавальні (загально–наукові) та спеціальні методи;

– комплекс сучасних технічних засобів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, який складається із: вимірювальних технічних засобів, освітлювальних, відтворюючих зображення, мікроскопічних, технічних засобів автоматизації та комп'ютеризації.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що теоретичні положення, висновки та пропозиції, отримані в межах дослідження, впроваджені та надалі можуть використовуватись у:

– *науково-дослідній роботі* – для розробки та впровадження методів криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України (акт впровадження Державного науково-дослідного експертно-криміналістичного центру МВС України від 11 вересня 2015 р.);

– *практичній діяльності експертних підрозділів* – під час проведення судових експертиз і досліджень, а також у роботі практичних підрозділів (акти впровадження Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України у Запорізькій області від 11 вересня 2014 р., Науково-дослідного експертно-криміналістичного центру при УМВС України у Миколаївській області від 21 січня 2014 р.);

– *освітньому процесі* – під час підготовки навчально-методичних, лекційних, дидактичних матеріалів з нормативних дисциплін «Криміналістика» та «Методика розслідування окремих видів злочинів» (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 17 лютого 2016 р.).

Апробація результатів дисертації. Основні положення та висновки дисертації оприлюднені у доповідях і виступах дисертантки на всеукраїнських науково-практичних конференціях, а також засіданні круглого столу, зокрема таких: «Інформатизація судово-експертної діяльності» (м. Київ, 29 березня 2012 р.); «Актуальні проблеми кримінального права, процесу та криміналістики» (м. Одеса, 2 листопада 2012 р.); «Проблемні питання стану дотримання захисту прав людини в Україні» (м. Київ, 5 грудня 2013 р.), «Теорія і практика судової експертизи» (м. Київ, 12 травня 2016 р.).

Публікації. Основні результати й висновки, що сформульовані в дисертації, відображено в десяти наукових публікаціях, серед яких п'ять наукових статей, опублікованих у виданнях, включених МОН України до переліку наукових фахових видань з юридичних наук, одна стаття – у міжнародному науковому виданні, а також у чотирьох тезах, опублікованих у збірниках доповідей науково-практичних конференцій та круглих столів.

Структура дисертації визначається її метою, задачами та предметом дослідження; складається зі вступу, трьох розділів, що включають дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (273 найменувань на 30 сторінках) і дев'яти додатків на 30 сторінках. Повний обсяг дисертації становить 247 сторінок, із них основний текст – 187 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ТА ПРАВОВІ ОСНОВИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

1.1. Періоди формування системи документів, що посвідчують особу при перетині кордону України, як основа їх криміналістичного дослідження

На сьогодні українські громадяни проживають у незалежній державі, з визначеною територією, кордонами, історією, мовою, культурою тощо. Сучасний статус держави та її атрибути українці відстоювали та відвойовували ще з давніх часів. Зважаючи на значення державності для українців, виникає необхідність розглянути історичний розвиток державного кордону України як одну з важливих ознак державності, створення пунктів пропуску та системи перевірки документів на кордоні. Впровадження документів, які посвідчували особу на території України та надавали дозвіл на перетин її кордону було важливим кроком не лиш у формування державності, але й у створенні способів контролю за міграційними процесами й запобігання цілої низки протиправних діянь, пов'язаних із їх підробленням. Способи підробки документів та їх виявлення неодноразово вивчались криміналістами й стали частиною історії криміналістичного документознавства.

Поняття «кордон» почало вживатися у спілкуванні ще в давньому Єгипті в XX столітті до нашої ери, після зведення фараоном Аменемхетом I «величної» фортеці під назвою «Стіна князя» [1, с. 287]. Вона слугувала захистом північно-східної території держави від набігів азійських племен з території Сирії і Палестини. У XIX столітті до нашої ери фараон Сенусерт III створив спеціальні формування для охорони кордону, які були озброєні луками зі стрілами, бронзовими мечами і списами, оснащені дерев'яними щитами,

обтягнутими шкірою [1, с. 324]. Приблизно в ті ж часи, кордони між містами-державами міжріччя Тигру і Євфрату, позначалися ровами і стелами з написами, які свідчили, що саме у цьому місці проходить межа, котра відокремлює землі одного полісу від іншого [2, с. 435].

Слід зазначити, що латинське слово «limes» ще за часів Римської імперії мало низку значень, серед яких були кордон, стежка або просто незорана смуга між полями, будь-яка дорога, протока тощо. Також цей термін використовується для визначення стін, що визначали кордони імперії [3]. Лімесом у Античного Риму визначався укріплений кордон («вал», «стіна») зі сторожовими вежами, який був як захисною спорудою, так і засобом митного контролю. На прохідних пунктах велася торгівля із «зовнішнім світом».

У Китаї імператор Цінь Ші Хуанді, для захисту своїх кордонів від гунів збудував найбільшу з відомих у світовій історії прикордонну споруду – Велику китайську стіну [4].

У центральному В'єтнамі археологи знайшли прикордонну стіну завдовжки у 127 км, яку охрестили Великою в'єтнамською стіною. Стіна з'єднувала між собою понад 50 стародавніх фортець, в яких стояли гарнізони [5].

На початку ХХ століття поняття «кордон» визначали як невеликі загони війська, розставлені на відомій відстані один від одного (на зразок ланцюга) на випадок ненавмисного нападу ворога, для огляду товарів у прикордонних землях і для попередження розповсюдження зарази [6, с. 312].

Аналізуючи наведені явища слід зазначити, що зразків прадавньої прикордонної архітектури і прикордонних формувань у світовій історії є безліч. Факти виявлення огорожувальних та оборонних укріплень свідчать про наміри народів відокремити власну територію, визначити межі та захистити її від нападників.

Проукраїнські та інші народи, які проживали на території сучасної української держави, також визначали межі своїх поселень. Їх історичні пам'ятки, джерела та архівні матеріали уможливають прослідкувати певну

періодизацію становлення та розвитку кордонів на території сучасної України, зародження системи перевірки документів при перетині кордону. До наведених періодів ми віднесли ті, що відрізняються відповідними часовими та територіальними ознаками.

Перший період – племінні природні кордони.

Цей період характеризується визначенням території поселень певного племені, створенням захисних природних та прикордонних укріплень, обмеженням доступу до поселення, створенням системи оповіщення.

За дослідженням Б. А. Шрамко [7, с. 33–34], у районі селища Бельськ Котелевського району Полтавської області, біля річки Ворскла, наприкінці VIII – початку III століть до нашої ери на площі 4400 га знаходилось описане Геродотом велике скіфське місто Гелон, довжина укріплених стін якого становила понад 33 км. Лісові масиви використовувалися для оповіщення про наближення війська або торгового каравану поблизу кордону, а від нападників поселення захищали величезні земляні вали – земляні кордони. Прикладом цього є музейна пам'ятка поселення скіфів поблизу міста Немирова у Вінницькій області. Як свідчать історичні джерела [8, с. 115–119], на території Середнього Подністров'я виявлено декілька десятків добре укріплених городищ. Цілком можливо, що всі вони могли складати єдину оборонну систему.

Слов'янські племена анти (пізніше називалися славинами, русами, росами, русичами) з'являються у середині I тисячоліття на землях нинішньої України. Вони перейняли досвід своїх попередників і для охорони земель використовували польові дерево-земляні оборонні вали, які представляли собою величезні земельні насипи. На їх вежах розміщувалися дозори, які у разі небезпеки розпалювали димове багаття, попереджаючи і закликаючи до оборони [9, с. 17].

Другий період – організація кордонів за часів Київської Русі.

Цей період характеризується визначенням та охороною кордонів держави, в якій захист та розвиток прикордонної лінії в державній політиці посідали важливе місце.

У літописі Київської Русі зазначається [10, с. 14], що протягом IX–XIII століть існувала «могутня праукраїнська держава – Київська Русь, яка розкинулась на широких просторах Східної Європи». Загалом завершився процес об'єднання території Київської Русі і визначення її кордонів у період княжіння Володимира Великого. Значним кроком під час укріплення кордонів стало створення системи сторожових міст, міст-фортець, серед яких Вишгород, Гродно, Ізяслав, Новгород-Сіверський, Чернігів та інші. Такі міста часто будували на окраїнах київської держави як сторожові пости [11, с. 65-66]. Дослідники вважають, що всього на території Київської Русі в X–XIII століттях існувало 1395 укріплених поселень [12, с. 62].

Насамперед, ці міста виконували функції опорних пунктів на території підвладних Русі іншомовних народів, вирішували завдання оборони країни від іноземних вторгнень або ж були перевалочними центрами міжнародної торгівлі, отримання данини, пунктами пропуску [13, с. 177]. Особливу увагу приділяли укріпленню міст, у яких цю функцію забезпечували вали і рови. У більших містах вали йшли двома й трьома рядами. Будували їх із землі й глини, каміння; часом скріплювали дерев'яними палями, частоколом. Навколо міст залишали рів і пускали воду. Вхід до міста пролягав через оборонні ворота [14, с. 108]. У княжі часи вали, рови та вбудовані у них фортеці складали справжні прикордонні системи укріплень. Усі фортеці розміщалися на висотах, що сприяло належному спостереженню і обороні. Для захисту кордонів Русі та її столиці фортеці заселяли племенами «мужей лучших» [15, с. 69].

Захисну функцію кордонів держави виконували також дерево-земляні стіни – «Змієві вали», що підіймалися на 3,5–4 метри [16, с. 240–243].

Перші згадки про прикордонні пункти пропуску зазначаються в літературних джерелах [17; 18], в яких йдеться про те, що в самому Києві була застава, на якій «при князі Володимирі жили богатирі», і було їх там

одинадцять. «Вони дивились, богатирі, доглядали, як не запустити ворога на святую Русь». Цих богатирів можна вважати першими охоронцями кордону [17, с. 24].

Після занепаду Київської Русі наші предки втратили суверенність власної території на довгий час, залишивши лише археологічні пам'ятки у вигляді «міст-фортець», чисельних «кам'яних баб», «валів» тощо [9; 11; 12; 19; 20].

У XIII столітті спадкоємцем київської держави стало Галицько-Волинське князівство [21, с. 167], що було поглинуте сусідніми Литвою та Польщею [22, с. 167]. Формування сучасної української нації, успішне відстоювання суверенних інтересів почалося з появою українського козацтва.

Третій період – охорона козацтвом кордонів українських територій.

Цей період головним чином характеризувався охороною визначених кордонів державами, під гнітом яких того часу перебувала Україна.

Свідченням зазначеного вище є активна діяльність запорізького козацтва, що з кінця XV по XVIII століття обживали українське порубіжжя. Швидко зрозумівши військові можливості козацтва, литовські та польські, а далі і російські державні діячі почали використовувати його для захисту кордонів [23, с. 288]. Підтвердженням цьому є те, що литовські та польські правителі брали запорожців на військову службу для захисту кордонів: «влаштувавши козаків, король звелів їм бути на сторожі проти татар у всій готовності біля дніпровських порогів...» [24, с. 139]. Навіть коли українські козаки повертались у підданство Російської корони, то знову «...стали вартою кордонів держави російської» [25, с. 48-60].

Вище зазначені періоди можна об'єднати за спільною рисою, яка полягала в ідентифікації особи при перетині кордону за ознаками зовнішності, одягу, речей тощо. Це так звані «бездокументальні» періоди розвитку та становлення кордонів. В наступні періоди ідентифікація особи здійснювалася за допомогою відповідного документа.

Четвертий період – формування українського кордону в часи Царської Росії та введення документів, які посвідчували особу на території України.

Цей період характеризується законодавчим створенням служби охорони кордонів та митниць, появою посвідчень особи, які обмежували право вільного пересування населення та перетину кордону.

Так, у 1623 році був складений новий статут станичної та сторожової служби, що вводив контроль за перетином особами кордону. У ньому зазначалося, що вільний доступ у країну мають лише іноземні послы зі своєю свитою і купці з прикажчиками. Решті – слід попередньо одержати згоду російського уряду і дозвіл на в'їзд, а також мати рекомендаційну грамоту [26, с. 2–7].

Для здійснення контролю за пересуванням через кордон, Петро I видав указ, в якому наказував «по всьому польському кордоні, по великих дорогах заснувати міцні застави і між тих великих доріг проїзди лісом зарубати». У Російській імперії з'явилися перші пункти пропуску через кордон у вигляді «міцних застав», в яких проводилися перевірки документів особи [27, с. 64–67].

Першим законодавчим закріпленням вимог у Російській імперії про наявність посвідчення особи стало «Соборне Уложення» 1649 року, в якому було відведено дві глави: VI «О проезжих грамотах в иные государства» та XVIII «О проезжих грамотах для служилых людей в Сибири и нижней Волги и проезжих грамотах для иностранцев» [28, с. 46]. Цей документ наказував всім російським підданам, які перетинають кордон, мати при собі «проїжджі грамоти», що видавалися воєводами на час необхідний для забезпечення підданими імперії своїх інтересів за її межами.

Також в цьому документі визначалась відповідальність воєвод за «підроблений підпис чи печатку», за «спеціальне виправлення, чи підчистку», яка в залежності від наслідків, каралась як постійним поселенням у Сибірі, так і виправними роботами в арештантських ротах [28, с. 80-81].

Указ (1714 р.) та інструкція (1719 р.) затверджували для поїздки через кордон «проїжджі листи» або «пашпорта» [29, с. 112–116; 30, с. 78–115]. Функція оформлення і видачі цих документів особам перейшла до від царя до Колегії закордонних справ, а в подальшому до воєвод. У документах містились

персональні дані власника документа, а саме: ім'я, прізвище, звідки виїхав, куди прямує, місце проживання, характеристика його роду діяльності, відомості про членів сім'ї, які їхали разом з ним, іноді відомості про батька і батьків.

Характеризуючи паспортний документ 1797 року, встановлено, що він мав вигляд сучасного аркушу паперу формату А 4 з обов'язковим внесенням водяних знаків. В цьому документі можливо було роздивитись герб Російської імперії. Вже в той час, щоб унеможливити підроблення таких документів, кожне підприємство, що здійснювало виробництво спеціального паперу, ставило свій водяний знак – у вигляді гербів та будь яких інших предметів [30, с. 147].

26 травня 1776 року був виданий Указ Сенату «Про встановлення в Новоросійській та Азовській губерніях портових і прикордонних митниць та застав» [31, с. 134]. Ця дата може вважатися початком сучасної історії кордонів та пунктів пропуску на території України. Однією з основних стала Микитинська митниця поблизу поселення Микитино, що знаходилося на перетині водних і сухопутних шляхів, на перехресті шляху із «варяг в греки».

Як свідчать історичні джерела [31; 32], було прийнято рішення на цій заставі видавати усім особам, які проїздили через кордон, як з татарського, так і із запорозького боку, спеціальні «друкарські квитки», щоб не було «бродяг безпаспортних». Це був дуже важливий крок до регулювання прикордонного сполучення і впорядкування торгівлі. Колегією закордонних справ Російської імперії був призначений перекладач з турецької та татарської мов, в обов'язки якого входила перевірка документів іноземних підданих, видача «друкарських квитків», переклад інших документів, які присилалися із-за кордону.

Поряд з цим, відповідно до розпорядження імператорського уряду від 1844 року, існував паспорт для виїзду за кордон, який видавався російським підданам незалежно від статі з досягненням ними 25-річного віку. За кожні шість місяців дії паспорта слід було сплачувати двадцять п'ять карбованців [33, с. 449]. Відповідальність за виїзд за кордон без закордонного паспорта передбачалась главою «Уставу про паспорти» (1864 року). Статистичні дані

1860-1867 рр. свідчать про 6094 засуджених за втечу за кордон без відповідних документів, серед яких 97,02 % низьки прошарки суспільства (селяни, військові тощо) і 2,7 % верхівка (дворяни) [34, с. 176; 35, с. 16].

Внутрішня та зовнішня політика правління Російської імперії співпадали у контролі за переміщеннями її громадян, як в середині держави, так і на кордонах. Засобами для її реалізації були введенні паспортні документи, «друкарські квитки», «проїжджі листи», «проїжджі грамоти», створенні застави-митниці, які здійснювали перевірку осіб, документів при перетині кордону.

П'ятий період – закріплення кордонів української держави у дореволюційний період ХХ століття.

У цей період збільшуються територіальні межі Російської імперії, до складу яких входить більша частина сучасної України, законодавчо закріплюється необхідність мати відповідні документи як підданам, так і іноземцям для перетину кордонів.

З 1832 року відповідальним за спокій на кордоні став «Окремий корпус прикордонної сторожі» [35, с. 38–56]. Головними завдання працівників цього корпусу були: охорона кордону, пошук і затримання контрабандистів, а також бродяг, дезертирів, інших порушників.

Перетин кордону здійснювався відповідно до «Положення про види на проживання» (1895) і «Статуту про паспорти» (1903) [37, с. 597–599; 38]. Аналіз статей Статуту про паспорти уможливорює зробити висновок, що загальними для всіх умовами отримання документа для виїзду за кордон були: 1) надання свідоцтва від поліції, який посвідчує той факт, що «ніякого законного перешкоди до від'їзду немає» (ст. 165); 2) надання свідоцтва про відсутність «законних вимог з боку приватних кредиторів або з боку урядових місць і осіб» (ст. 167); 3) досягнення двадцятирічного віку (ст. 170). Свідоцтва, що засвідчують безперешкодність виїзду, можна було замінити «запорукою осіб, відомих своєю благонадійністю» [38; 39, с.287].

Закордонні паспорти обкладалися зборами в казну, що складала 15 рублів за кожне півріччя. Термін дії документів у різні часи для різних класів осіб був від 2 до 5 років.

«Статут про паспорти» 1903 року досить докладно регламентує прикордонні сполучення Російської імперії, Пруссії, Австрії, Туреччини та Персії. Найбільшу увагу у ньому приділено переходу жителями прикордонних територій. Наприклад, при перетині кордону з Прусією Статут «дозволяв» безперешкодно пересуватися «з однієї частини маєтку, пересічної кордоном, в іншу, не дивлячись на різницю держав» поміщиків, їх повірених і слуг, що живуть в межах маєтку (ст. 236-237) без сплати мита та документів. В інших випадках для переходу кордону з Прусією російським підданим необхідно було отримати вид на перебування, які видавалися повітовими виконавцями, строком на три дні, а перехід кордону повинен був здійснюватися через чітко зазначені в документі митниці або перехідні пункти. А для переходу кордону з Австрією закон, крім триденних видів, передбачав можливість отримання від начальників місцевої поліції квитків терміном від двох до чотирьох тижнів [38].

Бланк паспорта зразка 1915 року являв собою аркуш паперу сірого кольору, прямокутної форми. Текст документу складався мовою, прийнятою в Царській Росії. Навпроти цих текстів в паспорт вносилися рукописні записи про власника документа: ім'я та прізвище, рік народження, віросповідання, вид діяльності, сімейний стан, прописка, а також зріст, колір волосся, особливі прикмети. Також зазначалася назва органу, що видавав документ, термін його дії та місце перебування власника. Фотокартка в документі не передбачалась (додаток Б, рис. Б.1). Засобами захисту бланка паспорта були водяний знак та відбитки мокрих печаток.

На початку ХХ століття паспортний контроль представляв собою певну технологію, яка практично застосовується в пунктах пропуску й до нині. Законодавчі акти російської держави ХІХ – початку ХХ століть закріпили правила переходу державного кордону для гарантування державної безпеки через припинення незаконних переходів підданих за рубежі країни, розвитку

економічного співробітництва (насамперед торгівлі) з іншими державами та забезпечення фінансових інтересів держави.

Шостий період – запровадження документів, що посвідчують особу у Радянському Союзі.

Цей період характеризується поступовим об'єднанням в одну державу всієї території сучасної України, закріпленням лінії її кордону, запровадженням та удосконаленням бланку паспорта для виїзду за кордон зі спеціальними засобами захисту.

Одразу після Лютневої революції 1917 року в переговорах Центральної Ради з Тимчасовим урядом постало питання кордонів України. Відповідно до Третього універсала 20 листопада 1917 року до складу Української Народної Республіки увійшли Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму) [40, с. 376]. Західноукраїнські землі увійшли до складу Польщі, Буковина відійшла до Румунії, Закарпаття – до Чехословаччини. У результаті чого і розпочалось радянське становлення українських кордонів [41, с. 402].

Радянська влада у 1920 році остаточно повернулася в Україну, тому, започаткована в Радянській Росії система охорони кордонів, поширилась і на території нашої країни. Жовтнева революція уможливила вільне пересування населення, закріпила рівність громадян тощо. Необхідно було розробити і ввести нові радянські документи, які б посвідчували особу громадян, а також організувати облік проживаючого населення і урегулювати його пересування [42, с. 535–543].

Першими документами на території радянських союзних держав, які відмінили царські, стали «трудові книжки» [43, с. 764], які були змінені посвідченнями особи [44], а далі – паспортами громадянина Радянського Союзу [45].

В Радянському Союзі документами, що посвідчували особу радянського громадянина, та надавали право перетинати державний кордон були такі

паспорти: а) дипломатичний паспорт; б) службовий паспорт; в) паспорт моряка; г) загальногромадянський закордонний паспорт [46; 47].

За відсутності перелічених документів для повернення до країн Радянського Союзу видавалося свідоцтво на повернення [46]. Видача службових паспортів, а також видача дипломатичних паспортів певній категорії радянських громадян, накладення віз на ці паспорти, а також накладення віз на іноземні дипломатичні паспорти, на паспорти співробітників іноземних місій та делегацій – покладалася на Народний Комісаріат із закордонних справ [47].

Закордонні паспорти отримували громадяни, які досягли 16-річного віку за відповідною заявою, а також порукою двох громадян, що не перебувають під слідством чи судом, та копією документа для відрядження, виданого радянськими установами та громадськими організаціями, терміном на 6 місяців з можливістю продовження цього терміну [46].

Бланк загальногромадянського закордонного паспорта зразка 1929 року представляв собою спеціальний аркуш паперу світлого кольору, по периметру якого малися зображення у вигляді рамки. У верхній лівій частині бланка містилося кольорове зображення герба СРСР. З одного боку документа були нанесені тексти російською і французькою мовами та графи, а в нижній правій частині розміщували фотокартку. Документ завіряли підписами комісарів внутрішніх та іноземних справ. Графи документа заповнювалися відомостями про власника, зокрема, такі: прізвище, ім'я, по-батькові, дата та місце народження, сімейний стан тощо, а також ріст, колір очей, волосся та особливі прикмети. Обов'язковим реквізитом було зазначення дати та пункту пропуску, через який дозволено перетинати кордон. Для захисту бланка наносилася захисна сітка, а номери бланка та паспорта – окремо в нижній правій частині. Фотокартка та підписи посадових осіб у паспорті скріплювалися відбитками мокрих печаток (додаток Б, рис. Б.2).

Цей бланк вчерез свої розміри був не досить зручним у використанні, оскільки величина документа вимагала від власника складання його в декілька разів, що призводило до затирання та перегинання у певних місцях документа.

Наступні зразки документів, що посвідчували особу громадянина Радянського Союзу при перетині кордону, мали вигляд книжечки з червоною обкладинкою. На лицевій стороні обкладинки жовтим кольором нанесені зображення герба СРСР та написи російською мовою.

Загальногромадянський закордонний паспорт видавався радянським громадянам, що прагнули виїхати за кордон за службовими, громадськими та особистими справами, а також тим, які постійно проживали за кордоном. Ці паспорти могли отримати: члени делегацій профсоюзних, спортивних, кооперативних та інших громадських організацій; артисти, які виїздили на гастролі за кордон; кореспонденти кіно, радіо, газет та журналів; особи, які відряджалися на роботу до іноземних установ та підприємств; туристи, а також – особи, які супроводжували групи радянських туристів за кордоном.

Радянським громадянам для закордонних поїздок до «дружніх країн» у службових та особистих справах видавалися спеціальні посвідчення (серії «АВ» и «НЖ»), а також пропонувалися безвізові поїздки за внутрішніми паспортами громадянина СРСР зі спеціальним аркушем. Громадяни СРСР, які виїздили за кордон на тимчасове проживання, віддавали у відповідні органи паспорти, а з поверненням вони їм поверталися. Радянські громадяни, які постійно проживали на території іншої держави, в СРСР посвідчували особу своїми закордонними паспортами [47].

Бланки паспортів громадян СРСР для виїзду за кордон друкувалися на державних підприємствах та зовні були дуже схожими між собою, оскільки наслідували стилістику Радянського Союзу та багато в чому її підкреслювали [46; 47].

Для прикладу, розглянемо докладніше два види бланків паспортів зразків 1959 та 1970 років (додаток Б, рис. Б.3-Б.10). Перший вид закордонного паспорта був бланком, який складався з 18 аркушів із заокругленими кутами, що скріплені між собою ниткою білого кольору. Паспорт мав обкладинку темно-червоного кольору, з написом на лицевій стороні в середній частині, виконаним фольгою жовтого кольору «СССР ОБЩЕГРАЖДАНСКИЙ

ЗАГРАНИЧНЫЙ ПАСПОРТ». На третій сторінці документа були нанесені графи з друкованим текстом «Представитель сего, гражданин (ка) СОЮЗА СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК ... отправляется за границу», між якими вписувалися від руки персональні дані, рік та місце народження особи власника. Аж на четвертій сторінці цього документа було відведене місце для фотокартки громадянина, графи для внесення додаткових осіб (наприклад, дітей) в закордонний паспорт та термін дії документа. З шостої по десяту сторінки в паспорті наносилися друковані тексти та графи, виконані барвником чорного кольору, на яких зазначалась інформація про країну, до якої прямував громадянин, мета та термін його подорожі, а також особи, які супроводжували його в подорожі. Решта сторінок паспорта були чистими, без друкованих текстів (додаток Б, рис. Б.3-Б.6).

Документ такого зразка видавався лише на п'ять років з можливістю продовження терміну дії. На всіх аркушах документа були присутні захисні лінії хвилястої форми, рожевого кольору. Серія та номер документа зазначався лише на певних сторінках, а саме: на другій, десятій, чотирнадцятій та вісімнадцятій сторінках. На останній сторінці документа був присутній друкований текст.

В зразку бланка закордонного паспорта громадянина СРСР 1970 року кількість сторінок збільшилася до двадцяти двох, однак скріплювались вони між собою лише двома скобами. Цей документ, як і попередній, видавався на п'ять років з можливістю продовжити термін дії. На всі аркуші документа були нанесені захисні лінії у вигляді нескінченного орнаменту рожевого кольору. Паспорт мав аналогічну обкладинку темно-червоного кольору, проте написи фольгою жовтого кольору змінили розміщення і в середній частині розміщувався напис «СОЮЗ СОВЕТСКИХ СОЦИАЛИСТИЧЕСКИХ РЕСПУБЛИК», зображення герба СРСР, а нижче напис «ПАСПОРТ».

На першій сторінці документа (лівому форзаці) був зображений малюнок у вигляді стилізованих ліній та зображенням герба в центральній частині. З лівої та правої сторін цього малюнка, а також під малюнком сторінки були

присутні написи, виконані російською та англійською мовами. Нижче на рожевому фоні першої сторінки паспорта наявні були білі графи для заповнення від руки російською мовою персональних даних особи та підпису власника. На другій сторінці документа було відведене місце для розміщення фотокартки, персональних даних, виконаних англійською мовою, місця проживання та дії документа – російською мовою. Чисте біле поле в нижній частині другої сторінки документа відводилося для нанесення машинозчитувальної інформації. На третю сторінку паспорта вносились інформація про дітей, із розміщенням фотокартки дитини, персональних даних та терміну продовження дії документа. З четвертої по восьму сторінки паспорта займали друковані тексти та графи, виконані барвником чорного кольору, до яких вносились інформація про країну, до якої прямував громадянин, мета та строк подорожі, а також особи, які супроводжували власника у подорожі. Решта сторінок документа, з дев'ятої по двадцять першу були чистими, лише на двадцять другій сторінці був надрукований текст, дещо коротшого змісту. Нумерація сторінок в документі розміщувалася у верхній частині внутрішньої сторони бланку, наносилися білим барвником у темному колі та дублювалась в середній частині сторінки темно-рожевим кольором. Серія та номер документа зазначалися барвником червоного кольору, як і в попередньому, не на кожній сторінці документа. У бланк документа зразка 1970 р. було внесено зображення в нижніх частинах сторінок, що виконувалося глибоким способом друку, а запис номера та серії паспорта наносились фарбою із люмінесцентними властивостями, з наявними водяними знаками на сторінках тощо (додаток Б, рис. Б.7-Б.10).

З наведеного бачиться, що відбулося не лише певне дизайнерське вдосконалення паспорта 1970 року, а й удосконалився його захист.

Водночас, бланки закордонних паспортів СРСР перебували в користуванні громадян попри жорстку радянську міжнародну політику. Громадяни УРСР отримували паспорти для закордонних поїздок та мали право перетинати кордони інших держав. Бланки цих паспортів видавалися на державних

підприємствах та зовні були дуже схожими між собою, оскільки наслідували стилістику Радянського Союзу та багато в чому її підкреслювали. Порівнявши між собою два такі бланки закордонних паспортів, ми дійшли висновку, що збільшення кількості сторінок у другому документі, зміна в розміщенні фотокартки та персональних даних на сторінках, чітке відведення місця для внесення інформації про дітей в паспортний документ, наявність додаткових спеціальних засобів захисту на сторінках паспорта 1970 року, зображення на сторінках не просто хвилястих ліній, як в зразку бланка 1959 року, а малюнку із зображенням нескінченного квіткового орнаменту, вказує не лише на певне дизайнерське вдосконалення паспортних документів, а й на додатковий захист бланку, його надійність та пом'якшення міжнародної політики.

Започаткована в Радянському Союзі основа діяльності прикордонників з охорони кордону, перевірки документів при його перетині, а також процедура видачі посвідчень, що надавали права перетинати кордон, продовжилися в роботі відповідних структур сьогодення. Бланки паспортів для закордонних поїздок радянського зразка в подальшому були передані в спадок українським громадянами до 1994 року.

Сьомий період – організація охорони державних кордонів України та введення документів громадян України, які надають право перетинати державні кордони (з 1991 р. по теперішній час).

Цей період характеризується становленням кордонів незалежної української держави, затвердженням низки документів, які посвідчують особу громадянина України і надають право перетинати державний кордон України.

Сучасна українська держава утворилася в результаті розпаду Радянського Союзу та підписання Акту проголошення незалежності України 24 серпня 1991 року [48]. Відтак і розпочався процес становлення державного кордону незалежної України. Під терміном «державний кордон» розуміють лінію і вертикальну поверхню, що проходить по цій лінії, визначає межі державної території, – суші, вод, надр, повітряного простору [49, с. 5].

Перетин державного кордону України здійснюється в пунктах пропуску на таких сполученнях: 1) залізничному; 2) автомобільному; 3) морському; 4) річковому; 5) поромному; 6) повітряному; 7) пішохідному шляхах. Законодавець визначає пунктом пропуску спеціально виділену територію на залізничних та автомобільних станціях, у морських і річкових портах, аеропортах (аеродромах) з комплексом будівель, споруд і технічних засобів, де здійснюються різновиди контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна. Однак пропуск може здійснюватися поза пунктами пропуску у випадках, визначених законодавством, наприклад, у вагоні потяга, автомобілі тощо [51].

Усього в Україні до 2014 року функціонувало 249 пунктів пропуску через державний кордон, у т. ч. на кордоні: з Росією – 63; з Молдовою – 54; з Білоруссю – 27; та 40 пунктів пропуску – з країнами Євросоюзу: Польщею – 12, Словаччиною – 5, Румунією – 16, Угорщиною – 7 [50, с. 29-31]. Однак анексія Кримського півострова та військові події на Сході змінили їх кількість. Головним завданням на пунктах пропуску залишається здійснення прикордонного, митного та інші види контролю і пропуск через державний кордон осіб, транспортних засобів, вантажів та іншого майна, а також перевірка документів [51; 52].

Верховна Рада України у 1992–1993 роках прийняла законодавчі акти, відповідно до яких громадяни України вперше отримали право на власний український документ, що дозволив їм здійснювати перетин державного кордону та перебувати в будь-якій країні світу, починаючи з 1 січня 1994 року [53; 54].

З 1 квітня 2010 року 189 держав світу – членів Міжнародної організації цивільно-громадянської авіації (далі - ІКАО), серед яких і Україна, узяли на себе зобов'язання розпочати видачу своїм громадянам так званих біометричних закордонних паспортів [55, с. 292–298; 56, с.92–98].

Кабінет Міністрів України в 2007 році ухвалив постанову про затвердження опису та зразків бланку паспорта громадянина України для

виїзду за кордон [55, с. 292–298]. Цей нормативний акт уводив в дію виготовлення й видачу нових українських закордонних паспортів з полімерною сторінкою та безконтактним носієм інформації. Однак, такий документ побачили українці лише в 2015 року.

Документами, які надають право перетинати українським громадянам державний кордон України, в пунктах пропуску є: паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажа, посвідчення особи на повернення в Україну [52]. Їх характерні риси, правова регламентація, засоби захисту тощо будуть висвітлені в наступних підрозділах дисертації.

Отже, історичні пам'ятки, джерела та архівні матеріали уможливили виділити такі періоди становлення кордону на території сучасної України, переміщення населення без документів та із документами, що посвідчують особу при його перетині, а також зародження системи перевірки документів при перетині кордону. Розвиток та становлення кордонів та системи документів, що посвідчують особу при перетині кордону, відбувалися у такі періоди:

1. без використання документів: а) перший – племені природні кордони; б) другий – організація кордонів за часів Київської Русі; в) третій – охорона козацтвом кордонів українських територій;

2. з використанням документів: а) четвертий – формування українського кордону у часи Царської Росії та введення документів, які посвідчували особу, на території України; б) п'ятий – закріплення кордонів української держави у дореволюційний період ХХ століття; в) шостий – запровадження документів, що посвідчували особу в Радянському Союзі; г) сьомий – організація охорони державних кордонів України та введення документів громадян України, які надають право перетинати державні кордони (з 1991 р. по теперішній час).

Переміщення населення без документів, а в подальшому – із документами, що посвідчують особу при його перетині, стало початком зародження системи їх перевірки, що сприяло виявленню та попередженню

різних видів кримінальних правопорушень. Наведена періодизація уможливила дослідити динаміку використання підроблених документів для перетину кордону як одного зі способів вчинення кримінальних правопорушень у різні часи: від підроблення підписів та печаток («Соборное уложение» 1649 р.) до повного підроблення бланків документів сучасних зразків.

Сучасна система перевірки документів на кордоні також пройшла випробування часом, і на сьогодні реалізує ті ж завдання, виконання яких вимагалися князями, імператорами, радянською владою тощо.

Так історично склалося, що перехід з території однієї місцевості в іншу, переїзд з однієї країни в іншу, перетин кордонів супроводжувався наявністю у особи документа чи дозволу на перетин, який змінювався як за назвами, зовнішнім виглядом, так і за ступенем захисту від підробки.

Детальний аналіз спеціальних засобів захисту бланків паспортів у різні періоди розвитку української державності (бланків зразків 1915, 1929, 1933, 1959, 1970, 1993 років випуску) показав закономірну необхідність введення нових спеціальних засобів захисту в ці документи, що впливає із появи нових способів їх підробки і визначає специфіку їх криміналістичного дослідження. Головними факторами, що впливали на внесення спеціальних засобів захисту в документи та їх формальне і змістовне оновлення є політичні, економічні, історичні зміни, а також геополітичні, міграційні процеси в суспільстві.

Позитивним є те, що в Україні не лише успішно створюються умови та вводяться технічні засоби для більш якісного та швидкого перетину державного кордону, а й проводиться політика до лібералізації безвізового режиму з країнами світу, під час якої документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, наповнюються сучасними спеціальними засобами захисту.

1.2. Поняття документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України та правова регламентація їх обігу

Становлення незалежності України та визнання її суверенітету іншими державами світу спонукало державних діячів до забезпечення громадян країни новими документами, що посвідчували особу, засвідчували громадянство, надавали права та обов'язки тощо. Документи нової держави повинні мати надійний захист, сучасне оформлення, нормативно-правове забезпечення, видаватися на державних підприємствах, а також призначатися для тривалого перебування в обігу.

На сьогодні в Україні склалась доволі цікава ситуація щодо документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Вона полягає в тому, що громадяни України рівною мірою використовують декілька зразків таких документів. Для прикладу, громадяни України можуть перетинати кордон за закордонними паспортами зразка як 2008 року, так і 2015 років, пред'являти в пунктах пропуску паспорт для виїзду за кордон чи службовий паспорт, заповнений на одну особу.

Таким чином, на території України діють документи, що посвідчують особу громадянина України при перетині державного кордону України, видані до набрання чинності відповідних нормативних документів, є чинними протягом терміну, на який їх було видано, та документи, що видані з 1 січня 2015 року [52; 56].

Поряд з цим, виникає потреба наукового висвітлення поняття, класифікації та правової регламентації документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Для логічного висвітлення означених питань, слід розглянути поняття документа.

Аналізуючи літературні джерела [33, с. 48; 57, с. 9–18; 58, с. 448; 59, с. 196; 60, с. 148; 61, с. 63; 190], бачимо, що термін «документ» від моменту виникнення і до сьогодні зазнав численних змін та тлумачень.

У мові давніх римлян слово «doreme» мало значення «повідомляти» та «навчати». З розвитком письма виникла похідна форма слова «documentum». Римляни в своєму праві надали документам понятійного значення – «доказ», «свідчення», «все, що служить свідченням, уроком, прикладом» [58, с. 448]. На межі XII-XIII століть термін «документ» з'явився у вітчизняному діловодстві. До того часу для позначення поняття документ вживалися такі терміни, як акт, грамота, лист тощо [58, с. 449; 270, с. 75]. У тлумачних словниках документом визначається «діловий папір, що є письмовим доказом чого-небудь, підтверджує право на що-небудь» [62, с. 189].

Науковці у своїх працях неодноразово зверталися до поняття «документа», його видів, класифікації, проблем криміналістичного дослідження. Серед них: В. В. Аксенов, М. Ю. Будзієвський, Л. Н. Вікторова, А. І. Вінберг, В. П. Власов, О. В. Воробей, О. О. Гусев, А. В. Іщенко, В. А. Іщенко, О. Л. Кобилянський, З. А. Ковальчук, А. М. Комаров, О. А. Леві, В. К. Лисиченко, В. А. Орловський, Л. Л. Патик, М. В. Терзієв та інші.

Для прикладу, А. В. Іщенко досліджував загальнометодичні питання дослідження документів, В. К. Лисиченко вивчав технічне дослідження документів, О. В. Воробей – дослідження паперових грошей України, О. Л. Кобилянський – документів зі спеціальними засобами захисту, М. Ю. Будзієвський – документи, що супроводжують транспортні засоби, Л. Л. Патик – підроблений паспорт громадянина України [57; 63; 64; 65; 66].

Усі вони, вивчаючи конкретні напрямки наукових проблем, аналізували поняття «документ» та встановлювали його значення, особливості криміналістичного дослідження, оскільки у багатьох видах кримінальних правопорушень саме він є безпосереднім або опосередкованим предметом посягання.

Наприклад, О. Л. Кобилянський у дисертації «Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту» вивчав історію виникнення терміна «документ», починаючи від країни походження – Греції, інших країн світу, закінчуючи думками вчених-сучасників щодо його

тлумачення. За результатами проведеного аналізу вчений дійшов висновку, що в загальнонауковому значенні документ можна визначити як запис інформації у будь-який спосіб та за допомогою різних засобів фіксації на матеріальному носієві, основна функція якого – збереження і передача інформації у просторі та часі [63, с. 33–34].

Поряд з цим, у криміналістиці існують й інші думки вчених з приводу тлумачення такого поняття. Так, В. Д. Арсен'єв вважає, що «документ є предмет матеріального світу, на якому штучно зафіксований певний факт» [67, с. 140–148].

Підтримує таке трактування і Р. С. Белкін, який доводить, що «документ – це матеріальний об'єкт, на якому за допомогою знаків, символів тощо, елементів природної та штучної мови зафіксовані відомості про факт» [68, с. 96].

Погоджуємося з думкою М. В. Салтевського з приводу того, що «документ – це засіб фіксації відомостей про факти, події, явища об'єктивної дійсності та розумової діяльності людини»; він асоціюється з предметом, частіше плоским, на якому в символіко – знаковій формі закріплені якісь факти, юридичні відносини, зобов'язання [69, с. 326].

Певний внесок у науку криміналістику щодо дослідження документів зробив М. Ю. Будзієвський, який вивчав не лише документи на матеріальному носієві, але й електронні документи. Зокрема, вчений під електронним документом пропонує розуміти віртуальну за змістом і візуальну за своєю формою інформацію, яка існує в оперативній пам'яті електронно обчислювальної машини (далі – ЕОМ) і подана на екрані дисплею ЕОМ у зручній для сприйняття людиною формі, зафіксована на матеріальному носієві в машинозчитаному вигляді, пройшла огляд або зареєстрована за певною формою в авторитетних (державних, професійних або експертних) організаціях [70].

Підтримуємо також думку, Д. Я. Мирського, який зазначає, що «документ – це носій інформації, відображений за допомогою знаків» [71, с. 21–32]. Таке

бачення пов'язано з тим, що на сьогодні документами називають як паперові (договори, закони, угоди, накладні, посвідчення, проїзні документи тощо), так і електронні носії інформації (файли, текстові документи та їх копії тощо).

У статті 99 Кримінального процесуального кодексі України поняття «документ» трактується як: «спеціально створений з метою збереження інформації матеріальний об'єкт, який містить зафіксовані за допомогою письмових знаків, звуку, зображення тощо відомості, які можуть бути використані як доказ факту чи обставин, що встановлюються під час кримінального провадження» [72].

Як бачимо, поняття «документ» у державі закріплено на законодавчому рівні. Так, у Державних стандартах України (далі – ДСТУ), зокрема: 2732:2004 «Діловодство і архівна справа. Терміни та визначення» закріплено таке поняття документа: інформація зафіксована на матеріальному носіїві, основною функцією якого є збереження та передача її в часі та просторі [73]; 2392-94 «Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення» [74], де під документом пропонується розуміти записану інформацію, що може розглядатися як одиницю під час здійснення інформаційної діяльності.

Більш прийнятним, на наш погляд, є визначення, викладене у ДСТУ 2732:2004, оскільки воно більш змістовне та адаптоване в сучасній системі документообігу держави, з урахування появи електронних документів.

Крім цього, досить функціональним є тлумачення цього терміна у законах України «Про інформацію» (ст. 27) та «Про обов'язковий примірник документів» (ст. 1), у яких під документом пропонується розуміти передбачену законом матеріальну форму одержання, зберігання, використання і поширення інформації шляхом фіксації її на папері, магнітній, кіно-, відео-, фотоплівці або на іншому носіїві [75; 76].

Зважаючи на різноманітність визначень поняття «документ» та з метою кодифікації криміналістичної терміносистеми в межах розгляду теми дослідження доцільно, на нашу думку, звузити його до тлумачення «документа, що посвідчує особу при перетині державного кордону України». До того ж, слід

зауважити, що чітке та повне визначення такого терміна в працях науковців та вітчизняних словниках відсутнє.

У наведеному понятті слід також врахувати семантичне навантаження кожної частини, оскільки його термінологічні складові містять значеннєві сегменти й потребують окремого аналізу і обґрунтування.

Таким чином, поняття, що розглядається охоплює значення: 1) документ, що посвідчує особу, 2) перетин державного кордону України.

У словнику В. Даля поняття «документ» тлумачиться як «будь-який важливий діловий папір, а також диплом, свідоцтво» [77, с. 231]. У радянському енциклопедичному словникові (1957 р.) під редакцією С. І. Ожегова визначається, що «документ – це діловий папір..., письмове посвідчення, що підтверджує особистість пред'явника» [78, с. 372]. Українська радянська енциклопедія надавала чотири тлумачення документа, першим з яких є: «документ як офіційне посвідчення особи» [60, с. 428]. В українській мові документ розуміється як «діловий папір, що посвідчує певний юридичний факт, підтверджує право на що-небудь, служить доказом чого-небудь, акт, протокол. ... Письмове свідоцтво, що офіційно підтверджує особу....» [79, с. 805]. У сучасному Юридичному словнику визначається поняття «посвідчення особи» як офіційний документ встановленого зразка, що посвідчує особу власника, якому він виданий [58, с. 684].

Водночас, перетином державного кордону вважається в'їзд та виїзд з України на територію іншої держави через державний кордон. Здійснюється перетин у пунктах пропуску через кордон на таких шляхах: залізничному, автомобільному, морському, річковому, поромному, повітряному та пішохідного сполучення за наявності у осіб дійсних посвідчень особи, які надають право перетинати державний кордони України [56].

Також, для уточнення доцільно коротко охарактеризувати документи, що надають право перетинати державні кордони громадянам України.

Законодавчими актами України [52; 56; 80] визначений перелік цих документів українських громадян, який включає: паспорт громадянина України

для виїзду за кордон, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажа, посвідчення особи на повернення.

Отже, документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України – це посвідчення особи загальнодержавного користування та призначення, які видаються відповідними державними органами та надають право перетинати державний кордон. Однак, на нашу думку, таке тлумачення є загальним, неповним та нечітким, оскільки не визначає кому і ким видаються ці документи, чи мають вони обмеження в терміні дії, колі осіб тощо.

Для більш чіткого розуміння, доцільно охарактеризувати кожний з документів, що надає право громадянам України на перетин державного кордону. Їх особливості визначаються такими основними критеріями: 1) назва документа; 2) вік та статус власника документа; 3) орган (особа), що видає документ; 4) термін дії; 5) нормативно-правовий акт, що регулює функціонування документа (додаток В, Таб. 1.2).

Таким чином, документом, який забезпечує реалізацію права громадянина України на перетин державного кордону є паспорт для виїзду за кордон, який ще називають закордонним паспортом.

Функціонально паспортом громадянина України для виїзду за кордон визначається таке:

1) документ, що посвідчує особу і підтверджує громадянство України особи, на яку він оформлений, за кордоном і дає право цій особі на виїзд з України і в'їзд в Україну [80];

2) видається громадянам України;

3) оформлення паспорта громадянина України для виїзду за кордон здійснюється територіальним органом або підрозділом Державної міграційної служби України (далі – ДМСУ), а за кордоном – закордонною дипломатичною установою України [81]. На сьогодні, видачу таких паспортів також здійснюють Державні підприємства «Документ», які створені з метою ефективно організації надання міграційно-паспортних послуг. За

розпорядженням Кабінету Міністрів України, ДП «Документ» входить до сфери управління ДМСУ [82];

4) особи, які не досягли 16-літнього віку користуються цим документом чотири роки, а особи, яким виповнилось 16 років – 10 років;

5) правова регламентація паспорта громадянина України для виїзду за кордон забезпечується Законом України від 20 листопада 2012 року «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [80], Законом України «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [52].

Законом України від 2012 року [80] скасовується видача проїзних документів дитини з 1 січня 2015 року, що залишаються дійсними до кінцевого терміну дії документа. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон, що видається дитині з народження, став наступним після проїзного документа дитини.

Дипломатичний паспорт України є:

1) документом, що посвідчує особу, підтверджує громадянство України під час перетинання державного кордону і перебування за межами України та надає право такій особі на виїзд з України і в'їзд в Україну [83];

2) це посвідчення особи використовують посадові особи, що перелічені п. 5 Положення про дипломатичний паспорт України [83], протягом перебування на відповідній посаді чи посту, відрядження чи службового відрядження за кордоном.

Перелік таких посадових осіб формує Президент України, продовжує Голова Верховної ради України та його заступники, Прем'єр Міністр України, Міністр закордонних справ України, дипломатичні представники та інші посадові особи. До переліку осіб, яким також видаються дипломатичні паспорти, додаються дружини, близькі родичі, що проживають з ними під час їх роботи за кордоном.

3) оформлення, обмін та зберігання дипломатичного паспорта здійснює Міністерство закордонних справ України (далі – МЗСУ);

4) бланки дипломатичних паспортів видаються терміном на п'ять років або на строк перебування осіб на відповідних посадах;

5) функціонування дипломатичного паспорту України відображене у ст. 23 Закон України від 20.11.2012 [80] та в Указі Президента України від 12 травня 2015 № 264 «Положення про дипломатичний паспорт України» [83].

Наступним документом, який надає право на перетин кордону є службовий паспорт України. До його характерних ознак відноситься таке:

1) це – документ, що посвідчує особу, підтверджує громадянство України під час перетинання державного кордону і перебування за межами України та надає право такій особі на виїзд з України і в'їзд в Україну [84];

2) посадові особи, які володіють цим посвідченням, визначені в п. 5 Положення про службовий паспорт України [84] на строк перебування у відрядженні чи службовому відрядженні за кордоном;

3-4) службовий паспорт України оформляється, аналогічно дипломатичному, Міністерством закордонних справ України на строк до п'яти років, зберігається та повертається протягом 10 днів після повернення з відрядження до МЗСУ;

5) дія службового паспорта України введена ст. 24 Закону України від 20.11.2012 [80] та «Положенням про службовий паспорт України» від 12 травня 2015 № 264 [84].

Порівнюючи між собою дипломатичний та службовий паспорти, виділяємо спільні ознаки, а саме: єдиний орган, що видає ці паспорти (МЗСУ), строк дії (5 років), правила користування та повернення документів (протягом 10 днів). А відрізняються ці документи лише переліком суб'єктів, які мають право їх використовувати.

Посвідчення особи моряка:

1) це – документ, що посвідчує особу, оформляється і видається особі, яка постійно проживає на території країни та обіймає будь-яку посаду на борту

судна (крім військового судна), зареєстрованого в Україні чи в інших державах – членах Міжнародної організації праці. Посвідчення особи моряка дає право особі, якій воно видано, на виїзд з України і в'їзд в Україну на судні, членом екіпажу якого вона є, а також виїзд з України і в'їзд в Україну в індивідуальному порядку під час прямування чи переходу на інше судно, списання з судна [80; 85-87];

2) отримують це посвідчення громадяни, не залежно від віку [84];

3) особливість цього документа полягає в тому, що він видається не державними органами, а посадовою особою: капітанами морських і річкових портів України, перелік яких визначений Міністерством інфраструктури України. Це – капітани Ізмаїльського, Іллічівського, Маріупольського, Одеського, Херсонського та Миколаївського портів [88]. Дію портів міст Керч та Севастополь призупинено до відновлення конституційного ладу України на тимчасово окупованій території Автономної Республіки Крим та міста Севастополя [89].

4) посвідчення особи моряка видається строком на п'ять років;

5) забезпечується правова регламентація цього документа ч. 2 ст. 15 Закону України від 20.11.2012 [80], Указом Президента України «Про посвідчення особи моряка» від 5 червня 1993 року № 194/93 [86] та Постановою КМ України від 26 червня 2015 р. № 441 «Про посвідчення особи моряка» [85].

Посвідчення члена екіпажа – це:

1) документ, що посвідчує особу, підтверджує громадянство України і видається громадянину України, який належить до складу екіпажу повітряного судна або забезпечує виконання технологічних процесів перевезення, виконання видів польотів або авіаційних робіт чи технічне обслуговування повітряних суден в аеропортах.

Це посвідчення дає право особі, якій воно видано, на виїзд з України і в'їзд в Україну з метою виконання службових обов'язків [80]. Член екіпажу може також за посвідченням виїздити з України в індивідуальному порядку в

разі прямування до місця перебування повітряного судна і безперешкодно в'їздити в Україну за наявності документів про закордонне відрядження, а також виїздити та повертатися в Україну у повітряному судні під час виконання ним льотного завдання [90; 91];

2) видається членам екіпажу повітряного судна;

3) посвідчення видається члену екіпажу органом державного регулювання у сфері цивільної авіації за поданням керівника авіакомпанії чи авіапідприємства, де працює член екіпажу;

4) термін дії посвідчення члена екіпажа – п'ять років;

5) дія цього документа регламентується Конвенцією про міжнародну цивільну авіацію від 1944 року, яка набула чинності в Україні з 1992 року [91], ч. 2 ст. 15 Закону України від 20.11.2012 [80] та Постановою Кабінет Міністрів України від 12 листопада 2014 р. № 622 «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення посвідчення члена екіпажу» [90].

У разі втрати громадянином України документів, що дають право на виїзд з України та перебування за її межами, закінчення строку дії таких документів, встановлено недійсності їх з інших причин, а також особам, відносно яких прийнято рішення прийняти назад, видаються «Посвідчення особи на повернення в Україну». Це – офіційний документ, що посвідчує особу, підтверджує громадянство України, дає право на в'їзд в Україну та видається громадянам України у разі втрати ними документів, що дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну та посвідчують особу під час перебування за межами України.

Посвідчення особи на повернення в Україну видається громадянину України, а також може бути видано особам без громадянства, які мають право на постійне проживання в Україні, іноземцям та особам без громадянства, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, у разі втрати ними під час перебування за кордоном виданих в Україні документів, що посвідчують особу та дають право на виїзд з України і в'їзд в Україну;

Оформлення цього посвідчення здійснюється закордонними дипломатичними установами України на території іншої держави (далі – ЗДУ).

Строк дії посвідчення визначається посадовою особою, відповідальною за його видачу, виходячи з реальної можливості повернення пред'явника посвідчення в Україну, але не може перевищувати 30 днів [80]. Це посвідчення затверджується «Положенням про посвідчення особи на повернення в Україну» від 25 серпня 2004 року [92].

Доцільно звернути увагу на той факт, що у світі немає такої держави, в якій би не проживали іноземні громадяни, особи без громадянства чи особи, які мають статус біженця. У межах роботи проведемо вивчення документів, що посвідчують особу громадянина України, особи без громадянства та біженців при перетині державного кордону України та видаються уповноваженими органами України.

Однак, кожна розвинена країна намагається нормативно урегулювати та забезпечити мінімальними матеріальними нормами осіб без громадянства чи осіб, які мають статус біженця, надавши їм відповідні документи, забезпечивши правами та обов'язками тощо.

Особою без громадянства вважається особа, яку жодна держава відповідно до законодавства не вважає своїм громадянином [93]. Біженець – це особа, яка не є громадянином України і внаслідок обґрунтованих побоювань стати жертвою переслідувань за ознаками раси, віросповідання, національності, громадянства (підданства), належності до певної соціальної групи або політичних переконань перебуває за межами країни своєї громадянської належності та не може користуватися захистом цієї країни або не бажає користуватися цим захистом внаслідок таких побоювань, або, не маючи громадянства (підданства) і перебуваючи за межами країни свого попереднього постійного проживання, не може чи не бажає повернутися до неї внаслідок зазначених побоювань [94]. Таким категоріям громадян (особам без громадянства та біженцям) в Україні право на перетин державних кордонів забезпечують відповідні документи, зокрема: особам без громадянства –

посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон, а особі зі статусом біженця – проїзний документ біженця [80].

Посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон – це:

- 1) документ, що посвідчує особу без громадянства під час перетинання нею державного кордону України і перебування за кордоном;
- 2) видається особам без громадянства незалежно від віку;
- 3) видається органами ДМСУ;
- 4) термін дії посвідчення 3 роки;
- 5) посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон та проїзний документ біженця регламентуються ч. 2 ст. 15 Закон України від 20 листопада 2012 року [80] та Постановою КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм» від 7 травня 2014 р. № 153 [95].

Проїзний документ біженця – це:

- 1) документ, що посвідчує особу та надає право особі, якій він оформлений, на виїзд з України і в'їзд в Україну;
- 2) видається особі по досягненню 16-річного віку, що не є громадянином України та має статус біженця;
- 3) видається органами ДМСУ;
- 4) терміном на 5 років;
- 5) відповідно до ч. 2 ст. 15 Закон України від 20 листопада 2012 року [80] та Постанови КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення проїзного документа біженця з безконтактним електронним носієм» від 7 травня 2014 р. № 154 діє цей документ [96].

Як бачимо, що кожен із документів має свої особливості, характерні ознаки, відомості про пред'явника, його вік, громадянство, орган, що видає, та терміну дії. Тому для визначення терміна «документи, що посвідчують особу

при перетині державного кордону України» проведемо аналіз спільних та відмінних рис цих документів, відмітивши їх у таблиці (додаток В Таблиця 1).

Таким чином, об'єднуючи виділені термінологічні сегменти, визначення та описані характеристики документів, сформулюємо узагальнююче поняття «документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України». Отже, це – матеріальні носії, на яких відображена за допомогою знаків інформація, що посвідчує особу, які видаються уповноваженими державними органами чи посадовими особами громадянам України, особам без громадянства та особам, що мають статус біженця, з досягненням ними певного віку (чи не залежно від віку), при виконанні ними функціональних обов'язків на визначений період часу для в'їзду та виїзду з України через пункти пропуску на державних кордонах.

Окрім виділених у таблиці характерних ознак, документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, мають багато спільних рис, проте між ними існують і певні відмінності. Згрупувати та узагальнити перелічені документи за іншими спільними ознаками, виділити їх розбіжності, можливо через поділ цих документів за певними критеріями (додаток Д).

Пропонуємо класифікувати види документів за такими підставами:

1) за найменуванням документа: а) паспорт (дипломатичний, службовий паспорти); б) посвідчення (посвідчення моряка, члена екіпажа);

2) за походженням документа: а) особисті (паспорт та посвідчення особи без громадянства для виїзду на кордон тощо); б) службові (дипломатичний, службовий паспорти тощо);

3) за місцем видачі: а) зовнішні (паспорти, що видаються органами МЗС в іншій країні, посвідчення на повернення в Україну); б) внутрішні (посвідчення моряка, члена екіпажу тощо);

4) за терміном дії: а) короткострокові (посвідчення на повернення в Україну); б) довгострокові: на 3 роки (посвідчення особи без громадянства); на

5 років (посвідчення моряка, члена екіпажа, дипломатичний, службовий паспорти); на 10 років (паспорт);

5) за часом дії: а) на час зайняття посади (дипломатичний, службовий паспорти, посвідчення моряка, члена екіпажа); б) на визначений термін; в) тимчасові (посвідчення на повернення в Україну);

б) за частотою використання документів: а) одноразові (посвідчення на повернення в Україну); б) багаторазові;

7) за віком особи власника документів: а) незалежно від віку (службовий паспорт, посвідчення моряка, посвідчення біженця тощо); б) чітко визначені віком, які поділяються на такі, що видаються: з народження (паспорт); з досягненням 16-річчя (паспорт, проїзний біженця);

8) за видом діяльності власника: а) залежно від діяльності (посвідчення моряка, посвідчення члена екіпажа, службовий та дипломатичний паспорти); б) не залежно від діяльності (паспорт, посвідчення на повернення);

9) за компетенцією органу, що видає документи: а) спеціально уповноважені державні органи (органи ДМСУ, дипломатичні представництва та консульські установи); б) посадові особи (капітани морських і річкових портів України);

10) за громадянством особи (за наявності громадянства): а) громадянин України; б) не громадянин України (посвідчення біженця, без громадянства);

11) за правом (видом) пропуску: а) через зелений коридор (дипломатичний, службовий паспорти); б) на загальних умовах (паспорт для виїзду за кордон тощо);

12) за обов'язковістю наявності документа: а) необов'язкова (при перетині кордону до Російської Федерації, Білорусія); б) обов'язкова (решта країн);

13) за метою поїздки: а) службова діяльність (дипломатичний, службовий паспорти, посвідчення моряка, члена екіпажа); б) повернення; в) інша (туристична, лікувальна тощо);

14) за місцем зберігання документа: а) в державних органах (в МЗС – дипломатичний, службовий паспорти); б) у власника (решта документів);

15) за напрямом дії (руху через кордон України): а) лише в'їзд в Україну (посвідчення на повернення); б) виїзд з України та в'їзд в Україну (решта);

16) за кількістю документів у власника: а) один документ (посвідчення на повернення, паспорт для виїзду за кордон дитини); б) одночасно два документи (службовий та закордонний паспорти, посвідчення моряка та закордонний паспорт, два паспорти для виїзду за кордон тощо);

17) за фізичною (матеріальною) складовою документа: а) паперова брошура (посвідчення на повернення); б) полімерна карточка (посвідчення члена екіпажа); в) бланк у формі книжечки.

Вивчаючи систему документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, слід зазначити, що перелік цих документів у нашій державі відповідає аналогічному переліку, що функціонує в більшості країн світу. Проте існують й інші їх види. Доцільно було б провести порівняння з аналогічними та рівнозначними документами, які використовуються в державах світу та виділити їх особливості.

Окрім подібних документів, існують такі види паспортів: паспорт негромадянина, колективний та службовий колективний паспорти, тимчасовий паспорт (Франція), паспорт для офіційних поїздок (Японія), паспорт іноземця (Італія та багато інших) тощо [93].

Різновидами проїзних документів є такі: проїзний на одну поїздку в Угорщині, проїзний сертифікат у Великобританії та Кореї, проїзні документи іноземців в Італії, тимчасові проїзні документи у Болгарії тощо.

Крім того, у низці країн є паспорти, призначені для вузького кола осіб – це закордонний паспорт для осіб, які постійно проживають в Японії (КНДР), службовий паспорт, що видається молодшому офіцерському складу для виконання військових місій (Аргентина) [97].

Прокоментуємо найбільш розповсюджені документи.

Паспорт негромадянина є документом, який посвідчує особу в Австрії, Греції, Данії, Ісландії, Латвії, Литві, Мальті, Норвегії, Португалії, Словенії, Суринамі, Чехії, Швейцарії, Швеції, Ефіопії тощо. У Нідерландах та Польщі функцію паспорта виконують проїзні документи негромадянина. Однак, всі вони показують правовий статус особи негромадянина. Наприклад, такий паспорт видавався громадянам колишнього СРСР, що проживали в Латвії, зареєструвалися в Реєстрі громадян і не були громадянами Латвійської держави чи громадянами іншої держави. Для отримання громадянства Латвії слід подати необхідні документи та здати комплексний екзамен з латвійської мови, історії, основ конституції і тексту гімну Латвії [98].

Громадяни Македонії, Словенії, Боснії та Герцеговини мають право користуватися колективними паспортами. Це – документ, який видається визначеній групі (колективу) осіб, що разом подорожують. Обов'язковою вимогою є те, щоб такий вид документа визнавався країною, до якої прямує ця група, наприклад, такою групою можуть бути школярі з учителем. Службовим колективним паспортом користуються посадовці Республіки Куби [97].

Паспортами організацій користуються члени місії ООН. Він є офіційним проїзним документом, що видається організацією їх власникам, посвідчує особу (як національний паспорт), але тільки на офіційних місіях Організації Об'єднаних націй, має назву «Лессе-пассе» («Laissez-passer») [97]. Подібною організацією є Інтерпол.

У 1949 року в США була заснована міжнародна організація Громадян Світу, що почала видавати Паспорти Громадян Світу, а її члени називали себе «Громадянами Світу» [66, с. 98].

Аналізуючи викладене, зазначимо, що різновидів закордонних паспортів у країнах світу є досить багато.

Повертаючись до розглядуваного у підрозділі питання щодо правового урегулювання обігу документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, слід виділити позитивні сторони цього процесу.

Відтак, перевагою на сьогодні є те, що:

1) у нормативних документах [80; 81] визначено єдиний чіткий перелік таких, що надають право виїзду з території України та в'їзду до України як громадянам України, так і біженцям, особам без громадянства;

2) із переліку вилучено проїзний документ дитини та замінено на паспорт громадянина України для виїзду за кордон, для користування як єдиним бланком документа для всіх громадян України незалежно від віку;

3) для отримання паспорту зменшено вік громадянина України з 18 до 16 років, або ж видається з народження;

4) документи виготовляються із безконтактним електронним носієм інформації (за згодою особи), що забезпечує їх надійність та прискорює процес перевірки документів у пунктах пропуску, цим самим реалізуючи євроінтеграційну політику.

Таким чином, документами, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є **матеріальні носії, на яких відображена за допомогою знаків інформація, що посвідчує особу, які видаються уповноваженими державними органами чи посадовими особами громадянам України, особам без громадянства та особам, що мають статус біженця, з досягненням ними певного віку (чи не залежно від віку), при виконанні ними функціональних обов'язків на визначений період часу для в'їзду та виїзду з України через пункти пропуску на державних кордонах.**

На основі визначених критеріїв видового розмежування, класифіковано документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням аналізу правової регламентації їх обігу: 1) за найменуванням документа; 2) за походженням; 3) за місцем видачі; 4) за терміном дії; 5) за часом дії; 6) за частотою використання документів; 7) за віком особи власника документів; 8) за видом діяльності власника; 9) за компетенцією органу, що видає документи; 10) за громадянством особи (за наявності громадянства); 11) за правом (видом) пропуску; 12) за обов'язковістю наявності документа; 13) за метою поїздки; 14) за місцем зберігання документа; 15) за напрямом дії (руху

через кордон України); 16) за кількістю документів у власника; 17) за фізичною (матеріальною) складовою документа.

Зазначимо, що правильно налагоджене документування громадян в країні, посвідчення їх особи на території іншої країни, чіткий та простий перетин державного кордону залежить не лише від кількості документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Цей процес залежить від зовнішньої та внутрішньої політики держави, яка полягає у створенні умов для впровадження безвізового режиму українським громадянам з більшістю країн світу; правової регламентації обігу цих документів; можливості мати одночасно два документи, що забезпечують право перетину кордону; діяльності дизайнерів документів та художників, спеціалізованих поліграфічних підприємств та концернів для вдосконалення бланків таких документів, забезпечення їх сучасними засобами захисту та досвіду експертів практичних підрозділів щодо їх дослідження.

1.3. Загальна характеристика паспорта громадянина України для виїзду за кордон

Переміщення громадян України чи інших країн світу через кордон має обов'язково супроводжуватися наявністю відповідних документів, які дозволяють здійснювати його перетин. Адже так історично сталося, що кожна людина проживає у певній державі: має відповідне громадянство, ім'я та прізвище, інші дані, за якими таку особу можна ідентифікувати. Для зосередження даних про особу при перетині державного кордону було запроваджено документ, який коротко містив усю необхідну інформацію та посвідчував особу його власника. Отримати документ, який надає право перетинати державний кордон України та використовувати його під час перебування на території іншої держави, має кожен громадянин України. Таким документом є паспорт громадянина України для виїзду за кордон, або «закордонний паспорт».

Виходячи із зазначеного, виникає необхідність наукового вивчення сутності та значення найвагомішого носія інформації про будь-яку особу при перетині державного кордону України.

У цьому розділі важливо зосередити увагу на характеристиці закордонного паспорта громадянина України, оскільки він є найбільш поширеним документом, що посвідчує особу при перетині державного кордону, серед інших документів, визначених Законом України «Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус» [81; 99]. Наведений підхід відображений і в інших нормативних документах, де зазначається про можливість мати одночасно два паспорти для виїзду за кордон у разі здійснення регулярних поїздок за кордон та необхідності при цьому завчасного оформлення віз для в'їзду до іноземних держав [52; 108].

Розкриваючи значення паспорта для виїзду за кордон, торкнемося історії виникнення такого документа, оскільки його створення обумовлене низкою питань соціального, політичного та економічного характеру.

Відтак, історичний та політичний розвиток стародавніх країн, свідчить, що саме «закордонний паспорт» як документ в історії людства з'явився одним із перших, що посвідчував особу, та став похідним для інших документів, що нині посвідчують особу при перетині державного кордону країни.

Цілі створення такого документа були різними, для одних держав – це був документ своєрідного відмежування «білих» людей від жебраків і бідних, у інших країнах він був певним привілеєм за сумлінну і віддану державі діяльність. Також цей документ виконував функцію обмеження певних прав та заборони певних дій. Однак для логічного висвітлення сутності та значення «закордонного паспорта», слід звернутися до таких історичних фактів.

Перша згадка про паспорт в історії мається ще в Старому Завіті. Так, в Книзі Неемія, яка датована близько 443 р. до н.е., службовець просить у царя Артаксеркса I в Персидській імперії письмового листа для намісників з дозволом пройти по Персії до Юдеї [101]. Цей письмовий лист і виконував функції паспорта у сучасному значенні для виїзду за кордон.

В Арабському Халіфаті паспортом слугував чек про сплату спеціальних податків, тому подорожувати в інші райони Халіфату мали право лише слухняні платники податків [102, с. 245]. В Стародавньому Єгипті, який римляни ізолювали від світу, місцевим жителям для виїзду на іншу територію чи іншу країну морем необхідно було отримати дозвіл (паспорт), а виїзд із ізолюваної території без паспорту карався штрафом [58, с. 448]. Римські легіонери також мали паспорт, який мав вигляд двох з'єднаних бронзових пластинок з відповідними записами, завіреними військовою печаткою, оскільки вони головним чином вели бойові дії за межами своєї держави [58, с. 448–449].

Термін «паспорт» означає рух, прохід через двері, міські ворота, дозвіл на відплиття. Цей термін походить від французького слова «passeport», від слів «passe» – прохід і «port» – гавань чи «porte» – двері [57, с. 24; 58, с. 448].

У часи Середньовіччя для заходження до морського порту особі не потрібно було мати документи, оскільки порт був відкритою зоною для торгівлі. Однак, паспорт був потрібний для подорожі іншими землями, для відвідування міст, територій. Подібні документи видавалися мандрівникам місцевою владою і зазвичай містили список міст і селищ, до яких дозволявся в'їзд власникові такого документа [103, с. 74–79; 104, с. 369].

У Німеччині в середині XV століття процес паспортизації супроводжувався жорсткими заходами проти бродяг і жебраків. Наявність паспорта у подорожніх торговців і ремісників право на вільне подорожування, ведення торгівлі, перетинання кордонів, а також паспорт доводив їх відмінність від розбійників та злидарів, які того часу складали значну частину населення, що часто змінювало своє місце перебування [104, с. 128-133].

«Проїзною грамотою» в Росії називали паспорт при царюванні Петра I. Відповідно до Положення про види на проживання, яке було прийняте Державною радою Російської імперії 03.06.1884 р., мати паспорт за місцем проживання не було необхідністю, але особа, яка від'їздила на відстань 50 верст і більше 6 місяців, обов'язково повинна була мати паспорт. Таким чином, вже в Російській імперії посвідчувати особу необхідно було особам при переміщенні по країною та виїзді [105, с. 128–133].

Військові події в Європі середини XVII ст. стали поштовхом до появи військових паспортів (Militärpass), які видавалися з метою протидії дезертирству; мандрівники з країн, де лютувала чума, мали при собі «чумні» паспорти (Pestpass). Такий вид паспортів, як особливі, видавались євреям та учням – ремісників тощо [106, с. 187].

З часом і в Європі обов'язок мати паспорт став правилом. Так, у Франції кінця XVIII – на початку XIX століть, громадяни не мали права без паспорта відлучатися з місця проживання як в межах держави, так і за її межах. Починаючи з XIX століття у Німеччині обов'язок мати паспорт встановлювався указом імператора для мандрівки до певних держав та повернення з них або тимчасово для певних місцевостей (наприклад, для Берліну в 1878 р.). Але

наприкінці XIX століття і до початку Першої світової війни в Англії, Швеції та Норвегії була повна свобода пересування Європою, без обов'язку мати при собі паспорт [106, с. 196].

Активна паспортизація в Європі початку XX століття була результатом активного розвитку промислового виробництва, торгівлі, залізничного руху, який уможливив швидко переміщатися величезній кількості пасажирів як в межах країни, так і за її кордонами, а також територіями інших держав.

У той час паспорти мали вигляд аркуша паперу з надрукованими текстами та графами, до яких вносилися рукописно персональні дані особи. Також були присутні відбитки печаток та штампів державних органів, емблеми та герби держави. В паспортах було виділено місце для нанесення відміток про перетин кордону та зазначення дати. Пізніше з появою та поширенням фотографічних технологій в паспорті з'явилася в обов'язковому порядку фотокартка власника.

Періодично паспорт для виїзду за кордон змінював зовнішній вигляд, з'являлися його різновиди, змінювалися правила отримання, користування документом та якість його захисту. Однак, не зважаючи на зовнішні зміни паспорта, його функції (як під час виникнення, так і донині) залишаються незмінними – це посвідчення особи, вказівка на місце проживання в конкретній країні, забезпечення права перетинати кордон та перебувати на території іншої держави.

Аналізуючи викладені вище історичні факти, можна припустити, що виникнення та поступовий розвиток саме паспорта, який надавав права «входу на іншу територію», місто, країну в державах світу став передумовою до введення інших документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону.

Із здобуттям незалежності українські громадяни отримали можливість мати нові документи, що посвідчували б особу як в межах держави, так і за її межами, та при перетині кордону України. Одним із таких документів став паспорт громадянина України для виїзду за кордон.

Постановою Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон» від 26.06.1992 року вперше в незалежній українській державі почав видаватися паспорт громадянина України для виїзду за кордон, було зазначено – кому, за яких підстав, якими органами видається цей документ та низку інших важливих питань, пов'язаних з обігом закордонного паспорта [53]. Проте до 1994 року громадяни незалежної української держава продовжували використовувати паспорти ССРСР для виїзду за кордон.

Лише з 1 січня 1994 року почав видаватися паспорт громадянина України для виїзду за кордон першого зразка [107]. Детальніше зупинимося на кожному із бланків такого документа, що видавали з 1994, з 1997, з 2008, з 2015 років, звернувши увагу на їх відмінності [107; 109; 110; 81].

Для кращого опису та характеристики звернемо увагу на визначення певних складових паспортного документа, а саме: сторінка персональних даних (сторінка даних) – сторінка документа, до якої вносяться відомості про особу власника, його зображення; форзаци (правий та лівий) – внутрішня частина обкладинки документа.

Бланк паспорта громадянина України для виїзду за кордон зразка 1994 року являв собою зшити нитками обрізну книжечку в м'якій обкладинці темно-вишневого кольору, розміром 88x125 міліметрів і обсягом 32 (64 або 96) сторінки [108].

Сторінки документа мали краї заокругленої форми та були зшиті між собою спеціальною ниткою. З лицьового боку обкладинки тисненням фольгою жовтого кольору розміщені: слово «Паспорт», нижче – зображення малого Державного герба України, під ним – слово «Україна» [108].

На сторінках паспорта присутні друковані тексти, виконані українською та англійською мовами барвником чорного кольору. Зображення на сторінках паспорта – це впорядковані хвилясті лінії, які перетинаються між собою, орнаменти рожевого, блакитного та жовтого кольорів. У середніх частинах

сторінок документа для перетину кордону мається напис «Україна» жовтого кольору [107].

На внутрішньому лівому боці поперек обкладинки паспорта для виїзду за кордон барвником чорного кольору надруковано двома мовами відповідні бланкові тексти назви документа. Зліва, під чорною лінією мікротексту, відведено місце для розміщення кольорової фотокартки пред'явника паспорта (додаток Б, рис. Б.11).

З правого боку від місця розміщення фотокартки присутні бланкові рядки, виконані двома мовами через косу лінію, нанесені барвником чорного кольору, в яких зазначаються відомості про: «Тип документа», «Код держави», «Номер паспорта», «Прізвище», «Ім'я», «Громадянство», «Дату народження», «Стать», «Місце народження» та «Персональний номер пред'явника паспорта», «Дату видачі», «Орган, що видав паспорт», «Дату закінчення строку дії паспорта», а також відтворювався підпис пред'явника паспорта, виконаний власноручно. Нанесення зазначених бланкових друкованих текстів у документ вносилися з використанням поліграфічного друку, а персональні відомості пред'явника – копіювально-множильною технікою [108].

У нижній частині внутрішньої сторони обкладинки присутні смужки на всю ширину сторінки, що відділяють місце в документі для машинозчитувальної інформації, яка відтворюється разом із даними про перетинання пред'явником паспорта державного кордону України в електронному вигляді. Після відповідного текстового заповнення та вміщення фотокартки ця сторінка ламінувалася захисною плівкою.

На першій сторінці паспорта паралельно до правого зрізу документа у верхній лівій частині нанесено напис: «Термін дії паспорту продовжено до». Нижче в середній частині цієї сторінки документа розміщений друкований текст: «Паспорт є власністю України», під ним у два стовпчики – текст: «Іменем України Міністр закордонних справ України просить усіх, кого це може стосуватися, всіма можливими засобами полегшити поїздку пред'явника

паспорта, надавати йому необхідну допомогу та захист», виконаний українською і англійською мовами (додаток Б, рис. Б.11) [108].

Друга та третя сторінки паспорта відведені для запису інформації про дітей, четверта та п'ята сторінки документа – для особливих відміток. До сторінок починаючи з шостої і до тридцять другої, відповідні органи мають право клеювати дозволи на виїзд (візові наклейки) до інших країн світу та проставляти штампи, що засвідчують факт перетину кордону.

З сімнадцятої сторінки і до правої обкладинки (правого форзацу) документа у верхній частині внесено перфорований серійний номер документа, який складається з двох літер – серії та шести цифр номеру (додаток Б, рис. Б.13 -Б.14).

На внутрішній стороні правого форзацу українською мовою надруковані слова «СЛІД ПАМ'ЯТАТИ», нижче міститься текст українською мовою, який складається з шести абзаців.

Як бачиться з наведеного, паспорт зразка 1994 року мав вигляд книжечки, його бланки були наділені такими засобами захисту від підробки як: спеціальний папір, спеціальні фарби, різноманітні зображення (фонові сітки, орнаменти тощо), мікротекст та низка інших. Такі засоби захисту певний період часу були надійним захистом від підробки. Однак, з появою нових сучасних технологій, злочинці спромоглися підробляти такий документ, цим самим спонукаючи до удосконалення державними органами спеціальних засобів захисту і створення паспортів нового зразка.

Другий зразок паспорта, який почав видаватися на території України з 1997 року [10], мало чим відрізнявся від свого попередника. Звернемо увагу на суттєві відмінності між двома бланками.

На лівій обкладинці нового паспорта фотокартку було замінено на фотографічний відбиток власника, який наносився за допомогою копіювально-множильної техніки (додаток Б, рис. Б.12). Це пояснюється досить поширеними випадками підробки цих документів шляхом переклеювання фотокартки. Захист підпису пред'явника документа забезпечується зміною його розміщення

(підпис власника з другої сторінки документа перенесли в нижню праву частину сторінки з персональними даними), та способом нанесення (за допомогою комп'ютерної техніки). На захисній плівці, що покриває сторінку даних, по діагональним лініям з'явилися слабовидимі написи «Україна». Бланковим текстам на першій сторінці документа замінили забарвлення з чорного кольору на синій (додаток Б, рис. Б.13 -Б.14).

Ці незначні зміни (місце розміщення підпису, колір текстів, спосіб нанесення спеціальних засобів захисту) спрямовані на захист бланку паспорта для виїзду за кордон від підроблення.

Процес видачі, вилучення, обміну тощо цих зразків паспортів здійснювався для осіб, які постійно проживають в Україні, управліннями (відділами) у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб головних управлінь, управлінь МВС в Автономній Республіці Крим, областях, містах Києві та Севастополі, відділами, відділеннями у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб міських, районними управліннями (відділами) МВС (далі - територіальними органами та підрозділами ДМСУ), а для осіб, які проживають за кордоном, - МЗСУ, дипломатичними та консульськими установами України [109].

Тобто, до цих підрозділів звертались громадяни України з відповідними документами та фотокартками. Такими документами є: паспорт громадянина України, свідоцтво про народження (для осіб віком до 16 років), довідка податкового органу про присвоєння ідентифікаційного номера. На підставі їх заяв здійснювалося заповнення бланків паспортів персональними даними власника, фотокарткою, а в подальшому вносилося фотозображення.

Кабінет Міністрів України відповідними постановами [110; 111; 112] затвердив третій зразок бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон у 2004 році, який почав видаватися лише з 2008 року.

Такий зразок закордонного паспорта громадянина України суттєво відрізняється від попередніх кольоровою гамою, оформленням та дизайном

документа, наявністю сучасних спеціальних засобів захисту документа, які до цього часу не використовувалися в Україні тощо.

Вважаємо за необхідне звернути увагу на загальну характеристику та засоби захисту бланка паспорта третього зразка. Так, обкладинка бланка паспорта має синій колір та виготовляється з палітурного матеріалу «Securalin» на паперовій основі із захисним термостійким покриттям. Внизу лицьової сторони обкладинки паспорта двома мовами зроблено напис: «ПАСПОРТ Україна», а у верхній частині нанесено контурне зображення малого Державного Герба України тисненням фольгою.

Сторінка персональних даних в цьому бланкові змінює розміщення: вона почала вшиватися між лівим форзацом та першою сторінкою документа. Ця сторінка виготовляється із сучасного матеріалу – полікарбонату із захисними нашаруваннями. Відомості власника та відцифроване його фотозображення вносяться до неї шляхом лазерного гравіювання. Зображення особи дублюється способом лазерної перфорації в середній частині сторінки даних (додаток Б, рис. Б.15 -Б.16).

Наявність такого спеціального засобу захисту значно ускладнювало підробку бланків паспорта. Принаймні, для його несанкціонованого виготовлення необхідно було мати відповідне обладнання, за допомогою якого можна було відтворити полімерну сторінку з даними. Водночас, доступ до такого обладнання може мати лише обмежена кількість осіб, й не кожний може його придбати, що значно звужує коло підозрюваних у підробленні.

У лівому верхньому куті спеціальною фарбою, яка під різним кутом зору змінює колір, відображається контур карти України. Машинозчитувальна зона відділена від зони візуальної перевірки двома лініями мікротексту «Україна».

Бланк паспорта зшивається нитками із захисними властивостями та додатково закріплюється вздовж корінця армувальною стрічкою [111].

Фонові зображення мають вигляд хвилястих ліній змінної товщини, фрагментів орнаментальних малюнків, гільйоширних елементів, променів

тощо. Усі елементи виконуються графічним комп'ютерним дизайном із використанням спеціального захищеного програмного забезпечення.

На першій сторінці документа вгорі надруковано напис: «Паспорт є власністю України», проте відсутній напис «Термін дії паспорту продовжено до», який друкувався в першому варіанті бланка.

Друга – п'ята сторінки паспорта призначені для особливих відміток про пред'явника паспорта та позначені написом «ОСОБЛИВІ ВІДМІТКИ».

Фонові графічні зображення сторінок з шостої по тридцять другу за художнім рішенням являють собою єдине ціле. Малюнки всіх сторінок об'єднані тематикою особливостей національного колориту, відтвореного в зображенні орнаментів, вишивок, геральдики, характерних для регіонів відповідно до адміністративно-територіального устрою України. Назва кожного регіону виконана мікротекстом. Особливістю фонових зображень сторінок є малюнки орнаментів, які не повторюються і символізують певний регіон.

Сторінки з шостої по тридцять другу призначені для проставляння віз на в'їзд до іноземних держав і відміток про перетинання державного кордону пред'явником паспорта. У верхній частині цих сторінок українською і англійською мовами через скісну риску надруковано слово «ВІЗИ». На правому форзаці надруковано у нижній частині реквізити виробника бланка паспорта.

Фонові зображення на всіх сторінках бланка паспорта виконуються друкарським способом фарбами синього, блакитного, рожево-фіолетового та жовтого кольорів з використанням технології райдужного друку. Серія та номер бланка наноситься високим способом друку на тридцять другій сторінці барвником червоного кольору (додаток Б, рис. Б.17 -Б.18).

На сторінках з першої по тридцять другу та на правій частині обкладинки ближче до верхнього обрізу паспортної книжечки перфоровано серію і номер документа, які позначені відповідно двома літерами та шістьма цифрами, що відрізняє його від попередніх зразків, які мали перфоровані номери лише з середини документа [111].

Ланцюг суб'єктів, що здійснював видачу паспорта для виїзду за кордон третього зразка, збільшився. Так, заява та відповідні документи на отримання паспорта групуються територіальними органами та підрозділами ДМСУ у спеціальні файли та передаються захищеними каналами зв'язку до Головного обчислювального центру.

Далі Головний обчислювальний центр, провівши перевірку достовірності ідентифікаційного номеру з використанням бази даних Державного реєстру платників податків та інших обов'язкових платежів, надсилає її та персональні дані громадянина України до Державного центру виготовлення паспортних документів. Виготовлені паспорти повертаються від Центру до територіальних органів та підрозділів ДМСУ [111]. Такий суворий контроль, чітко визначені дії кожного із інстанцій значно затруднюють підробку паспортів.

Однак, не дивлячись на низку заходів, спрямованих на удосконалення спеціальних засобів захисту від підробки, держава змушена була досконалювати бланки. У результаті такої діяльності з'явився четвертий зразок документа громадянина України для виїзду за кордон зразка 2015 року.

Такий документ є підтвердженням виконання українською владою першочергових заходів щодо лібералізації безвізового режиму для України з країнами Євросоюзу, виконання міжнародних зобов'язань України з питань боротьби з тероризмом, незаконною міграцією та організованою міжнародною злочинністю, та забезпеченням своїх громадян та інших фізичних осіб високоякісними документами, з використанням найсучасніших технологій належного захисту від підробки і незаконного використання [112].

Вперше такий зразок паспорта має два види, зокрема: паспорт, що містить безконтактний електронний носій інформації (далі – «мікрочіп») та паспорт, що не містить безконтактного електронного носія. Громадяни України, відповідно до законодавства, мають право обирати паспорт для виїзду за кордон між тим, що містить та тим, що не містить «мікрочіп». Адже низка організацій релігійної спрямованості були проти використання «мікрочіпів» через свої релігійні переконання. Поряд з цим, була висунена низка заперечень

з приводу його існування за різними причинами та підставами. Тому, щоб не створювати внутрішнього конфлікту держава створює сучасний паспорт двох зразків. Розглянемо особливості таких бланків паспортів у порівнянні з попередніми зразками бланків [81].

Не зважаючи на новизну, сучасність та основне призначення, бланк паспорта нового зразка 2015 року багато чим подібний до попереднього, проте має чимало суттєвих відмінностей [81; 110]. Наявність полімерної сторінки даних, яка вшивається між лівим форзацом та першою сторінкою документа спеціальним замкненим швом, спосіб друку зображення власника та його персональних даних, відцифроване зображення власника шляхом лазерної перфорації та перфоровані сторінки з першої та тридцять другу із серійним номером, порядок розміщення інформації на сторінках та інші – це базові ознаки паспортів громадянина України для виїзду за кордон 2008 та 2015 років. Якість та розміщення відмінностей в документах вказують на вдосконалення захисту останнього бланка та його перевагу (додаток Б, рис. Б.19-Б.20).

Папір бланка виготовляється із суміші бавовняної та деревинної целюлози та містить локальний водяний знак. Також папір документа наділений властивостями реагувати на дію певних хімічних сполук та змінювати колір зображень у місцях проведення хімічної реакції [81].

Дизайн бланка паспорта відтворюється з використанням офсетного, ірисного офсетного, трафаретного та «інтагліо» друку. Серія з двох літер та шестизначний номер бланка паспорта виконаний на першій паперовій сторінці способом високого друку, а не на останній.

Дизайн форзаца, сторінки даних та паперових сторінок бланка паспорта створено з використанням спеціальних захисних фонових сіток з різною геометрією малюнка лінійними та спеціальними растрами, ліній тексту, що складаються зі слів «Україна» і «UKRAINE» й повторюється, графічного зображення малого Державного Герба України та стилізованих зображень історичних, культурних та архітектурних пам'яток, які відображають різні історичні епохи розвитку України.

Захисні фонові сітки надруковано способом офсетного друку фарбами блакитного, лавандового, сірого та жовтого кольорів. Одну із захисних фонових сіток надруковано способом ірисного офсетного друку фарбою сірого кольору, що переходить в бузковий (додаток Б, рис. Б.19) [99].

Текст на правому форзаці документа паспорта, що містить «мікрочіп», збільшений на один абзац та після слів «СЛІД ПАМ'ЯТАТИ» читається як «Цей паспорт містить чутливі електронні пристрої. Для їх оптимального використання документ не слід згинати, перфоровати і піддавати впливу крайніх температур або надмірної вологості» (додаток Б, рис. Б.22).

Паспорт, що не містить «мікрочіп», повністю відповідає викладеному вище зразку, проте не містить зображень та текстів, які вказують на наявність безконтактного носія інформації в документі.

Порядок оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення паспорта громадянина України для виїзду зразка 2015 року за кордон, його тимчасове затримання та вилучення здійснюється аналогічно попередньому зразку документа 2008 року, територіальними органами або підрозділами ДМСУ незалежно від місця проживання громадянина у взаємодії з Головним обчислювальним центром Єдиного державного демографічного реєстру та Державним центром персоналізації документів [81; 113]. Окрім персональної інформації власника паспорта, за відповідною заявою, вносяться відомості у безконтактний електронний носій інформації.

Наявність у правій частині обкладинки імплантованого безконтактного електронного носія і є суттєвою відмінністю його від попереднього зразка паспорта [81; 110] та відповідає вимогам до електронних документів. Підтверджує цей факт зображення спеціального символу у нижній частині лицьового боку обкладинки документа.

Для наочності порівняння співпадань та відмінностей у загальному вигляді зразків бланків паспортів громадянина України для виїзду за кордон 1994, 1997, 2008, 2015 років нами було сформовано порівняльну таблицю

(додаток Е, Табл. 2.1). Такі дані уможливають наочно показати про розвиток та удосконалення сучасного документа, що посвідчує громадянина України при перетині державного кордону.

Останній зразок закордонного паспорта громадянина України є актуальним та сучасним, порівняно із попередніми. Головною ідеєю впровадження офіційних документів такого типу є суттєве підвищення захищеності суспільства від проявів злочинності та міжнародного тероризму [114]. Документ такого зразка використовується як в Україні, так і в багатьох країнах світу.

Пропозиції щодо введення в обіг документів, що містять «мікročіп», у який буде введено інформацію про біометричні дані власника документа з метою його ідентифікації, обговорювалось в Україні ще до 2007 року [110; 112; 114]. Однак, до рішучих змін суспільство було не готове ні в матеріальному, ні в правовому сенсі. Наприклад, не мало правового закріплення питання щодо накопичення, обігу, меж та охорони персональної інформації, яку надають особі при оформленні паспортного документа.

Аналізуючи загальний вигляд зразків паспортів, що зазначені вище, можна прийти до висновку про те, що модернізація та вдосконалення паспортного документа пов'язана із певними змінами у політичних та суспільних реаліях. Наприклад, після терактів, що відбулися 11 вересня 2001 року в Сполучених Штатах Америки весь світ потребував наявності біометрії в паспортах. В Україні, відповідно, у 2012 році був прийнятий закон про розміщення електронного носія у структурі паспортного документа [55, с. 292-298; 110].

Важливо зазначити, що введення «мікročіпа» в паспорт громадянина України для виїзду за кордон викликало жваву дискусію науковців, серед яких були як критики, так і прихильники цього процесу. Серед прихильників слід відзначити І. М. Мельникова, який в роботі «Актуальні питання криміналістичного дослідження та перспективи захисту українських паспортів» звернув увагу на наявність імплантованого безконтактного електронного носія

інформації в паспортах як сучасного спеціального засобу захисту [115, с. 192]. Л. Л. Патик також згадувала в науковій праці про переваги та недоліки використання електронного захисту в паспортах громадянина України [66, с. 170]. І. Б. Біб висвітлював можливості дослідження сучасних паспортів іноземних держав [116, с. 195-205].

Працівники практичних підрозділів Експертної служби МВС України та наукових інститутів судових експертиз не залишались осторонь дискусії з цього питання. Так, співробітники Одеського НДІСЕ В. І. Тихонова та Т. О. Захарова описували переваги сучасного паспорта для виїзду за кордон, характеризуючи його елементи, можливості криміналістичного дослідження [55, с. 292–298]. Вони зазначали, що інформація, яка записана на електронний чіп, є захищеною й убезпеченою та підписана унікальним електронним підписом, який ідентифікує установу видачі та дозволяє переконатися в автентичності даних. На відстані цю інформацію можна зчитати за допомогою спеціального обладнання для перевірки документів, наприклад, при перетині кордону. Біометричні дані, записані на «мікročіп», створюють надійний зв'язок між паспортом і його власником, що є важливим захистом проти спроб незаконного його використання [55, с. 292–298].

Позитивним є також міжнародний досвід використання в різних країнах світу паспортів з безконтактним електронним носієм інформації.

Так, на сьогодні біометричні паспорти (далі – «е-паспорти») набувають все більшого поширення. Відповідно до інформації Міжнародної організації цивільної авіації (ІКАО), більше 90 країн із 193 держав-членів ООН на сьогодні видають такі документи, при цьому ще більше 20 держав готові до впровадження таких документів в найближчі роки [117]. За підрахунками ІКАО кількість біометричних паспортів, які видаються у світі з 2004 року, у 2013 році складала 25,0 % всіх паспортів, і вже в 2017 році зросте до 53,0 % [114; 117].

«Е-паспорти» діють в Естонії – з 2007 р., в Албанії та Російській Федерації – з 2009, в Молдові – з 2011 р., в Ізраїлі – з 2013 р., тощо [97].

Не дивлячись на таке значне поширення біометричних паспортів у різних країнах світу, існують побоювання серед користувачів «е-паспортами» щодо несанкціонованого використання персональних даних власника, зчитування їх на відстані мобільними технічними засобами, внесення змін без відома власників документа тощо.

На нашу думку, позитивними моментами наявності такого спеціального засобу захисту в паспортах є таке:

- 1) вимога Євросоюзу для реалізації безвізового режиму для українських громадян;
- 2) перевага при перетині кордону (за його допомогою прискорюється процес реєстрації в пунктах пропуску через кордони);
- 3) створення в аеропортах спеціальних коридорів для подорожуючих з електронними паспортами. Серед таких країн, які читають «е-паспорти»: Великобританія, Німеччина, Нова Зеландія, Португалія, Сінгапур, США, Японія та інші;
- 4) це – сучасний спеціальний засіб захисту, що підвищує його надійність (на сьогодні не відомі випадки підроблення такого носія інформації);
- 5) неможливість використання паспорта з «мікрочіпом» іншою особою.

Серед негативних чинників слід вказати таке:

- 1) надання додаткової особистої інформації громадянами (відбитків пальців рук, відцифроване зображення, підпис) не спрощують при отриманні паспорта цього процесу, а навпаки. Також діти вже з 12 років, за згодою батьків, надають свої відбитки пальців рук для отримання документа;
- 2) введення «мікрочіпа» потребує нового, сучасного технічного обладнання та матеріальних затрат на всіх періодах реалізації, починаючи від внесення в паспортний документ на підприємстві – виробнику даних «мікрочіпів», створення органів Єдиного державного демографічного реєстру, як на території України, так і за її межами, їх програмного забезпечення, та закінчуючи зчитуванням, обробкою інформації при перетині державного кордону України в кожному пункті пропуску;

3) у паспорті з «мікрочіпом» зберігається лише інформація про його власника. Отже, інформація про дітей не вноситься, як в попередньому зразку документа. В Україні діє правило «одна особа – один паспорт». Він замінив проїзний документ дитини паспортом терміном дії на чотири роки. Це, на жаль, не зменшить витрат громадян для реалізації права на перетин державного кордону. Однак дитина зможе подорожувати не лише з батьками, а самостійно чи з іншими довіреними особами за власним документом.

Не зважаючи на наявність негативних чинників, громадяни України в 2015 році отримали документ для виїзду за кордон, який містить безконтактний електронний носій інформації [81].

Отже, характеризуючи бланки паспортів громадянина України для виїзду за кордон зразків 1994, 1997, 2008, 2015 років, ми звернули увагу на зміну його загального вигляду, спеціальних засобів захисту. Як бачиться, у першому зразку одним із спеціальних засобів захисту була фотокартка власника, яка змінена фотозображенням у зразку 1997 року та захистом плівки для ламінування сторінки з персональними даними із написами по діагоналі тощо. У третьому зразку вони посилені полімерною сторінкою з відцифрованим зображенням власника та наявністю безконтактного електронного носія інформації у зразку 2015 року. Відбулися зміни і в порядку оформлення цих документів шляхом централізації.

Таким чином, наведений вище аналіз доводить, що підроблення цієї категорії документів спричиняє і вдосконалення їх спеціальних засобів захисту. Водночас, технологічний процес виготовлення документа важливий для дослідження, оскільки підроблення паспорта можливе на різних стадіях його виготовлення.

Висновки до розділу 1

З наведеного слід підсумувати, що проукраїнські та інші народи, які проживали на території сучасної української держави визначали межі своїх поселень. Їх історичні пам'ятки, джерела та архівні матеріали уможливили виділити періоди становлення кордону на території сучасної України, переміщення населення без документів та із документами, що посвідчували особу при його перетині, а також зародження системи перевірки документів при перетині кордону.

Основними виділеними періодами розвитку та становлення державних кордонів України та системи документів, які посвідчують особу при перетині державного кордону України, є такі: 1) без використання документів: а) *перший* – племені природні кордони; б) *другий* – організація кордонів за часів Київської Русі; в) *третій* – охорона козацтвом кордонів українських територій; 2) з використанням документів: а) *четвертий* – формування українського кордону у часи Царської Росії та введення документів, які посвідчували особу, на території України; б) *п'ятий* – закріплення кордонів української держави у дореволюційний період ХХ століття; в) *шостий* – запровадження документів, що посвідчують особу у Радянському Союзі; г) *сьомий* – організація охорони державних кордонів України та введення документів громадян України, які надають право перетинати державні кордони (з 1991 р. по теперішній час).

Переміщення населення без документів, а в подальшому – із документами, що посвідчують особу при його перетині, стало початком зародження системи їх перевірки, що сприяло виявленню та попередженню різних видів кримінальних правопорушень. Наведена періодизація уможливила дослідити динаміку використання підроблених документів для перетину кордону як одного зі способів вчинення кримінальних правопорушень у різні часи: від підроблення підписів та печаток («Соборное уложение» 1649 р.) до повного підроблення бланків документів сучасних зразків.

Детальний аналіз спеціальних засобів захисту бланків паспортів у різні періоди розвитку української державності (бланків зразка 1915, 1929, 1933, 1959, 1970, 1993 років випуску) показує закономірну необхідність введення нових спеціальних засобів захисту в ці документи, що спричинено появою нових способів їх підробки, і визначає специфіку криміналістичного дослідження цих документів.

Проведено науковий аналіз поняття «документ» та висвітлено його тлумачення у роботах вчених-криміналістів, таких як: В.°Д.°Арсеньєв, Р.°С.°Белкін, М.°Ю.°Будзієвський, О.°Л.°Кобилянський, Д.°Я.°Мирський, М.°В.°Салтевський, та інших. Це уможливило сформулювати авторське визначення поняття «документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України», які пропонується розуміти як матеріальні носії, у яких відображена за допомогою знаків інформація, що посвідчує особу, які видаються уповноваженими державними органами чи посадовими особами громадянам України, особам без громадянства та особам, що мають статус біженця, з досягненням ними певного віку (чи не залежно від віку), при виконанні ними функціональних обов'язків на визначений період часу для в'їзду та виїзду з України через пункти пропуску на державних кордонах. До них належать: паспорт громадянина України для виїзду за кордон, дипломатичний паспорт, службовий паспорт, посвідчення особи моряка, посвідчення члена екіпажа, посвідчення особи на повернення, проїзний документ біженця та посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон.

Для більш чіткого тлумачення, охарактеризовано кожний з документів, що надають право громадянам України на перетин державного кордону, та розглянуто їх особливості за такими основними критеріями: 1) визначення документа; 2) вік та статус власника документа; 3) орган (особа), що видає документ; 4) термін дії; 5) правова регламентація. Встановлено, що ці документи мають свої особливості, характерні ознаки, що стосуються пред'явника, його віку, громадянства, органу, що видає, та терміну дії. Для

зручності останніх результати такого аналізу викладено у таблиці (додаток В, Табл. 1.1).

Запропоновано класифікацію на основі визначених критеріїв видового розмежування документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням аналізу правової регламентації їх обігу: 1) за найменуванням документа; 2) за походженням; 3) за місцем видачі; 4) за терміном дії; 5) за часом дії; 6) за частотою використання документів; 7) за віком особи власника документів; 8) за видом діяльності власника; 9) за компетенцією органу, що видає документи; 10) за громадянством особи (за наявності громадянства); 11) за правом (видом) пропуску; 12) за обов'язковою наявністю документа; 13) за метою поїздки; 14) за місцем зберігання документа; 15) за напрямом дії (руху через кордон України); 16) за кількістю документів у власника; 17) за фізичною (матеріальною) складовою документа (додаток Д).

Розглянуто види бланків паспортів для виїзду за кордон зразків 1994, 1997, 2008, 2015 років та проаналізовано їх відмінності. За результатами такого дослідження сформовано порівняльну таблицю співпадань та відмінностей у загальному вигляді зразків бланків таких документів (додаток Е, Табл. 2.1).

Сучасний спеціальний засіб захисту (безконтактний електронний носій інформації) паспорта громадянина України для виїзду за кордон 2015 року випуску, аналізувався через ефективність його впровадження у розрізі криміналістичної профілактики кримінальних правопорушень, що можуть бути вчинені з його використанням.

Таким чином, наведений вище аналіз доводить, що підроблення цієї категорії документів спричиняє і вдосконалення спеціальних засобів захисту цієї категорії документів. Водночас, технологічний процес виготовлення документа важливий для дослідження, оскільки підроблення паспорта можливе на різних стадіях його виготовлення.

РОЗДІЛ 2

ДОКУМЕНТИ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ, ЯК ОБ'ЄКТИ КРИМІНАЛІСТИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ

2.1. Спеціальні засоби захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, від підроблення

Документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, (далі для зручності опису в контексті усіх документів – паспортні документи) є документами суворого обліку та звітності. Головними вимогами до паспортних документів є висока механічна зносостійкість та захищеність від фальсифікації. Останнє реалізується застосуванням сучасних спеціальних засобів захисту в цих документах, використанням нових технологій та спеціальних матеріалів, досить частою зміною бланків.

Питання з дослідження документів зі спеціальними засобами захисту від підроблення неодноразово вивчали вчені-криміналісти, зокрема, такі: В. В. Бірюков, М. Ю. Будзієвський, А. І. Вінберг, О. В. Воробей, О. О. Гусєв, О. Л. Кобилянський, Ю. Г. Корухов, В. М. Кісіна, І. Ф. Крилов, П. Г. Кулагін, О. А. Леві, В. К. Лисиченко, В. А. Орловський, С. Д. Павленко, Л. Л. Патик, С. Ю. Петряєв, М. В. Терзієв та багатьох інших.

Поняття спеціальних засобів захисту у словнику О. В. Воробей трактується як сукупність технічних прийомів та засобів, які використовуються в процесі виробництва виробів суворого обліку, з метою захисту їх від несанкціонованого виготовлення (повного підроблення) та істотного ускладнення внесення до них будь-яких змін (часткового підроблення) [118, с. 30]. О. А. Леві під захистом документів від підроблення розумів технічні та організаційні заходи, які застосовуються для попередження підроблення документів або направлені на їх швидке виявлення [119, с. 157]. Спеціальні

засоби захисту документів розглядав також О. Л. Кобилянський як спеціальні засоби, призначені для перешкоджання виготовленню особливо важливих документів та істотного утруднення внесення в них будь-яких змін [120, с. 104–106]. У своїй роботі Л. Л. Патик дійшла до висновку, що «спеціальний засіб захисту документа – це те, за допомогою чого здійснюється та чи інша дія». [66, с. 132].

У працях присвячених дослідженню документів, науковці поділяють спеціальні засоби захисту від підробки на такі види: технологічні, поліграфічні та фізико-хімічні [63; 66; 115; 121; 122; 123; 124; 125; 126]. Такі ж види захисту мають і паспортні документи.

Технологічний захист полягає у внесенні ознак до окремих реквізитів документів за допомогою спеціальних складних технологічних процесів (спеціальний папір, захисні волокна та водяні знаки, сучасна перфорація тощо) [124, с. 264].

Поліграфічний захист виражається у використанні різних видів і способів поліграфічного друку (види друку, графічні елементи (гільйоширувальні пояси, розетки й орнаменти та інші засоби декору), фонові сітки; мікродрук і приховані зображення, наскрізні зображення тощо) [66, с. 84; 124, с. 265].

Однак гарантованим захистом документів від підробки можна вважати, на нашу думку, поєднання поліграфічного з **фізико-хімічним захистом**. Останній ґрунтується на використанні у складі матеріалу документів хімічних речовин, наявність яких може бути визначена спеціальними методами [12, с. 265]. Це люмінофори (флюоресцентні й фосфоресцентні фарби), інфрачервоні фарби тощо, якими наносяться зображення, тексти, номери в паспортних документах.

Спеціальним елементом захисту є той, що призначений для ідентифікації документа через визначення його справжності та цілісності, з порівнянням самого елемента захисту чи композиції за критеріями відповідності характерним ознакам візуальними, інструментальними й іншими методами

[127, с. 381]. Поняття «елемент захисту» є значно вужчим від значення спеціального засобу захисту документа, тому для кращого висвітлення предмету дослідження ми будемо використовувати поняття «спеціальні засоби захисту від підроблення».

Проаналізуємо детальніше спеціальні засоби захисту розглядуваної групи документів, звернувши увагу на місце їх розміщення та значення.

До документів, які будуть розглянуті, відносяться наступні зразки:

паспорт громадянина України для виїзду за кордон (трьох зразків, що видані у 1994 році, 2007 році, 2008 році та сучасний зразок 01 січня 2015 року);

проїзний документ дитини, який видавався до 31 грудня 2014 року;

дипломатичний та службовий паспорти (двох зразків, дійсні до 2014 року та з 01 січня 2015 року);

посвідчення особи моряка (зразка 1993 року);

посвідчення члена екіпажа (двох зразків, дійсні до 2014 року та 01 січня 2015 року);

посвідчення особи без громадянства (двох зразків, дійсні до 2014 року та 01 січня 2015 року);

проїзний документ біженця для виїзду за кордон (двох зразків, дійсні до 2014 року та 01 січня 2015 року);

посвідчення на повернення в Україну (зразка 1993 року) [81; 83; 84; 85; 90; 92; 95; 96; 97; 107; 110; 128].

Всі ці документи мають вигляд книжечки із заокругленими кутами, окрім посвідчення на повернення в Україну – брошура, та посвідчення члена екіпажа, що представляє собою документ на пластиковій основі – пластикову картку.

Основним матеріалом для виготовлення більшості таких документів є папір. Папір (лат. *bambagia* – бавовна) – це багатокомпонентний матеріал, що складається, в основному, зі спеціально відібраних дрібних рослинних волокон, тісно переплетених між собою, пов'язаних силами зчеплення різного виду й утворюючих тонкий аркуш [129, с. 12–14; 130, с. 9–13; 131, с. 28–31; 132, с. 5–9].

Папір для виготовлення паспортних документів повинен мати необхідні властивості [124, с. 283; 132, с.64–69], такими як міцність на розрив, зносостійкість при терті, гладкість для чіткого нанесення мікротекстів, вологостійкість при тривалому впливі вологи, стійкість при тривалому використанні, виключення його відбілення тощо. Для забезпечення цих вимог до складу паперу вводять хімічні та мінеральні наповнювачі (каолін, крейда, гіпс, барит, вілон, крохмаль, каніфоль тощо) [124, с. 283]. Так, наприклад, папір в паспорті громадянина України для виїзду за кордон, у дипломатичному та службовому паспортах, проїзному документі біженця та посвідченні особи без громадянства для виїзду за кордон зразка 2015 року (далі – сучасних паспортних документах для виїзду за кордон зразка 2015 року) має хімічну реакцію на дію певних хімічних сполук (зміна кольору в місцях проведення реакції) [81; 83; 84; 85; 95; 96].

Папір для виготовлення паспортних документів має багат шарову структуру, тому під час виготовлення до його структури вводять цілий комплекс захисних засобів, серед яких – водяні знаки, захисні волокна тощо.

Водяний знак («філігрань») застосовується як спеціальний засіб захисту в документах і полягає у внесенні в структуру паперу шару волокон різної товщини, які добре видимі при вивченні документа на просвіт [118, с. 28]. Враховуючи цю особливість, водяні знаки в паспортних документах поділяються на певні види: а) за виглядом: однотонові, двотонові та багатотонові; б) за розташуванням: локальні, смугові та загальні; в) за змістом: написи та малюнки; візерунки, фігури або цифри; портрети.

Сторінки дійсних українських паспортних документів, а саме: паспортів для виїзду за кордон перших двох зразків, проїзного документа дитини, посвідчення особи моряка та особи без громадянства для виїзду за кордон, проїзного документа біженця, захищені загальними однотоновими водяними знаками у вигляді решітки шестикутника з написом в середині «УКРАЇНА» темного тону [107; 109; 128; 85; 95; 96]. Однак, на сторінках посвідчення особи моряка ці написи водяними знаками розміщуються перпендикулярно до

нижнього зрізу документа, а в інших паспортних документах – паралельно до зрізу (додаток Ж, рис.Ж.1, Ж.3).

Дипломатичні та службові паспорти мають на сторінках локальні двотонові водяні знаки із зображенням смуги візерунка, яка розташована посередині кожної сторінки перпендикулярно до нижнього зрізу цих документів (додаток Ж, рис. Ж.2) [97].

Паперові сторінки закордонних паспортів, дипломатичних та службових паспортів зразка 2015 року друкуються на папері з локальним багатотоновим водяним знаком у вигляді малюнка «Золоті ворота» та електротипом у вигляді цифр, а сторінки проїзних документів біженця та посвідчень особи без громадянства для виїзду за кордон зразка 2015 року мають їх у вигляді зображення «Щита» (додаток Ж, рис. Ж.4-Ж.9) [81; 83; 84; 95; 96]. Сторінки посвідчення особи на повернення в Україну не наділені водяними знаками. Також відсутній такий захист на форзацах, на сторінках та в документі, що має полімерну основу (посвідчення члена екіпажа)

Водяні знаки в паспортних документах більшості країн також можуть відображатись у вигляді малюнків, фігур, портретів тощо. Саме загальний вигляд впливає на їх місце знаходження на сторінках, наприклад, зображення портретів в основному друкуються в середній частині сторінки (в паспортах Італії, Бельгії тощо) [97]. Текстові написи водяними знаками розміщуються не лише горизонтально чи вертикально до зрізу документів, а й по діагоналі (наприклад, в паспорті Казахстану).

Головною особливістю цього спеціального засобу захисту в паспортних документах є те, що водяні знаки не відображаються під дією УФ-променів, а лише при наскрізному освітленні сторінки. Це є ефективним засобом захисту від підроблення паперових сторінок [134, с. 64-69; 135, с. 115-118].

Аркуші документів наповнюють *захисними волокнами*, які є кольоровими або видимими при певних умовах натуральними та синтетичними волокнами, ниткоподібними частинами чи маленькими дисками, зануреними в основу паперу [64, с. 87; 136, с. 12]. Вони розміщуються хаотично по всій площі

сторінки документів, мають певний колір, розмір, здатність люмінесціювати в УФ-променях. Наприклад, в сторінках посвідчення на повернення в Україну трапляється найпростіший варіант захисних волокон, а саме: вони люмінесціюють одним жовтим кольором (додаток 3, рис. 3.10). Досить новачійними є захисні волокна в закордонних паспортах зразка 2015 року: одне волокно під дією УФ-променів відбувається двома кольорами – синім та жовтим (додаток 3, рис. 3.3) [81; 97]. У решти паспортних документів зразка до 2015 року використовують захисні волокна трьох кольорів, які під дією УФ-променів світяться: червоним, синім та зеленим кольорами (додаток 3, рис. 3.1-3.2, 3.4-3.9). Вони легко відокремлюються за допомогою пінцета, на відміну від підроблених [85; 107; 110; 128]. У посвідченні члена екіпажа та полімерній сторінці паспорта для виїзду за кордон (до 2008 року) волокна як захист відсутні [90; 109].

Різновидом захисних волокон є планшетки. Це – пофарбовані чи не пофарбовані синтетичні кола, введені до структури паперу при його виготовленні, як засіб від копіювання документа [64, с. 113]. Такий спеціальний засіб захисту можна побачити при вивченні шенгенських віз, паспортів Австралії, ЮАР тощо, однак, їх немає в українських паспортних документах [97].

Відсутня також у вітчизняних паспортних документах і **синтетична захисна нитка**, яка вводиться в папір як повністю, так і частково (пунктирно). Додатково на синтетичну нитку може наноситися мікротекст, райдужне покриття, УФ-фарба [124, с. 287; 135, с. 115-118; 118; 137]. Ця ознака захисту трапляється у паспортах Російської Федерації, США, Франції, Литви, Нігерії, Туреччини тощо [93].

Звернемо увагу на головну відмінність пластикового посвідчення члена екіпажа та посвідчення особи на повернення в Україну від решти паспортних документів України, яка полягає у відсутності обкладинки [90; 92; 97]. Обкладинки в документах виготовляються зі спеціальних зносостійких палітурних матеріалів: лідерину, «Balacron», «Securalin» [124, с. 293; 97; 137]. Їх

характерною особливістю є те, що ці матеріали не використовуються для інших цілей та у вільний продаж не надходять [66, с. 128–129].

Паспорти для виїзду за кордон мають обкладинки темно-червоного та синього кольорів (2008 та 2015), дипломатичний – темно-зеленого, службовий паспорт – темно-зеленого та чорного кольорів (2015), посвідчення особи моряка – темно-синього кольору, проїзний документ біженця для виїзду за кордон – світло-синього кольору, обкладинка проїзного документа дитини – блакитно-кольору, а посвідчення особи без громадянства – сірого [81; 110; 83; 84; 85; 95; 96; 97; 128]. В посвідченні особи на повернення в Україну також є обкладинка, проте вона має паперову основу і захищена як решта сторінок цього документа [92].

На лицьових сторонах обкладинок містяться назви паспортних документів, назви країн, герби, логопити, відповідні позначення, наприклад, про наявність безконтактного носія інформації в паспортних документах 2015 року. Ці тексти та зображення наносяться спеціальним видом друку – *тисненням фольгою*. Це – поліграфічний процес, що проводиться на пресах для тиснення, при якому між нагрітим кліше і спеціальним палітурним матеріалом простягається фольга, а під дією нагрітого кліше вона відстає від плівки-носія і закріплюється клейовим шаром на поверхні матеріалу [66, с. 164; 134, с. 14; 140, с. 31]. У деяких країнах світу, серед яких Австралія, Австрія, Швеція, ЮАР, Словенія тощо, обкладинки паспортів захищають також спеціальними написами, які можна побачити лише в УФ-променях [97].

Сторінки паспортних документів скріплюються *відповідним швом нитками із захисними властивостями*, які визначаються як комплексними, так і самостійними засобами захисту в документах [141, с. 12; 66, с. 116].

Спеціальні нитки для бланків бувають різних кольорів: білого, зеленого, чорного тощо. В українських документах використовуються в більшою мірою світлі (світло-жовті, білі) нитки, які при освітленні в УФ-променях набувають певного світіння, що є ефективним захистом від підробки. Наприклад, в закордонних паспортах зразків 2008 та 2015 років нитка для зшивання має

червоне світіння в УФ-променнях, а у решти документів – білого кольору (додаток 3). Відстань між кожним кроком голки при виконанні спеціального шва має визначену відстань – 5 мм чи 6 мм, крім посвідчення на повернення в Україну, оскільки цей документ має вигляд брошури з листками, які лише складаються [97]. Паспортні документи інших країн застосовують нитки декількох кольорів, наприклад, білого-зеленого-жовтого (Франція), білого-синього-чорного (Естонія) тощо [97].

Шов у документах для виїзду за кордон має назву «замкненого», оскільки він не має вільної нитки, що залишається на початку чи в кінці прошивки сторінок [97].

Викладений аналіз показує, що документи, які посвідчують особу та гарантують право перетинати державні кордони, мають надійний технологічний захист: сторінки їх виготовляються зі спеціального високо-захищеного паперу, який ще на стадії виробництва наповнюється надійними засобами захисту. Однак, у пластиковому посвідченні члена екіпажа та на полімерних сторінка з персональними даними паспортів громадянина України для виїзду за кордон зразка 2008 року та решти документів зразка 2015 року – засоби захисту, що характерні для паперових документів, відсутні [90; 110; 81; 83; 84; 95; 96].

Пластикові документи виготовляються з таких видів пластику, як теслін і полікарбонат, що водночас мають інші засоби захисту: лазерний друк та лазерну перфорацію, голограми, тиснення чи малюнки по ламінаці, малюнки з оптично змінюваними фарбами, які при зміні кута змінюють колір тощо. Це – синтетичні матеріали, що уможливають використання як «класичних» поліграфічних способів друку, так і нових способів внесення інформації [124, с. 293].

Докладніше зупинемось на процесі виготовлення полімерної сторінки даних у паспортних документах, оскільки він є унікальним. В структуру такої сторінки імплантується сітчаста тканина, вільний кінець якої має довжину 8-10 мм та призначений для її підшивання в корінець паспорта. На сітчасту тканину

з обох сторін накладаються аркуші з фоновими зображеннями та декілька шарів прозорого й білого полікарбонату, що з'єднуються і формують єдину структуру сторінки [81; 111].

Зображення на сторінках паспортних документів наносяться за допомогою спеціальних фарб. Найбільш широкого використання набули **флюоресцентні фарби**, які при звичайному освітленні бувають видимими та невидимими, але під впливом УФ–променів світяться певним кольором [139, с. 12; 122, с. 154]. У більшості таких документів можна побачити фарби жовтого, зеленого, блакитного, помаранчевого, червоного та інших кольорів, які проявляються під дією УФ–променів. Наприклад, у посвідченні особи моряка малюнки по всій площі сторінок нанесені жовтим кольором у вигляді морського якоря (додаток 3, рис. 3.7); на захисній плівці службового та дипломатичного паспортів у зразках, діючих до 2015 року, проявлялась карта України та написи у червоному світлі; на сторінках закордонних паспортів, діючих до 2008 року, жовтим кольором дублюються номери сторінок; сторінки посвідчення біженця для виїзду за кордон прикрашені зображенням глобуса та збільшеного номера сторінки у світлому кольорі (додаток 3, рис. 3.10) [85; 97; 107; 108].

Для закордонного паспорта громадянина України зразка 2008 року використання УФ–фарби є набагато ефективніше, оскільки на одній сторінці можна побачити у пурпурному, блакитному, жовтому, синьому, білому кольорах бланкові тексти, карту України – на кожній сторінці, серійний номер, малюнки на сторінці даних [110]. Зображення культурних пам'яток у жовтому та блакитному кольорах видно під дією УФ–променів на сторінках паспортних документів зразка 2015 року, на другій сторінці – серійний номер у помаранчевому кольорі, а на зворотних сторонах полімерних сторінок нанесені тексти, які також читаються у пурпурному, блакитному, жовтому кольорах [81].

На персональній сторінці даних посвідчення особи моряка, під дією інфрачервоних променів (далі ІЧ–променів), невидимим є номер документа, оскільки він нанесений **фарбою, яка зникає під дією ІЧ-променів** [85]. Також

не видно бланкових текстів на сторінках паспортів для виїзду за кордон громадян України трьох зразків, у дипломатичному та службовому паспортах двох зразків, у проїзному документі біженця. У решті документів зникають під дією цих променів зображення захисної сітки [81; 110; 83; 84; 95; 96; 97].

На другій сторінці дипломатичного паспорта зразка, діючого до 2015 року, на сторінці персональних даних у закордонних паспортах зразків 2008 і 2015 років, та у решті документів зразка 2015 року, на лицьовій стороні посвідчення члена екіпажа обох зразків можна побачити зображення літака та символу електронного документа на лицьовому боці бланка посвідчення члена екіпажу 2015 року, що виконані захисною фарбою з *оптичним ефектом зміни кольору зображення під різним кутом зору* [97; 81; 110; 90; 97]. Ці зображення нанесені спеціальною поліграфічною фарбою (овіай – «OVI»), яка змінює колір під різними кутами зору [118, с. 26]. В більшості документів зображення, які нанесені фарбою OVI, мають (залежно від кута зору) золотавий, сріблястий, пурпурний або інший відтінки.

Спеціальні фарби для захисту паспортних документів трапляються у документах кожної країни, зокрема використовуються: метамерні, магнітні, металізовані, які змінюють колір від температури, фотохромні, фосфоресцентні тощо. Метамерною фарбою наносять зображення у паспорті Японії. Це фарби з металевим блиском для захисту цінних паперів та банкнот від підробки. Металізовані фарби захищають сторінки паспортів Аргентини, Естонії, Канади, ОАЕ, Нідерландів, Словенії, тощо; фотохромні – паспорти Чілі [97].

Таким чином, застосування спеціальних фарб не лише прикрашає сторінки документів, але й ефективно їх захищає, не залежно від їх основи – паперової чи полімерної. Під час дослідження паспортних документів за допомогою візуальних методів можна визначити їх відсутність чи імітацію. Досить складно підробити засоби захисту, які поєднуються між собою одночасно, наприклад, спеціальні фарби та способи друку.

Нанесення зображень в паспортних документах здійснюється поєднанням декількох способів друку, як «традиційних» (офсетного, високого, глибокого),

так і сучасних способів (лазерного гравіювання, лазерної перфорації, термодруку, лазерного та струменевого друку) [81; 83; 84; 85; 95; 96; 97; 115, с. 191–194].

Традиційним *офсетним* друком в цих документах наносяться бланкові тексти, мікротексти, захисні (антисканерні) сітки [142, с. 16–17; 143, с. 23–24]. Бланкові тексти на сторінці даних розміщуються паралельно корінцю паспортної книжечки зліва направо і починаються від нього. Офсетний спосіб друку поєднують з *ірисовим друком*, який характеризується плавним переходом одного кольору в інший без чітких меж [136, с. 23–24]. На противагу ірисовому друку використовують *орловський друк* [66, с. 177; 143, с. 23–24;], при якому колір в штрихах чітко переходить з одного в інший без переривання штрихів. Ним, наприклад, друкують гільйоширувальні пояси з написом «Україна» у верхній частині сторінки даних дипломатичного паспорту України, та на правому форзаці закордонного паспорта 2015 року.

Трафаретним глибоким друком («Інтагліо») зображають на форзацах документів приховані зображення та написи, мікротексти тощо [144, с. 8–9]. «Інтагліо» в українських паспортних документах можна побачити на правих форзацах в дипломатичному та службовому паспортах зразка. Що був дійсний до 2015 року та на правому й лівому форзацах паспортних документів зразка 2015 року [81; 97; 83; 84; 95; 96].

Високим способом друку в документах суворого обліку та звітності, як і в паспортних документах, наносяться серійні номери бланків. Таким друком в закордонному паспорті зразка 2008 року на 32 сторінці та на першій сторінці в паспорта зразка 2015 року барвником червоного кольору нанесені серія, позначення «№» та сам номер бланка. В посвідченні особи моряка високим друком відображений лише номер на сторінці даних [144, с. 6–7; 145, с. 35-36; 147, с. 28].

Персональні дані власника на паперових бланках документів України для перетину кордону заповнюються, здебільшого, за допомогою копіювальної техніки. Інформація про особу та машинозчитувальні тексти на сторінках даних

паспортів, виготовлених на полікарбонатній основі, заповнюється способом лазерного гравіювання та термотрансферним друком [97].

Лазерне гравіювання – це метод нанесення зображення, текстів через видалення верхнього шару гравіюваної поверхні під впливом лазерного променя. Технологія лазерного гравіювання оптимально підходить для друку на полімерних матеріалах. Вона уможливорює збереження найменших деталей зображення, змінення контрастності зображення і глибину рельєфу гравіювання [144, с. 28–29; 147, с. 246–252; 148; 149]. Лазерне гравіювання є підвидом сучасного способу друку з назвою термодрук. Персональні дані посвідчення члена екіпажа наносяться на бланк за допомогою термодруку, термотрансферним способом друку [97].

Фотозображення, персональні дані власника та машинозчитувальні тексти, підпис вносяться в сторінку даних в паспортах 2008, 2015 років способом лазерного гравіювання, який за своєю суттю видаляє частину полікарбонату за допомогою лазера [110; 81; 83; 84; 96; 95; 147, с. 116]. Таким чином, видалити чи внести нові дані з такої сторінки на сьогодні практично неможливо. Відповідно до вимог документа ІКАО тексти паспортних документів набираються шрифтами певних гарнітур, що спеціально призначені для документів такого виду [148, с. 62–68; 149].

Сторінка з персональними даними в документах, які посвідчують особу при перетині державних кордонів, є найбільш інформативною. В таких паспортних документах зразка, що був дійсний до 2015 року, як: проїзний документ дитини, дипломатичний та службовий паспорти, посвідчення особи моряка та особи без громадянства, проїзний документ біженця, вона розміщується на лівому форзаці. Щоб запобігти внесенню змін, законодавець додатково захистив її ламінуючою плівкою.

Ламінат (ламінуюча плівка) – це прозорий матеріал, який може мати додатковий захист, та призначений для надійного прикріплення до сторінки документа [118, с. 18; 150, с. 14]. Плівка для ламінування має розміститися рівно до країв, щільно приєднуватися до сторінки та покриватися прихованими

зображеннями з використанням УФ-фарби. Для прикладу, в паспорті зразка, діючого до 2008 року, на ламінаті є написи «Україна» по діагоналі та зображення контурів карти України. Ламінування сторінки даних в паспортних документах є засобом захисту. Особливість ламінату полягає в тому, що він надає сторінці даних стійкості до використання та гарантує більш надійний захист [66, с. 93; 124, с. 234].

Окремо зупинимось на ламінуванні документів в інших державах світу. Наприклад, своєрідним захистом у австралійському паспорті є наявність на сторінці даних *ретровідбиваючої (ламінуючої) плівки*, яка містить скляні кульки, що є прихованими ретро-рефлекторними зображеннями, які проявляються лише під направленим променем світла з використанням об'єктиву для ретро-огляду [97]. В деяких країнах ламінат прикрашають *спеціальними малюнками*, орнаментами на ламінаті для додаткового захисту фотокарток в документах (Чехія, Данія, Польща, Греція тощо). *Іридисцентне покриття* захищає сторінки даних в паспортах Чілі, Ісландії, що представляє собою напівпрозору фарбу, яка змінює свій колір при дослідженні під різними кутами до джерела освітлення. Такий вид друку як *конгревне тиснення*, застосовується для нанесення текстів в паспортах Австралії, Російської Федерації, Японії та інших країн. Це тиснення проводиться із застосуванням двох кліше (матриці та контрматриці), під час дії яких отримуються увігнуті та випуклі зображення [97].

Аналізуючи способи друку, бачимо, що нанесення зображень, бланкових текстів, серійних номерів на сторінки паспортних документів багато в чому залежить від матеріалу документа (паперу чи полікарбонату). Сучасні матеріальні основи документів вимагають застосування сучасних способів друку, відмежування традиційних способів друку, що призводить до періодичного виготовлення бланків, від виготовлення останніх на декількох поліграфічних підприємствах – до децентралізованого заповнення документів.

Однак, поліграфічний захист документів також є в усіх сторінках паспортних документів без винятку, у вигляді *захисної антисканерної сітки*,

що наноситься плоским офсетним друком та ірисовим друком. Це – спеціальні зображення, які захищають сторінки документів від можливого їх копіювання. Захисна сітка складається з тонких ліній та виглядає як безперервний багатокольоровий малюнок [124, с. 264; 63, с. 126; 66, с. 144]. Можуть наноситись однотонні лінії захисних сіток (в паспортах Нігерії, Тринідада і Тобаго тощо), двокольорові (в паспортах Мексики, України зразка до 2008 року тощо), трьохкольорові лінії (в паспорті Сенегалу), та навіть чотирьохкольорові – в паспортних документах України зразка 2015 року [81; 97].

Для нанесення фонові сітки на сторінках сучасних паспортних документів 2015 року та у закордонному паспорті зразка 2008 року використовуються *спеціальні лінійні растри* - графічні засоби захисту бланків, які виконані з використанням спеціальних растрових елементів для відтворення півтонового зображення [63, с. 119; 81; 110; 83; 84; 95; 96; 97]. Усі елементи фонових зображень виконуються графічним комп'ютерним дизайном з використанням спеціального захищеного програмного забезпечення.

Одним з «найкрасивіших» засобом захисту від підроблення в паспортних документах є *гільйоширні малюнок*. Він створюється тонкими лініями, що перетинаються між собою. Відображається цей малюнок у вигляді розеток, малюнків, поясів, картин тощо. Наносяться складні елементи за допомогою офсетного, металографського друку та багатокольорового орловського друку [66, с. 123; 124, с. 264; 151, с. 43-46].

Середню частину сторінок паспорта громадянина України для виїзду за кордон зразка, діючого до 2008 року, прикрашають однотонні нескінченні лінії гільйоширувального малюнку жовтого та рожевого кольорів, що нанесені офсетом, а на сторінках закордонного паспорта зразка 2008 року та у паспортах закордонному, дипломатичному та службовому зразка 2015 року, вирізняють гільйоширувальні зображення різної тематики у вигляді хвилястих ліній, що нанесені офсетним ірисовим друком [107; 109; 110; 81; 83; 84; 97]. Посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон та проїзний документа біженця

мають захисні сітки нерегулярної і регулярної структури та орнаментальні рисунки, що містять гільйоширувальні зображення [95; 96].

З використанням офсетного, а в деяких випадках – глибокого способів друку в паспортних документах вводяться також інші засоби захисту: мікродрук (мікротексти), приховані (латентні) зображення, наскрізний малюнок.

Мікродрук – це спеціальний засіб захисту або дрібний текст, який не бачиться неозброєним оком, та використовується як засіб від несанкціонованого копіювання [151, с. 43-46; 152, с. 12] Наносять його на сторінки усіх паспортних документів в прямому та дзеркальному відображенні. Останні зразки паспортних документів можна сміливо вважати яскравим прикладом використання мікродруку [97].

Приховані (латентні) зображення (кіп-ефект) – це зображення, які видно при вивченні документа під гострим кутом [141, с. 14, 153, с. 18]. Найкраще можна вивчити «кіп-ефект» в гільйоширувальних елементах, нанесених глибоким друком на внутрішніх сторінках обкладинок та ламінаті. Прикладами прихованого зображення можуть бути написи українською та англійською мовами «Україна» на ламінуючій плівці в закордонному паспорті зразка, діючого до 2008 року, на ламінуючій плівці та на лівому форзаці в дипломатичному паспорті України зразка, діючого до 2015 року та на правих форзацах у сучасних паспортних документах зразка 2015 року, де також присутні написи «УКРАЇНИ UKRAINE » [109; 97; 81; 83; 84; 95; 96]. Латентні написи є на форзацах паспортів Грузії, Російської Федерації, Польщі, США, Швеції, Японії тощо [97].

Для захисту сторінок документів використовують **наскрізний малюнок** («суміщене зображення»). Це зображення, що виконані в одному місці на лицьовому та зворотному сторонах аркуша, під час розглядання якого проти світла, з одного боку проглядається одне суцільне зображення [124, с. 264; 143, с. 21]. Присутній такий спеціальний засіб захисту на сторінках лише дипломатичного паспорта України зразка, діючого до 2015 року. Суміщені

зображення захищають сторінки паспортів Австралії, Білорусії, Греції, Казахстану, Кореї, ЮАР тощо [97].

Сучасним захистом сторінок в паспортних документах зразка 2015 року є штрихові елементи, які при частковому розгортанні книжки бланків документів («на віяло») утворюють літери “U” та “A”, що надруковані у нижніх частинах біля номера сторінки (колонцифр) [81].

Фотозображення обличчя власника у закордонному паспорті зразка 2008 року та у сучасних паспортних документах зразка 2015 року продубльоване способом лазерної перфорації в середній частині сторінки даних. **Перфорування** – це проколювання спеціальною машиною основи документа у вигляді тексту чи картини, який складається з мікроскопічних отворів [150, с. 14; 153, с. 12]. У ще дійсних паспортних документів України така перфорація починається з першої сторінки документів та на правому їх форзаці, окрім закордонного паспорта, зразка, діючого до 2008 року, де перфорацію можна побачити з середини документа, точніше – з 17 сторінки [97].

Перфорування в документах розглядуваної групи здійснюється двома видами перфораторів: механічним та лазерним. У закордонному паспорті зразка 2008 року та у сучасних паспортних документах зразка 2015 року для проколювання використовують **лазерну конусну перфорацію** [97]. Відмінність останньої полягає у тому, що вона наноситься на документ за допомогою лазерного конусного променя, тому діаметр перфорованих отворів рівномірно зменшується з кожною сторінкою.

Дублююче зображення обличчя власника в середніх частинах полікарбонатних сторінок паспортів громадянина України 2008 та 2015 років, решти сучасних паспортних документів зразка 2015 року, в паспортах Швеції, ЮАР тощо, здійснюється також з використанням лазерної перфорації зі зміною діаметрів отворів: чим більші діаметри – тим світліші фрагменти, чим менші – тим темніші [81; 110; 83; 84; 95; 96; 97]. Додатковий захист документів за допомогою перфорації мається в паспортах Нідерландів, Сполученого Королівства Великої Британії та Північної Ірландії, де на сторінці даних

присутні перфоровані шаблони у вигляді орнаментів, малюнків. Використовують перфорацію на краях фотокарток, як наприклад, в паспорті Афганістану [97].

Персоналізовані сторінки в закордонному, дипломатичному та службовому паспортах зразка 2015 року мають спеціальний додатковий захисний *гравірувальний елемент* і з хвилястими лініями та словами «UKRAINE Україна» перемінного розміру, що розміщені в центральній частині, та повторюються [81; 83; 84].

Мікроперфорація у вигляді мікронадрізів на сторінках австралійського паспорта захищає їх від розклеювання, відклеювання ламінуючої плівки, від несанкціонованої заміни сторінок [97].

Останнім часом в деяких країнах на паспортні документи для додаткового захисту від підроблення наносять оптичні спеціальні засоби захисту: голограми, голографічні зображення, кінограми, тиснення по ламінату [118, с. 5, 28; 150, с. 17]. Такі спеціальні засоби захисту розміщуються локально, тобто – в одному місці, лише на сторінках персональних даних посвідчення особи без громадянства та проїзного документа біженця зразка 2015 року [95; 96], а також їх використовують як спеціальний засіб захисту в документах громадян Російської Федерації, Польщі, Словенії, Болгарії, Австрії та інших країн [97].

З кожним роком все більше країн відмовляється від вклеювання в паспорти громадян для виїзду за кордон фотокарток, замінюючи їх фотозображеннями. Сучасні технології уможливають здійснювати дублювання основного фотозображення особи на сторінках паспорта. Таке зображення називають вторинним, тіньовим, «фантомним» зображенням власника [149; 150, с. 12]. Вторинні зображення наносяться різними способами: за допомогою копіювально-множильної техніки, способом лазерної перфорації (Україна, Швеція, ЮАР), з використання УФ-фарби (Корея). Ці методи внесення дублюючих фотозображень затруднюють їх відтворення на сторінці даних [97].

До фотозображень в таких документах розроблені чіткі рекомендації, серед яких: відповідний розмір (35x45 мм), якість, чіткість, контраст та світлий фон. Обличчя власника повинно добре проглядатися, гарно освітлюватися та займати 70–80 % всього фотозображення в центральній його частині, не бути прикритим, а окуляри, за необхідності, не мають затуляти очі [148, с. 92]. Такі країни, як Сполучене Королівство Великої Британії, ЮАР, Філіппіни та інші, фотозображення власників захищають методом лазерної обробки – відцифровують фото. Це – спеціальний засіб захисту, який проявляється лише при вивченні фотозображення спеціальним декодуючим оптичним пристроєм [97].

Проте нині фотокартки продовжують розміщуватись у паспортних документах громадян України (проїзному документі дитини, посвідченні особи моряка, посвідченні на повернення тощо) та громадян інших держав (Афганістану тощо) [97]. Захист фотокарток від переклеювання здійснюється за допомогою мокрих та рельєфних печаток, що ставляться частково на фотокартку, а також – ламінуючої плівки.

Аналізуючи наведену вище інформацію про засоби захисту в паспортних документах, слід зазначити, що їх кількість є досить значною. Для визначення послідовності, значення, надійності та особливостей кожного зазначеного спеціального засобу захисту, на нашу думку, необхідно, прослідкувати частоту реалізації спеціальних засобів захисту в цих документах, виділивши їх за наведеними критеріями у класифікації (додаток II).

Таким чином, спеціальні засоби захисту паспортних документів поділяються на такі:

1) за виглядом документа: а) бланки у формі книжечки: 1) із полімерною сторінкою (закордонний паспорт зразка 2008, 2015 років); 2) без полімерної сторінки (посвідчення особи моряка, службовий паспорт, посвідчення біженця та інші); б) полімерна карточка (посвідчення члена екіпажа); в) брошура (посвідчення на повернення);

2) за матеріалом, який використовують для виготовлення документів: а) на пластиковій основі (сторінка даних, посвідчення члена екіпажа); б) на паперовій основі (решта документів);

3) за розташуванням у бланкові документа: а) локальні (голограма, фотокартка, захисна нитка, водяний знак); б) розподілені (водяні знаки); в) хаотичні (захисні волокна);

4) за часом внесення спеціальних засобів захисту: а) під час виготовлення бланка (фарби, способи друку); б) під час персоналізації документа (фотозображення, ламінуюча плівка, перфорація); в) під час використання документа (під час перетину кордону, перебування в іншій державі тощо) (відбитки штампів, розміщення візових наклейок);

5) за розташуванням спеціальних засобів захисту на сторінках документа: а) на сторінках – (перфорація серії та номера, номер сторінок нанесений УФ-фарбою); б) лише на сторінці даних (перфорація фотозображення, лазерне гравіювання, ретро-рефлекторна плівка, орнамент на фотокартці); в) одночасно (фонові зображення, захисті волокна);

б) за місцем розміщення в структурі паперу: а) в структурі паперу (водяні знаки, захисні волокна, нитка); б) на поверхні (ламінат); в) наскрізне (перфорація);

7) за сприйняттям спеціальних засобів захисту: а) оптичні (голограми, OVI-фарба, кіп-ефект); б) рефлекторно-оптичні (механічно-оптичні) (перфорація, глибокий друк);

8) за методами дослідження (виявлення): а) мікроскопічні (захисні волокна, мікротекст); б) візуальні (в УФ-променнях – фарби, косо-направленому – глибокий друк, надрізи сторінок); в) фотографічні (голограми, кінеграми); в) інструментальні (ретро-рефлекторна плівка);

9) за способом використання: а) самостійно використовуються (фарба, що змінює колір при УФ-променях); б) використовуються в поєднанні один з одним (OVI-фарба + трафаретний друк).

На нашу думку, ця класифікація може використовуватись при вивченні спеціальних засобів захисту будь-яких паспортних документів під час перевірки їх відповідності встановленим зразкам. Проте, для покращення якості українських документів, ми пропонуємо розширити перелік їх спеціальних засобів захисту (71,3 % респондентів) (додаток А). А саме:

- на обкладинку паспортних документів наносити невидимі зображення, тексти, які при УФ-променнях люмінесціюють;
- на кожен сторінку документа ввести захисну стрічку з позитивним та негативним мікротекстом назви країни чи документа, яка при УФ-променнях люмінесціює;
- зображення фотопортрета власника дублювати додатково ще на 2, 3 чи 4 сторінках, що проглядались би в УФ-променях;
- серійний номер документа наносити способом високого друку не лише на одній сторінці;
- нанести мікротексти на сторінках металографським друком;
- зобразити наскрізні малюнки на сторінках документа;
- на краях сторінок паспорта конгревним друком нанести тексти чи – надрізи мікроперфорацією.

Однак, підтримуючи думку членів міжнародної асоціації ІКАО [149] вважаємо, що найкращий захист може бути досягнутий на основі збалансованого набору засобів і методів, поєднанням різних видів захисту документа з метою стримування або виявлення фактів кримінальних правопорушень, які вчиняються через їх підроблення.

2.2. Способи підробок документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та їх ознаки

На сьогодні збільшилася кількість фактів затримання осіб при спробі перетнути державний кордон з паспортними документами, що мають ознаки підробки. Статистичні дані Державної прикордонної служби України свідчать, що протягом 2010 року під час спроби перетинання державного кордону України затримано 300 громадян України з виявленими підробленими документами (у 2011 році – 184, 2012 – 101, 2013 – 120, 2014 – 63, 2015 – 56, 2016 – 78), з них 239 осіб – з підробленими закордонними паспортами (у 2011 – 146, 2012 – 49, 2013 – 41, 2014 – 30, 2015 – 42, 2015 – 69, 2016 – 78), 12 осіб з іншими підробленими документами (у 2011 – 3, 2012 – 0, 2013 – 0, 2014 – 1, 2015 – 2, 2016 – 6) [154].

Всього упродовж 2010 року під час перетинання державного кордону України затримано 595 осіб з підробленими документами, у 2011 р. – 469, у 2012 р. – 382, у 2013 р. – 430, у 2014 р. – 317, у 2015 р. – 388, у 2016 р. – 476. Поряд з цим, у 2010 році виявлено 355 осіб з підробленими закордонними паспортами (у 2011 р. – 263, у 2012 р. – 231, 2013 р. – 250, у 2014 р. – 231, у 2015 р. – 287, у 2016 р. – 302), 170 осіб з підробленими книжками моряка (2011 р. – 160, 2012 р. – 81, 2013 р. – 77, 2014 р. – 36, у 2015 р. – 41, у 2016 р. – 23), 67 осіб з підробленими загальногромадянськими паспортами (2011 р. – 39, 2012 р. – 65, 2013 р. – 94, 2014 р. – 42, у 2015 р. – 36, у 2016 р. – 29)².

За статистикою Міжнародної організації кримінальної поліції (Інтерполу), кожен місяць у світі втрачається або викрадається близько двох тисяч паспортів, які зловмисники використовують у своїх цілях [155].

Питання, пов'язані з використанням підроблених паспортних документів залишаються актуальними не лише правоохоронних органів, але й неодноразово відображались у наукових працях вчених–криміналістів:

² Статистичні дані Державної прикордонної служби України за 2010–2016 рр.

Р. С. Белкіна, А. І. Вінберга, О. В. Воробей, О. О. Ейсмана, О. Л. Кобилянського, І. Ф. Крилова, В. К. Лисиченка, В. К. Орловського, Л. Л. Патик, М. Я. Сегає, М. В. Терзієва, Н. П. Яблокова та багатьох інших. Але наукових та методичних розробок щодо способів підроблення паспортних документів, які надають право перетинати державні кордони, в узагальненому вигляді, донині в криміналістичній літературі не було презентовано.

Результати проведеного анкетування працівників експертних підрозділів Експертної служби показали, що 28,7 % респондентів зазначили, що документи, які посвідчують особу при перетині державного кордону України, надходять їм на дослідження не досить часто, – декілька раз на рік. У більшості випадків такими документами є закордонні паспорти громадян України (64,0 % респондентів), а також – громадян країн СНД, Євросоюзу, Азії тощо (2,72 % респондентів). Також об'єктами дослідження в деяких підрозділах були інші паспортні документи, а саме: посвідчення особи моряка (9,0 %), проїзні документи дитини для виїзду за кордон (10,1 %) (додаток А).

Підробленими називають спеціально сфабриковані, навмисно змінені документи, зміст яких не відповідає дійсності [156, с. 13]. Підробленим документом також визначається документ, що повністю виготовлений не відповідним способом або той, реквізити якого змінені [154, с. 24; 157, с. 169]. Під реквізитом слід розуміти сукупність елементів і встановлених умов оформлення тих чи інших документів, відсутність чи порушення яких позбавляє документ юридичної сили [66, с. 113; 158, с. 22; 159, с. 37; 160, с. 12; 161, с. 8].

У юридичній літературі та практиці **підробкою документів** називають протиправні діяння, пов'язані з незаконним виготовленням документів, внесенням змін в документи та їх використанням [63, с. 67; 162, с. 21] або несанкціоноване виготовлення документів шляхом повного відтворення справжніх або внесення до останніх будь-яких змін [57, с. 16].

Науковці [57; 63; 64; 66; 124; 141; 162] виділяють два **види підробки**: повну (підлог) та часткову підробку документів (підроблення).

О. О. Силкін у словнику-довіднику визначає підлог як незаконне виготовлення документа (повна підробка), а підроблення – як незаконну зміну будь-якої частини документа (часткова) [150, с. 19].

Повна підробка паспортних документів передбачає їх виготовлення шляхом повної імітації справжнього [118, с. 25].

Часткова підробка – це вид підробки, який полягає у підробленні будь-яких реквізитів документа [163, с. 69].

У криміналістичній літературі неодноразово розглядалися класифікації видів повної та часткової підробки документів [63; 66; 124; 163]. Наприклад, О. В. Воробей розрізняє два види повної підробки: інтелектуальну та матеріальну [124, с. 158]. С. Ю. Петряєв поділяє види підроблення на такі: 1) з оригіналів документів; 2) з використанням допоміжних засобів; 3) підроблення за зовнішнім виглядом; 4) окрема, часткова підробка [143, с.8-11]. Л. Л. Патик пропонує такі способи часткової підробки паспортів, як: 1) видалення реквізитів; 2) внесення нових реквізитів; 3) видалення реквізитів із подальшим внесення нових [66, с. 134]. Традиційними ж способами часткової підробки визначені такі: 1) заміна частин документів: заміна аркушів, захисної плівки, фотокартки чи фотозображення, клейка фрагментів; 2) внесення змін шляхом підчистки, травлення, змивання тощо; 3) дописка, додрукування, виправлення, перфорація при внесенні нових даних; 4) підробка печаток та штампів [157, с. 24; 162, с. 112].

Більш влучною, нашу думку, є класифікація видів способів підробки, що запропонована у роботі Л. Л. Патик «Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України», в якій також визначено і критерії цієї класифікації:

- 1) повна підробка з використанням копіювально-множильної техніки;
- 2) повна підробка з використанням спеціального друкарського обладнання;
- 3) повна підробка способами малювання, фотографічним тощо [66].

Наведені авторкою види цілком доцільні і для дослідження способів повної підробки документів, що посвідчують особу при перетині кордону України, й можуть бути використані у практиці експертної роботи.

Однак, види часткової підробки, на нашу думку, слід класифікувати за такими критеріями:

1) часткова підробка з використанням оригінальних частин: а) заміна аркушів паперу документів; б) заміна фрагментів аркушів документів; в) підробка перфорації на сторінках документа; г) переклеювання фотокартки; д) часткова заміна ламінуючої плівки; повна заміна ламінуючої плівки; наявність подвійної ламінуючої плівки; е) пошкодження безконтактного електронного носія інформації;

2) часткова підробка документів з ознаками внесення в них змін: а) підчистка; травлення та змивання тексту; закреслення текстів чи їх залиття; б) дописки в рукописних текстах; додрукування в друкованому тексті; в) зміна даних, встановлених нормами ІКАО в машинозчитувальній зоні.

Зупинимось конкретніше на кожному з перелічених вище способів підробки документів, з урахуванням характерних ознак та особливостей їх виявлення.

1. Виготовлення бланків паспортних документів з використанням копіювально-множильної техніки.

Практичний досвід показує, що бланки паспортних документів піддаються повній підробці відносно рідко (20,6 % опитаних респондентів), якщо порівнювати з частковою підробкою (79,4 % респондентів) (додаток А).

В більшості випадків повна підробка здійснюється за допомогою комп'ютерної та копіювально-множильної техніки. Цей вид підробки є доступним, швидким та потребує невеликих матеріальних затрат [145; 153; 63; 64]. Під час анкетування працівники експертних підрозділів також розрізняють способи повного відтворення документів. Так, 67,0 % опитаних респондентів зазначили, що повне відтворення документів здійснюється за допомогою

копіювально-множильної техніки, 32,0 % – за допомогою спеціального друкарського обладнання, і 2,0 % респондентів вказали малювання (додаток А).

Серед найбільш поширених видів принтерів використовують: матричні, струменеві, лазерні, термосублімаційні та інші, які відрізняються певними характерними ознаками [63, с. 125; 66, с. 154].

Зображення, що нанесені за допомогою принтерів, мають такі ознаки: 1) нечіткі штрихи; 2) нерівні краї штрихів; 3) зображення низької контрастності; 4) спрощені малюнки зображень; 4) нечіткий мікротекст; 5) забруднені пробільні елементи тощо [147, с. 18].

Частіше бланки паспортних документів підробляють принтерами зі струменевим способом друку з рідкими чорнилами. Ознаками струменевого друку є такі: 1) зображення складається з дрібних, хаотично розміщених кольорових крапок; 2) відмінність за кольором зображення; 3) матова поверхня паперу; 4) нечітке зображення бланкового тексту та малюнків захисної сітки; 5) нерівні краї штрихів та нечіткий мікротекст; 6) здатність фарбувального матеріалу розчинятися у воді; 7) фарбувальна речовина поглинається в структуру паперу; 8) міцне зчеплення барвника з папером [124, с. 95; 164, с. 26, 160, с. 11].

Струменеві принтери з твердими чорнилами для підробки розглядуваної категорії документів, використовують дещо рідше. Окрім зазначених вище ознак, вони відрізняються ще й такими: 1) рельєфною структурою барвника в штрихах; 2) блиском барвника; 3) в штрихах барвник відокремлюється; 4) нерозчинність його у воді [143, с. 12; 145, с. 8]. Так, наприклад, у 2012 році в аеропорту «Бориспіль» було виявлено грузинський паспорт особи моряка, бланк якого був повністю виготовлений струменевим способом друку [165, с. 64-69].

Матричний принтер у документах можна ідентифікувати за індивідуальною конфігурацією кожної голки на папері, стійким проявом дефектів в однойменних знаках, зсувом знаків у всьому рядку. Матричні принтери залишають такі ознаки: 1) наявні сліди тиснення на папері; 2) штрихи

сформовані з окремих точок; 3) штрихи розміщені мозаїкою; 4) індивідуальним розташуванням відбитків растр-елементів [124, с. 94-95; 145, с. 13].

Підроблення бланків цих документів лазерними принтерами, а особливо – копіювальними пристроями виду «Ксерокс», трапляються рідко. Ознаками зображень, нанесених електрофотографічним способом друку є: 1) барвна речовина нанесена на поверхню густим рівномірним шаром; 2) зображення друкуються окремими дрібними крапками; 3) впорядковане розміщення крапок кольорових зображень; 4) відсутність слідів тиснення на папері; 5) наявність блиску в штрихах; 6) забруднення на пробільних елементах; 7) барвник не розчиняється у воді; 8) при механічній взаємодії тонер відокремлюється від паперу [166, с. 8; 167, с. 44-49].

2. Виготовлення бланків паспортних документів з використанням спеціального друкарського обладнання.

Повна підробка паспортних документів та їх частин може бути виконана досить якісно. Прикладом такого виду невідповідностей були візи до Республіки Польща у паспортах громадян України для виїзду за кордон. За результатами експертного дослідження візових наклейок було встановлено їх невідповідність наданим зразкам за якістю відображень штрихів однакових способах друку [168, с. 34-39].

При якісній підробці документів, сторінки бланків документів можуть друкуватися встановленими способами друку та з використанням відповідних фарб. Науковці також виділяють такий вид підроблення – з використанням способів поліграфічного друку [63, с.174].

Розповсюдженими способами підробки з використанням спеціального друкарського обладнання є такі: 1) з набору ручного чи лінотипного типографських шрифтів; 2) з форм високого друку, виготовлених фотоцинкографічним способом; 3) з форм офсетного друку, виготовлених фотомеханічним шляхом; 4) з фотополімерних форм; 5) з кліше, виготовлених власноручно з матеріалів, що легко піддаються різанню (гуми, м'яких матеріалів, лінолеуму тощо) [145, с. 23; 169, с. 147].

Однак, підробити в такий спосіб весь бланк документа досить важко. Оскільки, бланки більшості таких документів складаються з багатьох сторінок (до 64), на кожній сторінці зображаються різні малюнки, орнаменти (наприклад, в паспорті для виїзду за кордон зразка 2008 р. та у сучасних паспортних документах зразка 2015 року) та внесені різні засоби захисту тощо [97]. Саме тому виготовлення різних кліше для всього документа є складним сопором; його застосовують для підроблення сторінок з персональними даними власника, візових наклейок тощо.

Для виявлення підроблення з використанням способів спеціального друкарського обладнання експерту необхідно мати в розпорядженні порівняльний зразок. Такими зразками можуть бути матеріальні об'єкти, що використовуються для порівняння з досліджуваними об'єктами під час їх ідентифікації чи встановлення родової (групової) належності, а також – для виявлення інших обставин, що мають значення для кримінального провадження [170, с. 141-156]. Як зразки використовуються: аналогічні натурні документи, що були видані в той період часу, що і сумнівний документ [171, с. 39-82; 172, с. 21-23]; інформація та зображення реквізитів документа (опис, диски з базами даних документів); інформація в нормативних документах із зазначенням їх технічних описів.

3. Виготовлення бланків паспортних документів способами малювання, фотографічним тощо.

Більшість бланків паспортних документів складаються з багатьох аркушів, які зшиті між собою у книжку, тому відтворити всі зображення сторінок бланка способом малювання досить важко. Такий спосіб повного підроблення практично не використовується. Ознаки малювання (домалювання) можна побачити при імітації посвідчення члена екіпажа, посвідчення про повернення в Україну, при частковій підробці (приховування ознак внесення змін). Визначити цей спосіб підроблення можна за такими ознаками: 1) невідповідності за кольором та відтінком; 2) необумовлені

зупинки; 3) наявність слідів від пишучих приладів; 4) неоднакова структура штрихів [66, с. 149; 163, с. 148].

Підроблення розглядуваної групи документів фотографічним способом траплялось неодноразово. Прикладом цього є підроблення посвідчення члена екіпажа чи сторінки з персональними даними в паспортах, навіть з полімерною чи паперовою основою, яка потім піддається потовщенню, ламінуванню та голографічному захисту тощо.

Слід також зазначити, що паспортні документи відносяться до документів зі спеціальними засобами захисту, імітація яких потребує додаткових зусиль та засобів.

Розпочнемо висвітлення підробки спеціальних засобів захисту з матеріальної основи документів – з паперу та засобів, що входять до його структури. Папір під дією ультрафіолетових променів не світиться, оскільки є оптично непроникаючим, невідбіленим. У вільному продажі такий папір придбати неможливо, тому при підробці використовують звичайний папір [66, с.148]. Під час дослідження паперових сторінок документів слід звертати увагу на розмір та товщину паперу, його щільність, міцність, гладкість, ступінь проклейки, наявність барвних речовин тощо [163, с. 135].

Захисні волокна на сторінках паспортних документів розміщені по всій площині хаотично, тому їх однакове розміщення вже буде вказувати на імітацію. При дослідженні захисних волокон слід звернути увагу на спосіб нанесення: наклеювання, друкування або малювання неонову рукою. Наприклад, під час приклеювання на паперову поверхню волокна легко відокремлюються від основи при механічній взаємодії; у випадку нанесення неонову рукою – мають неоднакові розміри та різну товщину [63, с. 108; 124, с. 109].

У паспортних документах громадян України для виїзду за кордон (окрім посвідчення члена екіпажа), наявні водяні знаки, які при підробці імітуються або взагалі відсутні. Вчені-криміналісти (М. Ю. Будзієвський, О. В. Воробей, О. Л. Кобилянський, Л. Л. Патик) виділили способи підробки такого

спеціального засобу захисту: 1) малювання чи аплікації; 2) тиснення зображення на зволожений папір сторінки; 3) нанесення клеючою чи жировою речовиною; 4) потоншення паперу через підчищення [63; 64; 65; 66].

Підроблення водяних знаків способом аплікації здійснюється склеюванням двох чи більше аркушів тонкого паперу, на одному з яких присутній відповідний малюнок чи аплікація [124, с. 280]. Нанесення на папір фарбувальної, клеючої чи жирової речовини характерне для локального розміщення водяних знаків, наприклад, портрету чи одного складного малюнку (у паспорті для виїзду, дипломатичному чи службовому паспортах зразка 2015 року), тому менше трапляється в загальній кількості підроблених паспортних документів. Тиснення спеціально виготовленим металевим рельєфним кліше до зволоженого паперу з відповідним зображенням псує волокна паперу, руйнує їх. Цілком слушною з цього приводу є, на нашу думку, позиція Л. Л. Патик щодо способу підчищення паперу, який полягає у стиранні гострими предметами поверхневого шару, щоб відобразити тонкі (прозорі) ділянки малюнку водяного знаку, що є неприйнятним для підроблення паспортів, оскільки їх бланки мають захисну сітку, підчищення якої буде помітне неозброєним оком [66, с. 126].

Для нанесення зображень на сторінки документів, що посвідчують особу при перетині державних кордонів, застосовують способи друку, які не можуть відобразити дрібних деталей мікротексту, створюють невідповідні переходи фарб [137]. При вивченні зображень та текстів в бланках документів, слід звернути увагу не лише на їх штрихи, а й на барвникові речовини, які використовуються для їх нанесення. Останні мають додаткові властивості, які можна бачити під дією УФ-променів чи, навпаки, не побачити в інфрачервоному світлі.

Обов'язковим реквізитом паспортних документів є серійний номер, який наноситься механічним та лазерним перфораторами. Ознаками підробки в документах визначають: 1) неоднаковий діаметр отворів; 2) нерівна лінія рядка; 3) різна відстань між отворами; 4) нестандартні шрифти літер та цифр. У

випадках імітації лазерної перфорації також спостерігаються такі ознаки, як: 1) відсутність конусної форми отворів; 2) не прослідковується обвугленість паперу тощо [66, с. 128; 136, с. 56].

Обкладинка документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, піддається повному підробленню досить рідко, оскільки виготовляється зі спеціального матеріалу, тому злочинці в більшості випадків використовують їх з інших відповідних документів. Кріплення сторінок бланків документів між собою та з обкладинкою потребує використання спеціальної нитки й визначеного способу зшивання. На підробку в такий спосіб вказують ознаки: 1) відсутність люмінесценції нитки під дією УФ-променів; 2) пошкодження сторінок документа навколо місць проколів; 3) різний крок стібків; 4) наявність невідповідних отворів; 5) неоднаковий їх діаметр [63, с. 77; 66, с. 94].

Аналізуючи викладене, підсумуємо, що під час вчинення кримінальних правопорушень нині ефективно використовуються повністю підроблені паспортні документи. Для виготовлення якісної підробки документа застосовуються найсучасніші технічні засоби, спеціальні знання та навички, витрачаються значні матеріальні кошти на необхідний матеріал та відтворення спеціальних засобів захисту. Найчастіше злочинці використовують копіювально-множилъну техніку, проте також трапляються випадки нанесення зображень способом друку, наявність якого в тих місцях бланка не передбачена, та імітацією спеціальних засобів захисту.

Нагадаємо, що *часткова підробка* полягає у підробленні будь-яких реквізитів документа та використовується набагато частіше, ніж повна [63; 66; 124; 144; 153; 163]. Кількість фактів виявлення в паспортних документах часткової підробки досить значна та постійно збільшується. Охарактеризуємо найбільш поширені способи часткової підробки в документах, що посвідчують особу при перетині державних кордонів України, за визначеними вище критеріями.

Поняття способів підробки документів зазначались та доповнювались у криміналістичній літературі багатьма вченими-криміналістами [63; 66; 124; 144; 153; 163], проте зупинимось на їх основних визначення та ознаках.

1. Розпочнемо із найбільш поширеного способу часткової підробки з використанням оригінальних частин та заміни аркушів паперу документа.

а) **Заміна аркушів** у документах розглядуваної категорії здійснюється з метою зміни змісту інформації про його власника, вилучення старих сторінок та внесення нових у документ тощо [163, с. 173–175]. Як відомо, в більшості паспортних документах всі сторінки скріплюються за допомогою нитки зі спеціальними властивостями та з використанням відповідного шва.

Слід нагадати, що інформативною сторінкою в цих документах є сторінка з персональними даними, яка змінюється найчастіше (зазначають 15,4 % опитаних респондентів) (додаток А). Вона розміщена у більшості документів на правому форзаці документа або вшита окремо між правим форзацом та першою сторінкою [81; 110].

Ознаками заміни сторінки з персональними даними, яка заламінована плівкою, в розглядуваній категорії документів є: 1) нерівномірна ширина кроку з'єднувального шва, яким скріплюються всі сторінки документа; 2) наявність зайвих отворів від голки; 3) різна ширина отворів шву; 4) відмінність характеристик спеціальної нитки за кольором та люмінесцентними властивостями; 5) пошкодження ламінуючої плівки у верхній сторінці документа; 6) нерівні краї ламінуючої плівки та сторінок паспортного документа; 7) невідповідність малюнка захисної сітки; 8) відмінність фізико-хімічних властивостей барвника у штрихах; 9) різні властивості паперу; 10) розходження у формі країв аркуша відносно інших; 11) неспівпадання за друком [124, с.176-177; 140, с. 36].

Прийти до висновку про підробку сторінки даних можна при виявленні таких ознак: 1) наявність залишків повітря по всій площині сторінки з даними під плівкою; 2) відсутність чи неналежна якість відповідних спеціальних

засобів захисту на сторінці даних (голограми, малюнку по ламінаті при їх наявності); 3) ознаки переклеювання фотокартки [66, с.126-127].

Проте, заміні в паперових бланках паспортних документах можуть піддаватися подвійні чи одинарні аркуші з іншого аналогічного документа чи їх частини. Таким прикладом заміни подвійного аркушу свого часу був паспорт громадянина України, який був виявлений при перевірці документів на рейс в пункті пропуску «Івано-Франківськ-аеропорт» 09.05.2008 року [173, с. 14-19] (додаток К, рис. К.1-К.5).

На заміну подвійних аркушів у паспортних документах вказують такі ознаки [63, с. 168]: 1) зайві отвори при виконанні шва; 2) погана якість скріплення сторінок у всьому паспортному документі; 3) невідповідність позначень номера і серії на сторінках документа; 4) відмінності фізико-хімічних властивостей паперу сумнівних аркушів відносно інших; 5) різниця в кольорі, відтінку, люмінесценції сторінок; 6) розходження у формі країв аркушів; 7) невідповідність характеру малюнка захисної сітки, її кольору та відтінку; 8) відмінність способів друку зображень на сторінках; 9) неякісна скріпленість аркушів; 10) невідповідність перфорації сторінок документа [124, с.176-177].

б) Заміна частин документа – це спосіб внесення в початковий зміст паспортних документів нових даних шляхом заміни його частин. Одним із розповсюджених (2,9⁰⁰% респондентів) різновидів заміни частин документа є заміна номерів сторінок на його аркушах [66, с. 146] (додаток А). Так, наприклад, заміна частин сторінок з позначенням номера сторінки була виявлена в паспорті громадянина України для виїзду за кордон 26.06.2008 року в пункті пропуску «Шегені» [173, с. 29-34] (додаток К, рис. К.9-К.11). Найбільш поширеними способами є: аплікація, домальовування, додрукування тощо. Щоб замаскувати заміну аркушів або окремих їх частин, зловмисники вдаються до забруднення документа, піддають пранню, імітують зношеність документа, підробляють перфоровані серійні номери на заміненіх сторінках тощо.

в) Зупинимось детальніше на ознаках підробки перфорації серії та номера документа. Імітують перфорацію такими способами: нанесення нового

номера та серій на сторінки кустарним способом; додаткового нанесення нових отворів для імітації нового серійного отвору; заклеювання лишніх, невідповідних наявному серійному номеру, отворів тощо [124, с. 120]. Ознаками підробки перфорації серійних номерів кустарним способом на сторінках паспортних документів є: 1) нерівні краї отворів; 2) неправильна їх форма та нерівні діаметри; 3) наявність нерівномірно відігнутих частин паперу зі зворотної сторони; 4) відсутність обвугленості по краям отворів; 5) нерівномірне розміщення отворів відносно вертикальної та горизонтальної лінії рядка серійного номера [163, с. 178].

г) **Переклеювання фотокартки** є способом часткової підробки з використанням оригінальних частин. Серед документів, які посвідчують особу громадянина України при перетині державного кордону, фотокартка зрозміщується у службовому та дипломатичному паспортах, посвідченні особи моряка, проїзному документі особи біженця, посвідченні особи без громадянства та паспорті для виїзду за кордон зразка, діючого до 2008 року [97].

Переклеювання фотокартки є одним із розповсюджених способів підробки документів. Доказом цього є виявлення 15.03.2011 року в м. Вінниці паспорта громадянина України для виїзду за кордон з ознаки внесення змін, а саме: переклейки фотокартки (додаток К, рис. К.12-К.14) [174, с. 44-49]. Ознаками переклеювання фотокартки є: 1) пошкодження поверхневого шару паперу біля фотознімка; 2) сліди зволоження сторінки (покоробленість паперу, розпливи штрихів захисної сітки, ореол тощо); 3) нерівні краї фотознімка; 4) нерівно розміщений фотознімок відносно встановленого місця; 5) потовщення місця розміщення фотокартки; 6) невідповідність встановленим правилам підготовки фотознімків (неправильне повернення голови, освітлення, окуляри тощо) [124, с. 171; 145, с. 59].

Категоричність висновку підтверджується при частковому чи повному відокремленні фотознімка. Далі проводиться вивчення та фіксація зворотної частини фотознімка, місця розміщення його на сторінці документа з метою

виявлення наступних ознак: 1) пошкодження поверхні бланку під фотокарткою; 2) пошкодження підкладки фотокартки; 3) наявність на бланку часток попередньої фотокартки, частин орнаменту; 4) наявність на звороті фотокартки тексту чи клеючої речовини різного складу [145, с. 59-60, 175, с. 47].

Повну та часткову заміну ламінуючої плівки в паспортних документах, на нашу думку, не варто вважати самостійним способом підробки, оскільки ця плівка хоч і є засобом захисту документа, проте, не містить важливої інформації. Основним її призначенням є захист сторінки даних від зовнішніх впливів, надання аркушові більшої жорсткості, щільності. Однак, будь-які ознаки внесення змін до першочергового тексту на сторінці даних через переклеювання фотокартку, підчисування, дописки, додрукування текстів, травлення тощо, будуть доповнюватись ознаками заміни ламінуючої плівки.

Такими ознаками є: 1) невідповідність ламінуючої плівки сторінці документа за спеціальними елементами (прихованими зображеннями, зображеннями в УФ-променях тощо); 2) відмінність країв ламінуючої плівки та сторінки паспортного документа; 3) наявність залишків повітря під плівкою; 4) виявлення мікрочастинок, мікрОВОЛОКОН під плівкою; 5) пошкодження захисної сітки та її відсутність в деяких місцях; 6) присутні сліди розшиву сторінок документа; 7) зморщення паперу зі зворотної сторони аркуша; 8) наявність залишків попередньої ламінуючої плівки [63, с. 156; 66, с. 135, 176, с. 19].

д) За останнє десятиліття багато країн світу ввели в обіг документи, які мають ***безконтактну інтегральну схему***. Це інтегральна схема в процесі використання не має будь-якого фізичного контакту із записуючим зчитувальним обладнанням. Вона використовується разом із антеною за технологією радіочастотної ідентифікації («RFID»). Біометричний елемент, що перевіряється за допомогою спеціального обладнання є особливим фізичним елементом ідентифікації особи, що внесений до документа і придатний для зчитування та перевірки інформації [114; 115, с. 3].

Такий елемент у нормативних документах України зазначений як безконтактний електронний носій інформації [81]. Він зберігає певний обсяг

персональної інформації, що зазначена на сторінці даних. Винахідники цього накопичувального пристрою впевнено заявляють, що його неможливо підробити, змінити чи поновити в ньому інформацію.

Так, на сьогодні відсутня достовірна інформація про виявлення фактів підробки безконтактного носія інформації. Однак, трапляються факти пошкодження носія інформації в паспортних документах. Явними ознаками пошкодження носія інформації в паспортах є: 1) пошкодження поверхневого шару паперу сторінки форзацу, де розміщений носій; 2) наявність клеючої речовини; 3) наявність сторонніх фрагментів паперу на сторінці, відсутність паперу та поверхнєве розміщення частин носія інформації (антени, чіпа) тощо. Проте, певні чи всі дані з безконтактного носія підчас його перевірки можуть не відображатись на спеціальних зчитувальних пристроях. Це також може свідчити про його пошкодження. Такі ознаки легко виявити в пунктах пропуску через державний кордон України.

е) При визначенні способів часткової підробки з використанням оригінальних частин слід вказати про підробку таких реквізитів, як **відбитки печаток та штампів** в паспортних документах. У криміналістичній літературі печаткою (штампом) [145, с. 81; 177, с. 8-9] називають спеціальну форму, що застосовується для оформлення документів, їх засвідчення.

В паспортних документах відбитки печаток використовуються для засвідчення фактів, відомостей про переміщення особи тощо. Однак, на сьогодні залишилось не так багато країн, де в паспортних документах, що надають право перетинати державні кордони, вклеюються фотокартки власників та скріплюються відбитками печаток. В Україні відбитки печаток та штампів у паспортних документах можна побачити на всіх сторінках, крім сторінки з персональними даними. Ними в паспортних документах продовжують засвідчувати внесену інформацію про дітей на сторінках «Особливі відмітки», уточнюють додаткову інформацію, показують прибуття в країну та виїзд з неї в пунктах пропуску тощо.

Відомі наступні способи підробки відбитків печаток та штампів: 1) малювання відбитка безпосередньо на документі; 2) копіювання відбитка з одного документа на інший; 3) нанесення відбитків печаток за допомогою предметів, що мають інше призначення; 4) нанесення відбитків за допомогою плоских друкованих форм або саморобних рельєфних друкарських форм; 5) нанесення за допомогою копіювально-множильної техніки. Таким чином, відбитки печаток та штампів мають характерні для ознаки залежно від способу підробки [124, с. 116; 145, с. 64].

Слід зазначити, що особливістю дослідження відбитків печаток та штампів в цих документах є те, що при огляді та дослідженні за допомогою мікроскопа, УФ-променів встановлюється неоднаковий розмір однойменних букв шрифтів, нерівні нечіткі краї штрихів, нерівні овали та напівовали, букви не відповідають шрифтам типографського набору. Ці ознаки можуть вказувати на невідповідність способу нанесення відбитків печаток чи штампів [178].

Як бачимо, дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України – складний та багатоетапний процес. Виявлення ознак, що вказують на часткову підробку цих документів з використанням оригінальних частин, вимагає зосередженості, знань спеціальних засобів захисту, практичного досвіду експерта, ефективного застосування технічних засобів та методів їх вивчення. Можна стверджувати, що потрапляючи безпосередньо до експерта, підроблення документа обов'язково встановлюється, що значно підвищує рівень ймовірності встановлення істини у кримінальному провадженні.

2. Особливої уваги потребують також способи часткової підробки із внесенням до документів змін та їх ознаки.

а) Розпочнемо з досить поширеного виду підробки (зазначають 12,5 % опитаних респондентів) – **підчистки** (додаток А). Це – один із способів зміни початкового змісту документа, при якому штрихи, знаки або слова видаляються механічним засобами [118 с. 16; 179, с. 55-61]. Використовуючи підчистку можна видалити весь текст чи окремі його фрагменти (знаки, букви, цифри

тощо), інколи з послідуочим виконанням нових записів на місці видалених. Штрихи, як правило, видаляються з частиною поверхневого шару паперу, проте можуть видалятися і без значного пошкодження паперу [145, с. 148]. Підчистку на сторінках документів характеризують такі ознаки: 1) розволокнення поверхневого шару паперу; 2) втрата глянцею та кошлатість паперу; 3) зменшення оптичної щільності паперу за рахунок видалення частини його поверхневого шару; 4) пошкодження ліній захисної сітки; 5) залишки штрихів первинних знаків; 6) наявність часток іншого барвника та його розпливи в місці підчистки; 7) вдавнені штрихи від пишучого приладу видаленого тексту, особливо на зворотній стороні паперу; 8) сліди розгладжування з метою маскуванню внесених змін [66, с. 115; 124, с.166]. Наприклад, факт підчистки був виявлений в паспорті громадянина України, який був затриманий в аеропорті «Бориспіль» 15.04.2008 року при спробі зареєструватися на рейс до Лондона та в якого термін дії документа був збільшений (додаток К, рис. К.15-К.18) [180, с. 24-30].

Змиванням називають спосіб зміни початкового змісту документа через видалення речовини штрихів тексту з поверхні паперу за допомогою води, спирту, речовин комбінованої дії (миючих засобів тощо) та інших речовин і сумішей [179, с. 55-61; 181, с. 12; 182, с. 7]. Такий спосіб підробки застосовується до друкованих текстів персональних даних у посвідченні члена екіпажа, що нанесені термодруком [145, с. 29]. Ознаками змивання в посвідченні члена екіпажа є: 1) наявність залишків попередніх текстів; 2) розпливи барвника у штрихах нових записів; 3) нерівні лінії рядка; 4) різна люмінесценція штрихів текстів; 5) різна інтенсивність люмінесценції ділянок паперу; 6) наявність мікрочастин під захисними плівками документа, що нанесенні повторно [63; 66].

Ще однією особливістю документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є статус їх як таких, що підлягають суворому облікові та звітності. Вимогою до таких документів є «охайний» вигляд, а всі дані мають легко зчитуватись. Саме цим пояснюється незнаяна кількість

підробок вказаних документів способами **травлення, змивання, закреслення текстів чи їх заливки іншими речовинами**. Такі способи підробок більшою мірою властиві іншим категоріям документів, ніж тим, що посвідчують особу при перетині кордону.

б) **Дописування** – це спосіб зміни початкового змісту документа, при якому нові записи або окремі штрихи (елементи літер, цифр та інших позначок) вносять у вільні місця документа [118, с.13]. В документах можливе домалювання штрихів до першочергових знаків, іноді з послідуочим обведенням решти штрихів цього знаку, а іноді і штрихів суміжних знаків, що не піддавались змінам [145 с. 138, 183, с. 129]. Інформація, яка найчастіше піддається зміні шляхом дописування (дата народження, термін дії паспортного документа, відомості про дітей тощо), вноситься в паспортні документи за допомогою копіювально-множилної техніки, тому дописка також не використовується як спосіб підробки розглядуваної групи документів. Рукописні записи найчастіше трапляються лише на сторінках посвідчення особи моряка.

Активніше, на відміну від попередніх способів підробки, використовується **додрукування**, оскільки різновидів друківаних текстів у розглядуваних документах досить багато. Додрукуванням можна вважати внесення змін в друківані тексти шляхом нанесення нових штрихів, букв, слів чи текстів на попередньо видалені тексти чи поверх них. Основними ознаками, що вказують на додрукування, вважаються: 1) нерівномірне розміщення додрукованого тексту відносно ліній рядка; 2) різний нахил знаків тексту; 3) відмінність у відтінку барвника; 4) різні способи нанесення штрихів; 5) неоднакове розміщення та конфігурація шрифту; 6) неоднакові інтервали між знаками [66, с. 115; 183, с. 78].

в) Кожен паспортний документ має відведене місце в нижній частині сторінки з персональними даними для внесення машинозчитувальної інформації. **Машинозчитувальною зоною** вважається місце в документі, призначене для внесення та зчитування за допомогою технічних засобів

інформації, визначеної в нормативних документах [81]. Правила внесення інформації до цієї зони за допомогою цифр та літер, їх обчислення, гарнітура та розміри визначаються відповідними міжнародними та вітчизняними нормативними документами [81; 149]. При вивченні цієї сторінки слід звертати увагу на: 1) відповідність гарнітурі та встановленим розмірам знаків у машинозчитувальній зоні; 2) встановити однорідність барвникової речовини; 3) визначити спосіб нанесення записів в зону; 4) виключити можливість підробки її частини через аплікації [63, с. 138].

Ще одна особливість цих документів полягає в тому, що сторінка даних в закордонних паспортах зразка 2008 та 2015 років, виготовлена на полімерній основі і персональні дані внесені до неї лазерним гравіюванням, яке «випалює основу сторінки». Саме тому такі способи часткової підробки, як підписка, дописка, травлення та змивання в них не використовуються [184]. Прикладом підробки полікарбонатної сторінки даних є вилучений 05.11.2012 року в аеропорту «Бориспіль» паспорт громадянина України, в якому полікарбонатна сторінка даних підроблена струменевим способом друку та вшита в оригінальний документ (додаток К, рис. К.19-К.20) [185, с. 29-34]. Така підробка є досить низької якості, проте, з ознаками імітації спеціальних засобів захисту. Як бачимо, навіть розвиток нових технологій, введення нових спеціальних засобів захисту в паспортні документи не гарантують повністю неможливості підробки сучасних паспортних документів.

Таким чином, до способів повної підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, належать такі: 1) повна підробка з використанням копіювально-множильної техніки; 2) повна підробка з використанням спеціального друкарського обладнання; 3) повна підробка способами малювання, фотографічним тощо.

Способами часткової підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є: 1) часткова підробка з використанням оригінальних частин: а) заміна аркушів паперу документів; б) заміна фрагментів аркушів документів; в) підробка перфорації на сторінках

документа; г) переклеювання фотокартки; д) часткова заміна ламінуючої плівки; повна заміна ламінуючої плівки; наявність подвійної ламінуючої плівки; е) пошкодження безконтактного електронного носія інформації;

2) часткова підробка документів з ознаками внесення в них змін: а) підчистка; травлення та змивання тексту; закреслення текстів чи їх залиття; б) дописка в рукописних текстах; додруковування в друкованому тексті; в) змінення даних, встановлених нормами ІКАО, в машинозчитувальній зоні.

Отже, кількість способів підробки, а особливо – часткових підробок, в документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є пропорційною наявності в них спеціальних засобів захисту. Головними проблеми, які виникають під час дослідження таких паспортних документів, є: відсутність порівняльних зразків (57,4 %) та методичних рекомендацій дослідження таких об'єктів (28,0 %); відсутність експертного досвіду роботи із документами, що містять безконтактний електронний носій інформації (10,3 %); відсутність інформації про внесення змін до реквізитів документів (8,0 %); неналежна взаємодія з експертними відомчими службами України та інших країн (4,4 %) (додаток А).

2.3. Виявлення ознак підробок в документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України

Підроблені документи для перетину державного кордону є предметом низки кримінальних правопорушень. Це – такі кримінальні правопорушення як: торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини; контрабанда; виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї, шахрайство; зловживання службовим становищем тощо.

У ст. 358 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, а також використання підроблених документів [186, с. 297].

Нині, коли Україна має проблемні питання з охорони східних кордонів, збільшення кількості біженців із Сирії у зв'язку з бойовими діями, актуальність перевірки документів, що надають право на перетин державного кордону України, стала важливою не лише у відповідних пунктах на державному кордоні, а й в прикордонних та в підконтрольних Україні місцях.

Найбільш типовими видами підробки паспортних документів залишаються: повна підробка, використання крадених паспортів із внесенням до них змін (заміна сторінки даних, видалення та внесення нової інформації тощо). Також в цих документах підробляють візи та дані в них, використовують фіктивні запрошення туристичних агентств, навчальних закладів, державних та приватних фірм тощо.

Виявити такі кримінальні правопорушення та попередити вчинення інших із використанням підроблених документів можливо лише завдяки вивченню їх змісту та перевірці. П. Г. Кулагін з цього приводу вважає, що виключити можливість використання підроблених документів, а отже, попередити злочин, можливо не лише технічним захистом бланків, ускладненням технології їх виготовлення, застосуванням спеціальних фарб та

барвників, а навіть виявленням кожного підробленого документа при перевірці та огляді [187, с. 62]. Таким чином, з метою попередження вчинення суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із використанням підроблених документів, що посвідчують особу та надають право перетинати державний кордон, слід визначити порядок та особливості їх вивчення з метою виявлення ознак підробок на контрольно-пропускних пунктах.

Виявлення ознак підроблення в документах було предметом уваги таких вчених, як: Р. С. Белкін, О. Ю. Брайчевський, В. П. Власов, О. Г. Волошин, В. О. Гончаренко, О. М. Глотов, Н. М. Зюськін, В. О. Коновалова, Є. Д. Лук'янчиков, О. А. Леві, В. І. Маліков, Д. П. Поташник, В. Ю. Шепітько, Н. П. Яблоков та багатьох інших.

Способи підробки та їх ознаки висвітлювались Т. А. Бєєвою, І. В. Бібом, П. Г. Кулагіним, М. П. Молибогою, І. М. Мельниковим, Л. Л. Патик, Е. А. Разумовим та іншими вченими. Однак, у цих дослідженнях не враховувалася специфічність документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, зокрема, й особливості огляду таких документів, суб'єкти та місце його проведення.

Основною метою огляду документів є саме виявлення ознак підробки, тому зупинимось на визначенні терміна «огляд документів». Так, у сучасній криміналістиці [187; 188; 189; 190; 191; 192] під оглядом документів пропонується розуміти слідчу (розшукову) дію, що полягає у вивченні документів, їх дослідженні з метою виявлення і фіксації ознак, що надають їм значення речових доказів. В тлумачному словнику «оглядом визначається обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного тощо» [193, с. 658].

Законодавчо огляд документів регламентується ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України й проводиться з метою виявлення та фіксації відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення слідчим, прокурором, включаючи огляд місцевості, приміщення, речей та документів [72, с. 129]. Водночас, огляд документів, що посвідчують особу при перетині

державного кордону України, має певні особливості, пов'язані зі специфікою об'єкта вивчення. Насамперед, це документи суворого обліку та звітності, які наділені засобами захисту, мають відмінні від загальних для всіх документів правила оформлення, видачі, подальшого внесення персональних даних, нанесення відбитків печаток і штампів, додаткових відомостей, терміну дії тощо.

Важливість такого виду огляду полягає, насамперед, у виявленні ознак підробки цієї категорії документів, що в подальшому є попередженням про вчинення інших кримінальних правопорушень державного та міждержавного рівня.

Зважаючи на специфіку розглядуваної категорії документів, впливають її особливості місця їх огляду – під час перетину кордону.

На нашу думку, такий вид огляду документів відрізняється за місцем проведення:

- 1) на пунктах пропуску через державний кордон (спеціально виділених будівлях з обладнанням);
- 2) у транспортних засобах та в місцях стоянки транспортних засобів закордонного прямування;
- 3) у спеціально визначених зонах контролю в портах, риболовецьких підприємствах, причалах, на території суміжних держав;
- 4) поза пунктами пропуску в місцях проведення контролю осіб (у вагоні поїзда, в автобусах) [194].

Найчастіше виявлення ознак підробки здійснюється на пунктах пропуску через державний кордон України. Залежно від виду сполучення, прикордонники оглядають такі документи:

- в аеропортах – в більшості випадків перевіряються усі наявні документи, що посвідчують особу при перетині через державний кордон (закордонний, дипломатичні та консульські паспорти, дійсні проїзні документа дитини, посвідчення члена екіпажу, документи біженців та осіб без громадянства, рідше паспорт моряка);

- в морських пунктах пропуску – вивчають паспорт моряка, закордонний паспорт;
- на автомобільних та залізничних пунктах перетину оглядають паспорт громадянина України для перетину кордону, дипломатичні та консульські паспорти, дійсні проїзні документа дитини;
- на пішохідних пунктах – паспорт громадянина України для перетину кордону, дійсні проїзні документа дитини.

Решта перелічених вище видів огляду за місцем проведення мають між собою багато спільних рис. Оскільки перевірка документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, здебільшого здійснюється на прикордонних контрольно-пропускних пунктах, розглянемо детальніше саме цей вид огляду.

Свого часу досить слушно Р.С. Белкін зазначав про різницю між оглядами, яка полягає лише у колі учасників і формі фіксації ходу та результатів цієї дії [66, с. 178; 195, с. 152]. Важливою є також класифікація суб'єктів огляду документів, які надають право перетинати державний кордон.

На нашу думку, вони поділяються на дві **категорії**: основних та додаткових суб'єктів огляду документів.

До першої категорії відносяться працівники Державної прикордонної служби України, які володіють спеціальними знаннями та пройшли відповідну підготовку. Безпосереднім обов'язком цих працівників є перевірка документів з метою ідентифікації особи та наявності в них підстав для перетину державного кордону [194].

До другої категорії відносяться працівники прокуратури, підрозділів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України, консульських та дипломатичних представництв, візових відділів, представники туристичних фірм, банківських установ, нотаріуси, судді тощо.

До числа працівників першої категорії відносяться службові особи підрозділів охорони державного кордону, які пройшли спеціальну підготовку у навчальних закладах ДПСУ та володіють практичними навичками перевірки

документів. Під час їх навчання особлива увага зверталася на вміння ідентифікувати особу за фотокарткою (фотозображенням) у паспортних документах пред'явника та виявлення ознак внесення в них змін. Також зазначена категорія суб'єктів отримує допуск до самостійного несення служби в прикордонному наряді «Перевірка документів» [194].

Паспортні та підтвердуючі документи громадян, які перетинають державний кордон, перевіряються уповноваженими службовими особами підрозділу охорони державного кордону з метою встановлення їх дійсності та належності громадянину, який їх пред'являє [49, с. 5].

Система та етапи перевірки документів зазначені в «Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон» [194]:

- 1) стандартна перевірка, яка включає спрощену та повторну;
- 2) поглиблена перевірка;
- 3) експертне дослідження.

Докладніше зупинимось на кожному з рівнів перевірки паспортних документів.

1.Стандартну перевірку (огляд) паспортних документів проходять усі без виключення особи, що мають намір перетнути державний кордон України, оскільки ця перевірка проводиться в тому обсязі, що необхідний для визначення законних підстав для перетинання кордону громадянами України, іноземцями та особами без громадянства державного. Початком такої перевірки є момент подання особою відповідного паспортного документа [194].

Під час перевірки працівники охорони державного кордону:

а) насамперед, визначають вид паспортного документа за допомогою огляду написів на обкладинці;

б) співставляють загальний вигляд із відповідним встановленим зразком паспортного документа;

в) перевіряють його реквізити, звіряючи з інформацією в машинозчитувальній зоні та персональних даних, внесених до паспортного документа;

г) при огляді фотокартки (фотозображення) у візових наклейках паспортів, порівнюють їх з особою власника. Зображення особи на фотокартці (фотозображенні) має відображатися за визначеними правилами [149, с. 148], а саме: з правильним положенням голови, відповідним освітленням, відсутністю головних уборів, темних окулярів тощо;

д) під час перевірки паспортних документів вивчаються сторінки, на яких зазначені відомості про осіб, що вписані;

е) встановлюють дійсність наявних віз;

є) особлива увага працівників першої категорії звертається на відсутність в наданих документах явних ознак повної чи часткової підробки. Для ефективнішого виконання цих завдань використовується відповідне технічне обладнання [196, с. 191-194; 197; 198, с. 46-47].

Такими засобами є як упрощенні освітлювальні прилади (ліхтарі із білим світлом, ліхтарі з УФ-променями), компактні мобільні прилади із збільшувальним окуляром та ультрафіолетовими променями (лупи «Regula Magnifier» 10^x, «Regula Profession» 10^x та інші), так і прилади для стаціонарного дослідження (оперативного контролю «Євро-пост», «Євро-пост» ТВ, відеоспектральні компаратори «Regula», «foster+freeman»), автоматичного зчитування машинозчитувальної зони паспортних документів та інші [196, с. 191-194].

Вибір цих технічних засобів залежить від місця проведення перевірки документів, кількості бажаючих перетнути кордон та наявності їх у пункті пропуску. Слід зазначити, що не всі працівники ДПСУ оснащені технічними засобами та використовують їх під час перевірки документів. Прикладом цього є факти проведення перевірок з використанням ліхтариків у вагонах поїздів при перетині кордону з Російською Федерацією чи Білорусією.

Детальніше види та ознаки підробок у документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, були описані в попередніх розділах.

Оглядаючи документи під час стандартної перевірки, працівники охорони державного кордону вносять інформацію про особу до бази даних осіб, що перетнули державний кордон України [197]. Підсистемою цієї бази «Гарт 1» є база даних правоохоронних органів, що формується у Державній міграційній службі України, та містить інформацію про: осіб, що розшукуються за підозрою у вчиненні кримінального правопорушення, безвісти зниклих, банківських боржників, неплатників аліментів тощо [197].

Після закінчення стандартної перевірки документів за вказівкою керівника може проводитися **повторна перевірка паспортних документів**. Вона здійснюється з метою виявлення осіб, які потрапили в зону прикордонного контролю, або на транспортні засоби закордонного прямування без проходження прикордонного контролю (рейсові автобуси, морські судна тощо), без документа чи за документом, який належить іншій особі.

Особливістю такої перевірки є те, що вона виконується в умовах обмеженого часу і не повинна затримувати відправлення транспортних засобів закордонного прямування [194]. Тому службові особи ДПСУ, які проводять повторну перевірку, повинні мати неабиякий практичний досвід роботи з вивчення паспортних документів та виявлення ознак внесення змін до них.

Під час повторної перевірки працівники охорони державного кордону більш ретельно:

а) вивчають загальний вигляд наданого документа, звертаючи увагу на обкладинку, папір, їх товщину та структуру, відповідність сторінок, їх нумерацію, наявність перфорації та якість зображення на сторінках [196, с. 191-194];

б) перевіряють та співставляють реквізити документа, звертаючи увагу на текстову частину зазначених даних щодо правильності заповнення паспорта, відповідності стилю викладу, наявності граматичних помилок та помарок; наявності водяного знаку, захисних волокон, з'єднувального шва, відбитків

печаток, штампів та інших спеціальних засобів захисту. Зміст також вивчається при перевірці інформації в машинозчитувальній зоні та персональних даних, внесених у паспортний документ [187, с. 5-39];

в) оглядаючи фотокартки (фотозображення) в паспортних документах, ретельно порівнюють їх з особою власника, через співставлення віку пред'явника із вказаною датою народження та із датою видачі документа, порівнюють національність, віросповідання та підписи за зовнішнім виглядом;

г) вивчаються сторінки, на яких зазначені відомості про осіб, що вписані, додатково можуть оглядатись інші документи (свідоцтво про народження, запрошення, поліси страхування тощо). Для уточнення особи, що перевіряють, можуть ставитися питання до власника документа про зазначену інформацію, наприклад, – чи всі особи, що вписані в паспортний документ, прямують через кордон;

д) при встановленні дійсності віз, вивчають зміст відбитків печаток та штампів, їх послідовність та відповідність способу нанесення;

е) звертають увагу на відсутність ознак повної чи часткової підробки [190, с. 14].

Для підвищення ефективності роботи використовується відповідне технічне обладнання [196, с. 191-194; 197; 198, с. 46].

Керівник підрозділу охорони державного кордону має право тимчасово запровадити **спрощений порядок** перевірки через непередбачуване посилення інтенсивності руху, коли час очікування в пункті пропуску стає надмірним, а всі кадрові, матеріально-технічні та організаційні можливості до його скорочення вичерпані [197]. Цей вид перевірки полягає у тимчасовій відмові від виконання окремих дій і заходів стандартної перевірки, наприклад опитування чи огляду додаткового документа (свідоцтва про народження, про смерть, запрошення тощо).

Громадяни України та іноземці, які мають дипломатичні та службові паспорти, проходять лише спрощену перевірку документів при перетині кордону. Також транскордонні працівники та інших категорії осіб, які

регулярно (один раз на тиждень) перетинають державний кордон в одному пункті пропуску і щодо яких, після попередньо проведеної стандартної перевірки, не було виявлено підстав для відмови у перетинанні державного кордону, перевіряються в мінімальному обсязі на предмет наявності дійсного паспортного документа [197].

Перевірка паспортних документів на контрольно-пропускних пунктах через державний кордон, незалежно від її рівня, – це не лише ретельна робота з документами, але й спілкування з їх власниками. Для створення позитивного середовища під час перевірки цих документів необхідно дотримуватися культури спілкування, охайного зовнішнього вигляду, чіткої та компетентної роботи з документами, обґрунтованих її результатів тощо [199].

Визначені правила поведінки передбачають таке: паспорт для перевірки слід брати у кожної особи окремо, просити пасажира особисто зняти обкладинку з документа та забрати з нього зайві предмети, гортати сторінки паспорта слід обережно, не допускати його пошкодження, забруднення, а позначку проставляти на вільній сторінці, чітко починаючи з кінця документа. У разі виникнення підстав, уточнювати необхідну інформацію необхідно лаконічно, стримано, а питання ставити компетентно, звертаючись на «Ви». Під час перевірки в транспортних засобах (вантажних автомобілях, пасажирських потягах) слід постукати у двері та дочекатися, доки пасажир відчинить двері [199].

Закінченням стандартної перевірки паспортних документів є дозвіл на перетин державного кордону України чи відмова у його перетині. Результатом одного із цих рішень є відмітки у паспортному документі про це у вигляді відбитку штампа [198].

В разі виникнення сумнівів щодо дійсності або приналежності паспортного документа відповідній особі та виявлення ознак підроблення – проводиться **поглиблена перевірка документів**, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Поглиблена перевірка документів – це дослідження паспортних та інших документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, яка здійснюється з метою підтвердження або спростування ознак їх підроблення (фальсифікації) [194]. Вона виконується службовими особами ДПСУ, які допущені до виконання стандартної перевірки документів та пройшли курс підвищення кваліфікації з питань захисту документів. Ці особи включені до відповідного обліку спеціалістів Адміністрації ДПСУ з поглибленої перевірки паспортних документів.

Підставою такої перевірки є: 1) заява особи, що здійснювала попереднє вивчення паспортного документа, 2) вказівки органів ДПСУ (Адміністрації, регіональних управлінь, начальників органів охорони державного кордону), 3) інформація про можливе використання підроблених, недійсних документів або таких, що належать іншим особам [194].

Ця заява є стандартним аркушем паперу із надрукованими текстами та графами для заповнення. Однак вона може мати вигляд електронного листа із зазначеними графами (полями програмного інтерфейсу). Незалежно від вигляду останньої, в ній міститься інформація про назву документа, його серія та номер, країна приналежності, дати видачі та строк дії; персональні дані власника. А також вказівка на інформацію, яку необхідно перевірити: приналежність документа особі, ознаки повної підробки, заміни фотокартки, виправлення реквізитів, заміна сторінок, невідповідність способу друку, повторної прошивки бланка, підробки печаток, дійсності віз, перевірка за оперативною базою даних [194].

Спеціалістами з поглибленої перевірки повторно:

- 1) встановлюється дійсність паспортного документа, візи та інших документів через порівняння їх з інформацією, яка міститься в інформаційно-довідкових матеріалах, в описах зразків паспортних та інших документів;
- 2) приналежність громадянину України, іноземцю чи особі без громадянства паспортних документів вивчається через опитування цих осіб;

3) уточнюються відомості про відсутність щодо пред'явника доручень правоохоронних і розвідувальних органів України з використанням оперативних баз даних;

4) особлива увага звертається на встановлення ознак підробки у документі, пред'явленого особою [196, с. 191-194; 197; 198, с. 46].

Огляд документів під час перевірки проводиться в приміщенні міжнародних та міждержавних пунктів пропуску, що обладнані спеціальною криміналістичною технікою з дослідження документів і мікроскопами, відеоспектральними компараторами «Regula», «foster+freeman», які забезпечують дослідження та фіксацію в різних режимах освітлення, тощо.

На відміну від стандартної, за результатом здійснення поглибленої перевірки складається висновок спеціаліста. Висновок складається в письмовій формі на звороті аркуша із заявою про здійснення поглибленої перевірки документа або в електронному вигляді. Виконавець передає (направляє) цей висновок ініціатору для проведення необхідних дій.

Паспортний документ, в якому було виявлено ознаки підробки чи встановлено приналежність іншій особі, вилучається спеціалістом після проведення поглибленої перевірки, протоколом та направляється на наступний рівень перевірки паспортних документів – **експертне дослідження**.

Ця перевірка паспортних документів відрізняється від попередніх суб'єктами та предметом дослідження. Суб'єктами є судові експерти Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України (далі – Експертний центр ДПСУ), які мають вищу освіту у відповідній галузі знань, освітньо-кваліфікаційний рівень не нижче спеціаліста, пройшли відповідну підготовку, атестовані та отримали кваліфікацію судового експерта з певної експертної спеціальності й внесені до державного Реєстру атестованих судових експертів [200]. Предметом дослідження є лише паспортний документ та його реквізити.

Ця перевірка відрізняється від попередніх тим, що її виконавець проводить низку визначених вище дій, проте більш ретельно, неквапливо.

Термін на виконання експертної перевірки законодавець визначив 5 – 10 днів [200].

Таким чином, під час експертного дослідження паспортного документа судовий експерт Експертного центру ДПСУ проводить наступні дії:

1) вивчає назву документа, країну виробника бланка, наявність безконтактного носія інформації, оцінює загальний стан документа та його розмірні характеристики;

2) перевіряє на сторінці даних паспортного документа заповнення всіх граф та їх зміст, порівнює їх із інформацією в машинозчитувальній зоні та у безконтактному носії інформації;

3) визначає відповідність прізвища та імені зображенню на фотокартці, дату народження та дату видачі документа особі власника;

4) оглядаючи матеріальну основу сторінки даних паспортного документа, визначає відповідність наявного захисту сторінки встановленому зразку, її розміщення та спосіб кріплення до основи документа;

5) експерт встановлює кількість сторінок в усьому документі, спосіб їх кріплення, відповідність нитки та з'єднувального шва;

6) детальню перевіркою сторінок виявляється наявність в їх структурі водяних знаків, захисних волокон, захисної нитки та вивчаються їх особливості. Використовуючи наскрізне освітлення, виконавець огляду визначає наявність та відповідність перфорації сторінок паспортного документа, звертає увагу на спосіб проколювання, розміри та положення проколів у перфорованому номері [172, с. 18];

7) при вивченні способів друку зображень на сторінках паспортного документа, оцінюється гарнітура шрифтів, розміщення барвника в штрихах, вивчаються їх краї. За допомогою технічних засобів експерт ДПСУ визначає використання захисних фарб (УФ- та ІЧ-фарб) тощо;

8) з метою встановлення ознак внесення змін спеціаліст, що проводить експертне дослідження, використовує різні методи та прийоми криміналістичного дослідження, починаючи із тих, що не призводять до

пошкодження та руйнування об'єкта дослідження. Застосовуючи мікроскопічні методи дослідження, встановлюються ознаки додрукування та виправлення, дописки та підчистки, травлення тощо. Зазначені вище ознаки внесення змін в паспортний документ доповнюються ознаками, які характеризують заміну ламінуючої плівки на сторінці з персональними даними: потовщення захисної плівки, пошкодження захисної сітки, наявність залишків повітря та мікрочастин під плівкою, неспівпадання лінії відрізу плівки по периметру сторінки, невідповідність голографічних зображень тощо [191; 196, с. 191-194; 197; 201, с. 44-50].

Експертне дослідження паспортних документів на цьому рівні перевірки здійснюється сучасними, здебільшого, стаціонарними криміналістичними засобами: мікроскопами «МБС 10», «Kristal KONUS», «Leica», що мають камери з відео-вводом збільшених зображень на персональні комп'ютери. Також використовуються відeosпектральні компаратори «Regula», «foster+freeman», на яких проводять дослідження в різних спектрах освітлення, порівняльні дослідження зі зразками, збереження та систематизацію зображень досліджуваних паспортних документів [172, с. 12].

Порівняльним матеріалом є натурні зразки бланків паспортних документів, які знаходяться в інформаційно-довідкових паперових колекціях Головного центру ДПСУ. В разі відсутності таких зразків, порівнюють зі зразками бланків, які встановлюються на персональні комп'ютери з електронних носіїв у вигляді інформаційно-довідкових баз «Document Builder», «Passport», «Frontline document system», «Атлас паспортів» компанії «Regula» та інших компаній.

Під час експертного дослідження паспортних документів працівники Експертного центру ДПСУ формують та надсилають описи зразків бланків для порівняльного дослідження та застереження про виявлення підробленого документа, що посвідчує особу при перетині державного кордону України, для вивчення її особовим складом [194].

Такі інформаційно-довідкові документи в обов'язковому порядку містять назву паспортного документа та країни, дату складання та дані виконавця. Однак особливий наголос в описах робиться на зображення обкладинки, сторінки даних, внутрішніх сторінок обкладинки та спеціальних засобів захисту в різних режимах освітлення, а при формуванні застереження вся виявлена в підробленому документі інформація ілюструється в порівнянні зі зразком бланку аналогічного документа [194].

Розглядувані документи вкрай рідко потрапляють до рук другої категорії суб'єктів огляду. Однак у разі проведення огляду документів цими суб'єктами обов'язковою вимогою є обізнаність та знання правил виявлення підробки. Це не лише попередить від інших кримінальних правопорушень, пов'язанх із використанням підроблених документів, але й убезпечить від матеріальних збитків. Так, наприклад, працівники банку можуть видати кредит особі, за підробленим документом, нотаріуси – видати доручення, посвідчити документи тощо.

Один із видів огляду документів як стадія проведення експертизи – це ознайомлення експерта з документом, який підлягає дослідженню, та наданими зразками до початку дослідження з метою перевірки наданих документів та зразків, відповідно тим, що вказані у постанові про призначення експертизи, та з'ясуватння сутності поставлених перед експертом завдань [118, с.24; 202, с. 15-17; 204, с. 26; 205].

Цілом слушною, на наш погляд, є думка О. В. Воробей проте, що огляд документів експертом закінчується після ознайомлення з обставинами справи та питаннями, зазначеними в постанові про призначення експертизи документів, вивчення загального огляду паспортного документа та зразка, в разі надання останнього. Дати відповідь на зазначені в постанові питання неможливо лише за результатами експертного огляду. Експертне дослідження передбачає використання низки різних прийомів і методів для виявлення матеріальних ознак, а також сучасних складних прийомів і науково-технічних засобів і направлене на встановлення факту невідповідності паспортного

документа, способу підроблення та безпосереднє виявлення ознак підроблення тощо. Таким чином, слід зазначити, що експертне дослідження є більш широким поняттям, проте початком його проведення є експертний огляд [192, с.31; 203, с. 3-12; 204, с. 11].

Таким чином, вивчення паспортних документів поділяється на види за такими критеріями: 1) за місцем проведення: а) на пунктах пропуску через державний кордон (спеціально виділених будівлях з обладнанням), б) у транспортних засобах та в місцях стоянки транспортних засобів закордонного прямування; в) у спеціально визначених зонах контролю в портах, риболовецьких підприємствах, причалах, на території суміжних держав; г) поза пунктами пропуску в місцях проведення контролю осіб (у вагоні поїзда, в автобусах); 2) за суб'єктами огляду – на: а) основні (працівники Державної прикордонної служби України); б) додаткові (працівники прокуратури, підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, консульських та дипломатичних представництв, візових відділів, представники туристичних фірм, банківських установ, нотаріуси, судді тощо).

Під час перевірки працівники охорони державного кордону, насамперед, дії такого порядку: а) визначають вид паспортного документа; б) оглядають загальний вигляд; в) перевіряють його реквізити. г) оглядають фотокартки; д) вивчаються сторінки; е) встановлюють дійсність наявних віз; є) використовують відповідне технічне обладнання для виявлення ознак повної чи часткової підробки в паспортних документах.

Система перевірки паспортних документів під час перетину державного кордону України складається із таких рівнів: 1) стандартна перевірка (спрощена та повторна); 2) поглиблена; 3) експертне дослідження паспортних документів [194]. Зосереджено увагу на вимогах при вивченні документів, що є важливими у розкритті та розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробленням паспортних документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

Вище також були систематизовані та розглянуті особливості вивчення цих документів, з метою виявлення ознак підроблення, якими є: час та місце проведення, професійна кваліфікація учасників огляду, технічне забезпечення, порядок виявлення та фіксації ознак підроблення паспортних документів, вилучення документів тощо. Вивчення документів вимагає від суб'єктів спеціальних знань в галузі документознавства, практичних навичок перевірки паспортних документів, що вкрай важливо під час розслідування та попередження кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробленням паспортних документів.

Висновки до розділу 2

Аналіз криміналістичних термінів «засоби захисту» та «елементи захисту» уможливило дійти висновку, що поняття елемента захисту є значно вужчим від значення спеціального засобу захисту документа, тому в межах дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, доцільно вживати поняття «спеціальні засоби захисту».

Розкрито та охарактеризовано спеціальні засоби захисту таких документів, як: паспорт громадянина України для виїзду за кордон (зразка 1994, 1997, 2008 та 2015 років); проїзний документ дитини (зразка, дійсного до 2015 року); дипломатичний та службовий паспорти (зразка, дійсного до 2014 року та з 2015 року); посвідчення особи моряка (зразка 1993 року); посвідчення члена екіпажа (зразка, дійсного до 2014 року та з 2015 року); посвідчення особи без громадянства (зразка, дійсного до 2014 року та з 2015 року); проїзний документ біженця для виїзду за кордон (зразка, дійсного до 2014 року та з 2015 року); посвідчення на повернення в Україну (зразка 1993 року).

Зазначені характеристики та порівняльний аналіз спеціальних засобів захисту паспортів держав світу уможливив акцентувати увагу на місце розташування кожного з них у наведеній категорії документів, послідовність та особливість нанесення, значення й їх надійність.

Сформовано класифікацію спеціальних засобів захисту в них за такими критеріями: 1) за виглядом документа; 2) за матеріалом, який використовують для виготовлення документів; 3) за розташуванням їх на бланкові документа; 4) за часом внесення спеціальних засобів захисту; 5) за місцем відображення на сторінках документа; 6) за місцем розміщення в структурі паперу; 7) за сприйняттям спеціальних засобів захисту; 8) за методами дослідження (виявлення); 9) за способом використання.

На основі вивчення спеціальних засобів захисту паспортних документів країн світу сформовано рекомендації щодо їх удосконалення у розглядуваній групі документів наступними спеціальними засобами захисту:

- 1) нанесення на обкладинку паспортних документів невидимих зображень, текстів, які під дією УФ-променів люмінесціюють;
- 2) введення до кожної сторінки документа захисної стрічки з позитивним та негативним мікротекстом назви країни чи документа, яка при УФ-променях люмінесціює;
- 3) відображення фотопортрета власника на 2, 3 чи 4 сторінках, що проглядаються в УФ-променях;
- 4) нанесення серійного номера документа способом високого друку не лише на одній сторінці;
- 5) нанесення на сторінки мікротексту металографським друком;
- 6) зображення наскрізних малюнків на сторінки документа;
- 7) нанесення по краям сторінок паспортних документів текстів конгресивним друком чи надрізи – мікроперфорацією.

На основі наукових доробок вчених О. В. Воробей, Л. Л. Патик, С. Ю. Петряєва, сформовано класифікацію видів підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

До видів повної підробки наведених документів належать такі: 1) повна підробка з використанням копіювально-множильної техніки; 2) повна підробка з використанням спеціального друкарського обладнання; 3) повна підробка способами малювання, фотографічним тощо.

Види часткових підробок складають: 1) часткова підробка з використанням оригінальних частин; 2) часткова підробка документів з ознаками внесення змін в них.

Кількість способів підробки (особливо – часткової) в документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є пропорційною наявності в них спеціальних засобів захисту. Основними проблемами, що виникають під час дослідження наведених паспортних документів, є: відсутність порівняльних зразків та методичних рекомендацій дослідження таких об'єктів; відсутність досвіду роботи із документами, що містять безконтактний електронний носій інформації; відсутність інформації про

внесення змін до реквізитів документів; неналежна взаємодія з експертними відомчими службами України та інших країн тощо.

Вивчення цих документів поділяється на види за такими критеріями: 1) за місцем проведення: а) на пунктах пропуску через державний кордон (спеціально виділених будівлях з обладнанням), б) у транспортних засобах та в місцях стоянки транспортних засобів закордонного прямування; в) у спеціально визначених зонах контролю в портах, риболовецьких підприємствах, причалах, на території суміжних держав; г) поза пунктами пропуску в місцях проведення контролю осіб (у вагоні поїзда, в автобусах); 2) за суб'єктами огляду – на: а) основні (працівники Державної прикордонної служби України); б) додаткові (працівники прокуратури, підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, консульських та дипломатичних представництв, візових відділів, представники туристичних фірм, банківських установ, нотаріуси, судді тощо).

Особливостями огляду документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України на контрольних пунктах, є: час та місце його проведення, професійна кваліфікація учасників огляду, технічне забезпечення, порядок виявлення та фіксації ознак підроблення паспортних документів, вилучення документів тощо.

РОЗДІЛ 3

МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ЕКСПЕРТНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПРИ ПЕРЕТИНІ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ

3.1. Основні положення технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України

Специфіка розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробленням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, полягає у способі їх вчинення через виготовлення, збут та використання підроблених паспортів під час скоєння кримінальних правопорушень. Встановлення найважливіших обставин, які входять до предмету доказування, є неможливим без проведення судових експертиз і, насамперед, – технічної експертизи документів [205, с. 41]. Однак, останніми роками вченими-криміналістами констатується недостатнє забезпечення слідчо-судової практики методичними засадами судової експертизи підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Нині досить актуальним залишається питання із розроблення методики дослідження такої групи документів, що спричинено розширенням меж спеціальних знань у галузі технічної експертизи документів, а також – накопиченням і систематизацією здобутих раніше знань і методів. Особливого значення тут набуває слідча діяльність в частині проведення судових експертиз [206, с. 5].

Судова експертиза – це дослідження експертом на основі спеціальних знань матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового та судового слідства [207; 208, с. 138; 209, с. 12]. Усі види судових експертиз, до яких звертаються слідство та суд, поділяються на дев'ять класів, серед яких

провідне місце належить криміналістичній експертизі. Ці класи діляться на роди, які, у свою чергу – на види [72, с. 7; 210, с. 28, 211, с. 30-36].

Класичною криміналістичною експертизою, що призначається при розслідуванні розглядуваної категорії кримінальних правопорушень, є технічна експертиза документів (далі – ТЕД). Саме цей вид експертизи є основним при дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Однак, ще можуть призначатися й інші види, зокрема – експертиза матеріалів, речовин та виробів. Знання слідчими та судом сучасних можливостей технічної експертизи документів сприяє їх ефективному використанню, а також – правильному оцінюванню повноти, достовірності та аргументованості висновків експерта [212, с. 170; 213, с. 109-115; 215, с. 126-135].

Термін «технічна експертиза документів» був запропонований вченим-криміналістом М. В. Терзієвим, який поділяв криміналістичне дослідження документів на дві частини: графічну або почеркознавчу і технічну експертизи документів [203, с. 11]. Такий розподіл обґрунтований характером та видом спеціальних знань, необхідних для вирішення питань, що ставляться перед експертизою. Цю позицію підтримали також Р. С. Белкін, А. І. Вінбег, А. Р. Шляхов та інші вчені [214, с. 9; 216, с. 212; 208, с. 17–18].

Технічна експертиза документів вирішує питання, пов'язані з дослідженням матеріалів, технічних прийомів, способів виготовлення документів та внесення в них змін [211, с. 168; 217, с. 564; 218, с. 301]. Як слушно зазначає В. Г. Гончаренко – залежно від об'єктів дослідження, така експертиза поділяється на два основні види: 1) дослідження реквізитів і матеріалів документів; 2) дослідження друкарських форм та їх відбитків. У межах традиційної технічної експертизи документів розвиваються нові види експертизи, особливості предмета і об'єктів яких вказують на їх відносну самостійність. Зокрема, до таких експертиз може бути віднесене дослідження документів, виготовлених за допомогою засобів оперативної поліграфії –

копіювально-множильної техніки, принтерів персональних комп'ютерів [215, с. 75; 219, с. 27].

Не поглиблюючись у теорію судової експертизи щодо провадження ТЕД загалом, зупинимося на технічному дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України і розкриємо його предмет, об'єкт та завдання.

Так, аналіз наукової літератури [192, с. 18; 189, с. 195; 217, с. 260; 218, с. 126; 219, с. 26] доводить, що **предмет** технічної експертизи розглядуваної категорії документів складають фактичні дані, пов'язані з їх виготовленням (виконанням), внесенням змін у їх зміст, встановленням змісту, ідентифікацією матеріалів, засобів і виконавців. Об'єктом дослідження ТЕД може бути документ в цілому або його окремі елементи – реквізити, матеріали [212, с. 168; 66, с. 129]. Відтак, **об'єкти** технічної експертизи цих документів також слід поділити на дві групи, зокрема: 1) всі види документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України; 2) реквізити та матеріали цих документів.

Поряд з цим, такі вчені, як І. В. Гора, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, К. М. Ковальов, Т. В. Тимофєєва та інші, до об'єктів технічної експертизи документів відносять: 1) слідоутворюючі поверхні засобів письма та інших технічних засобів (наприклад, друкарських форм, печаток, штампів тощо), за допомогою яких виготовляються документи та їх реквізити на певних матеріальних носіях; 2) зміст паспортів (наприклад, текст, підписи, відбитки печаток, штампів тощо); 3) матеріал, з якого виготовлені документи (наприклад, папір, речовини, клеї тощо); 4) залишки речовин, за допомогою яких вносилися зміни у документ тощо [172, с. 5; 220, с. 162].

Виходячи з означеного вище, можемо виділити такі види дослідження цих документів: 1) повністю підроблених документів (дослідження бланків); 2) частково підроблених документів; 3) документів, виконаних на друкованих пристроях; 4) відбитків печаток і штампів [172, с. 5; 220, с. 162].

Погоджуючись із думкою О. В. Воробей та М. Я. Сегая [192, с. 27; 221, с. 45], що завдання ТЕД поділяються на ідентифікаційні, діагностичні та класифікаційні, зазначимо завдання ТЕД, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Так, ідентифікаційні завдання полягають в ототожненні: 1) технічних засобів, що використовуються для виготовлення документа або його частин (принтери, печатки тощо); 2) матеріалів, що використовувалися для виготовлення документа (паперу, фарба тощо); 3) цілого за частинами. Діагностичні завдання полягають у встановленні: 1) способу виготовлення документа, факту і способу зміни початкового змісту; 2) початкового змісту документа; 3) давності виготовлення документа. Класифікаційні завдання встановлюють клас, тип, марку копіювально-розмножувального апарата, матеріалу документа та інші питання, що виникають під час досудового розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підrobкою та використанням підrobлених документів [172, с. 6].

На нашу думку, також слід виділити завдання, відповідно до різновидів ТЕД, перерахованих вище. Відтак, **завданнями експертизи** реквізитів і матеріалів документів є встановлення на основі використання спеціальних знань у галузі технічного дослідження документів фактичних даних, пов'язаних із виготовленням документів, а також з ототожненням використаних для їх виготовлення матеріалів і засобів [212, с. 169; 215, с. 75; 222, с. 115]. Тобто, вивчаючи розглядувані нами документи, а також матеріали і технічні засоби, за допомогою яких вони виготовляються, за допомогою криміналістичної експертизи реквізитів і матеріалів документів можна встановити: 1) початковий зміст текстів у цих документах 2) визначити послідовність виконання реквізитів; 3) спосіб зміни рукописних реквізитів документів (за їх наявності); 4) групову належність матеріалів і технічних засобів, що використовувалися при виготовленні конкретного документа.

Водночас, експертиза друкарських засобів та їх відбитків призначається при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із виготовленням і підrobкою друкарських засобів та їх відбитків, а також їх збутом і

використанням. До друкарських засобів відносять: друкарські форми, засвідчувальні знаки (печатки, штампи, штемпелі), друкуючі засоби [66, с. 132; 212, с. 177–178]. Відтак, цей вид експертизи може призначатися для перевірки справжності бланку документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України або нанесених на їх сторінки відбитків печаток та штампів.

Аналіз наукової літератури [215, с. 86-86; 222, с. 115; 223, с. 68; 224, с. 73-78] уможливорює виділити завдання експертизи друкарських засобів та їх відбитків. Це – це встановлення: 1) способу відтворення зображень (відбитків) у документах; 2) способу виготовлення; 3) зміни в друкуючих засобах та їх відбитках; 4) вид друкуючої форми, за допомогою якої виготовлені відбитки, використане устаткування; 5) час виготовлення; 6) осіб-підроблювачів.

Важливим для розслідування є визначення моменту призначення ТЕД. Так, призначення експертизи з метою дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону – це процесуальна дія, яка полягає у сукупності таких дій: 1) визначенні підстав та предмета експертизи; 2) за необхідності – залучення спеціаліста (наприклад, для формулювання питань експерту, щодо вилучення та збереження об'єктів, які будуть направлятися на експертизу, щодо визначення виду дослідження тощо); 3) визначенні експертної установи та експерта, що буде проводити дослідження; 4) складанні відповідного документа, на підставі якого буде проводитися дослідження тощо [215, с. 86-86; 223, с. 68; 222, с. 115; 224, с. 73-78].

Зазвичай, технічне дослідження документів призначається одразу після внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань. Така необхідність виникає внаслідок отримання доказів підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону, викриття осіб, що були причетні до підробки, а також вирішення низки ідентифікаційних питань.

Процес **підготовки матеріалів** до технічної експертизи складається із: огляду документа, визначення мети та завдань дослідження (формулювання питань експерту); визначення експертної установи або експерта; підготовки

матеріалів дослідження та порівняльних зразків; винесення постанови про призначення технічної експертизи документів; пакування матеріалів дослідження та подання їх до експертної установи. Не зупиняючись на процесуальних питаннях підготовки та призначення ТЕД, окреслимо його проблемні аспекти з точки зору криміналістики [171, с. 26; 222].

Огляд документів регламентований ст. 237 КПК України, однак на етапі призначення ТЕД їх огляд має дещо інше значення. Так, завданням огляду є: виявлення слідів кримінального правопорушення, з'ясування обстановки кримінального правопорушення, виявлення інших обставин, які мають значення для кримінального провадження [72, с. 526]. Як зазначає В. Ю. Шепітько, огляд документів – це слідча (розшукова) дія, яка полягає в їхньому вивченні та дослідженні з метою виявлення і фіксації ознак, що надають документам значення речових доказів [222, с. 526]. Зазвичай, огляд проводиться у випадках, коли документ не був оглянутий та зафіксований у протоколах тих слідчих (розшукових) дій, під час яких він був виявлений, або коли був поданий підозрюваним, працівником прикордонної служби, потерпілим, свідком, а також для визначення мети, предмету експертизи та формулювання питань експерту [225, с. 74-77; 226, с. 302-304].

Визначення мети і завдань експертного дослідження розглядуваних документів має важливе значення для подальшого розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробкою документів [227, с. 24]. Дійсно, формулювання питань експерту, за своєю суттю відображають мету проведеного дослідження. В експертній практиці з цього приводу інколи виникають непорозуміння, коли ініціатор проведення судової експертизи сформулює питання таким чином, що відповідь на нього не дає бажаного результату. Або ж ставляться питання правового характеру, вирішення яких, як відомо, не входить до компетенції експерта (наприклад, «справжньою чи підробленою є копія паспорта?») [215, с. 84].

Не дивлячись на наявність значного обсягу криміналістичної та довідкової літератури [219, с. 37, 40, 47; 172, с. 21; 171, с. 39-82; 224; 228, с. 186;

229, с. 208; 230, с. 134-135; 212, с. 173–174; 231, с. 106-112] з цього приводу, вважаємо за необхідне надати орієнтовний перелік питань, що ставляться перед експертом ТЕД, що посвідчують особу при перетині через державний кордон України. Такі питання розглянемо відповідно до наведених вище видів завдань ТЕД.

Для встановлення особливостей виготовлення друкарських засобів та їх відбитків експерту слід формулювати такі питання: Яким способом нанесено зображення у документі (текст, бланк, відбитки печаток та штампів)?; Чи одним кліше надруковані надані на дослідження документи?; Чи відповідає документ встановленому зразку?; Яким способом і з використанням яких технічних засобів виготовлені бланки наданого на дослідження документа?

У попередньому розділі зверталась увага й на способи внесення змін у реквізити паспортних документів. Для їх встановлення на вирішення ТЕД слід формулювати такі питання: Чи вносилися у друковані записи документа зміни? Якщо вносилися, то яким способом і який їх початковий зміст?; Чи присутні ознаки внесення змін в наданому на дослідження паспорті (посвідченні)?; Чи замінювалися аркуші вказаного документа?

У разі виникнення потреби у дослідженні ознак матеріалів і технічних засобів, за допомогою яких були виготовлені документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, формулюються питання таким чином: Яким способом виконаний текст документа або його фрагменти (тонером або чорнилом принтера персонального комп'ютера, за допомогою копіювально-множильного апарата тощо)?; На одному пристрої, чи на різних виконаний текст документа на всіх його аркушах?

Рукописні записи у цих документах трапляються досить рідко (це можуть бути або цифрові записи, або ж записи лише в посвідченні особи моряка), тому і рідко підробляються. Однак, повністю виключити таку підробку неможливо, тому наведемо питання, що можуть ставитися експерту ТЕД при визначенні способів зміни рукописних реквізитів: Чи не піддавався запис у документі змінам через підчищення (дописки, домальовування) штрихів?; Чи не

піддавався запис змінам через витравлювання?; Чи не домальований штрих у конкретній цифрі (букві)?; Чи не дописана буква, цифра, слово в конкретному місці досліджуваного документа?; Чи не додрукований фрагмент тексту до основного тексту документа?

Поряд із діагностичними завданнями, що стоять перед експертним дослідженням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, вирішуються й ідентифікаційні. Зокрема, це питання стосовно ідентифікації друкуючих засобів за їх відбитками: Чи нанесено відбиток печатки (штампу) в паспорті серії... номеру... виданого на ім'я... відбитком печатки (штампу), представленої в якості порівняльних зразків?; Чи нанесено відбиток печатки (штампу) в паспорті серії... номеру... виданого на ім'я... печаткою (кліше), вилученою у гр. Петрова А. А.?; Чи виконані тексти на першій сторінці дипломатичного паспорта, вилученого у гр. Петрова А. А., на друкуючому пристрої конкретної марки?;

Наведені вище питання мають рекомендаційний характер і можуть змінюватися у кожному конкретному випадку, відповідно до матеріалів кримінального провадження. Однак, усі вони мають бути конкретизованими. Відтак, особливістю при призначенні ТЕД, що посвідчують особу при перетині через державний кордон України, є необхідність зазначати індивідуальні ознаки досліджуваного об'єкта та його зразків. Такими ознаками є: назва документа (наприклад, дипломатичний паспорт, паспорт для виїзду за кордон та інші); серія і номер (наприклад, ME 702315); дані про особу, на яку від виданий. У разі необхідності вирішення експертизою питання про встановлення способу нанесення відбитків, слід вказувати місце знаходження таких відбитків (наприклад, у графі, у рядку, на сторінці 5 службового паспорта з серійним номером АВ 539726, виданого на ім'я Іванова П.А. 1980 року народження). Це здійснюється для конкретизації об'єкта дослідження з метою уникнення плутанини та вивчення саме того документа або його частини, які мав на увазі ініціатор експертизи.

Від описаного вище комплексу дій, виконання усіх наведених вище пунктів залежить результативність проведеної експертизи та у подальшому – хід досудового розслідування у конкретному кримінальному провадженні.

Вибір експертної установи для призначення такого виду судової експертизи залежить від виду дослідження, його предмету та характеру питань, що ставляться перед експертом. Найчастіше у провадженнях розглядуваної категорії кримінальних правопорушень за виконанням ТЕД звертаються до експертних підрозділів системи МВС України [228, с. 16; 232].

Головною метою при призначенні цього виду судової експертизи є створення умов для вирішення поставлених завдань. Для цього необхідно надавати для дослідження у повному обсязі відповідні матеріали (об'єкти) та порівняльні зразки. Так, при підготовці об'єктів дослідження, тобто – документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, слід дотримуватися головного принципу – збереження об'єкта у тому вигляді, в якому його було вилучено. Для досягнення цієї мети необхідно дотримуватися низки загальноприйнятих у криміналістиці правил: 1) зберігати документи в окремих конвертах, згинати їх лише за наявними перегинами; 2) оберігати документи від дії світла, високих температур, вологи; 3) не робити на документі ніяких відміток, підкреслень та інших позначень; 4) у разі ідентифікації особи за відбитками пальців рук на документі, під час огляду останнього, слід використовувати пінцет, щоб не забруднити та не залишити на ньому власних відбитків пальців [233, с. 98; 234, с. 249; 235, с. 530-533].

Важливого значення набуває правильно оформлена постанова про призначення ТЕД, яка має містити фактичні дані, що вказують на підстави й умови її проведення (ст. 242 КПК України) та інформацію щодо: обставин провадження, за якими виникла необхідність у призначенні експертизи; особи експерта та експертної установи, де буде проводитися дослідження; предмета експертизи (формулювання питань); об'єкта експертизи (ч. 5 ст. 110 КПК) [72].

Для визначення чітких завдань експертного дослідження у постанові слід індивідуалізувати об'єкти дослідження, тобто описати назву, серійний номер

(за наявності), на кого виданий документ, точне місце знаходження безпосереднього об'єкта дослідження тощо. Наприклад, «машинописний текст на першій сторінці паспорта...», «відбиток печатки, що знаходиться на четвертій сторінці паспорта...» тощо.

Об'єкти на дослідження експерту направляються в упакованому вигляді, із зазначенням найменування, місця, часу вилучення, реквізитів провадження. Ініціатор експертного дослідження завіряє ці дані підписом, а також відбитками печаток організації [228, с. 239; 235, с. 530-533].

Залежно від мети ТЕД, на дослідження слід надавати відповідні зразки [225, с. 34; 230, с. 87-89]. У криміналістичній літературі зразками для порівняльного дослідження прийнято називати матеріальні об'єкти, що використовуються для порівняння з об'єктом дослідження з метою ідентифікації таких об'єктів, або встановлення їх родової (групової) належності, а також – для виявлення інших обставин, що мають значення для кримінального провадження [223, с. 345; 230, с. 133; 222, с. 103; 177, с. 253; 233, с. 247; 236, с. 117].

Законодавчо передбачена (ст. 245 КПК України) можливість отримання зразків для експертного дослідження. Вони відбираються стороною кримінального провадження, яка звернулася за проведенням судової експертизи або за клопотанням якої експертиза призначена слідчим суддею [72, с. 549].

Зразки для порівняльного дослідження ТЕД поділяються на вільні та експериментальні. Експериментальні зразки – це відбитки друкарських засобів, які мають відбиратися на папері, оскільки на ньому чіткіше відображаються деталі будови друкуючих елементів [223, с. 188]. Це є важливою особливістю, яка у подальшому впливає на весь процес експертного дослідження. Про відібрання зразків складається протокол, відповідно до ст. 104 КПК України, у якому зазначаються такі відомості: який саме зразок вилучено (його назва, характеристика, кількість); у кого він отриманий; в який матеріал упакований і яким чином посвідчена його ідентичність; де буде зберігатися; зауваження, які надійшли від учасників проведення цієї слідчої (розшукової) дії [72].

Зазвичай, більш інформативними для проведення порівняльного дослідження є вільні зразки, оскільки вони надаються період часу, що наближений до часу виконання досліджуваного документа. Наприклад, якщо досліджуваний паспорт виготовлений у 2014 році, то і зразок такого документа відбирається за 2014 рік. Такими зразками можуть бути: 1) натурні зразки документів, які знаходяться в колекціях експертних підрозділів; 2) документи – зразки, надані експерту особою або органом, що призначили судову експертизу; 3) зразки реквізитів, надані експерту особою або органом, що призначив судову експертизу; 4) зразки у інформаційно-довідкових системах; 5) зразки реквізитів документів, виготовлені експертом при проведенні дослідження.

Інформація щодо видів зразків для експертного дослідження, порядку їх відібрання, їх кількості тощо окреслена у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз, затверджених наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 [171, с. 45]. Зупинимося на основних питаннях відібрання зразків, що направляються експерту з ТЕД.

Призначаючи судову експертизу з метою ідентифікації друкарських засобів та їх відбитків, до експертної установи слід надсилати порівняльні матеріали, а саме: вільні та експериментальні зразки. Хоча і у вказаних вище науково-методичних рекомендаціях йдеться, що вільні зразки є не обов'язковими для надання експертові, однак варто зазначити, що їх наявність уможливило б провести якісне, точне дослідження і надати категоричний висновок. Вільними зразками є відбитки друкарських засобів, виконані до моменту відкриття кримінального провадження і не відносяться до нього. Вільні зразки слід шукати серед відбитків, які за часом виконання були б якомога більше наближені до досліджуваного відбитка.

Для встановлення справжності бланка документа, відповідно до науково-методичних рекомендацій, необхідно надавати зразки справжніх документів з аналогічними поліграфічними даними (підприємство-виробник, рік видання, тираж тощо). Однак, зразки паспортних документів також мають бути і в експертних центрах, де проводиться ТЕД. Підтвердження цього є думка 48,5 %

респондентів, які зазначають про відсутність інформаційно-довідкової літератури щодо спеціальних засобів захисту цих документів (додаток А).

При надходженні матеріалів на експертне дослідження експерт спочатку їх вивчає та оглядає, зокрема: перевіряє наявність об'єктів, зазначених у постанові (ухвалі), звіряє найменування об'єктів, указаних у постанові (ухвалі), з найменуваннями об'єктів, фактично переданих експерту, проводить огляд об'єктів, з'ясовує завдання та обсяг дослідження.

На цій стадії, у разі недостатності матеріалів, а також, якщо поставлені питання виходять за межі компетенції експерта, він вправі відмовитися від проведення експертного дослідження, про що письмово сповіщає ініціатора проведення експертиз і повертає йому отримані матеріали [72].

Після перевірки наявності усіх необхідних для дослідження об'єктів, він приступає до фіксації упакованого документа – об'єкта дослідження, його загального вигляду. Фіксація наданого на дослідження об'єкта здійснюється наявними у підрозділі цифровими фотоапаратами. Загальний вигляд документа фіксується із застосуванням криміналістичної лінійки для того, щоб передати у майбутньому зображенні його справжні розміри. Далі описується стан наданих на дослідження документів, кліше та інших об'єктів, зазначається про їх огляд експертом [237, с. 75-78].

Огляд документів слід проводити в умовах розсіяного денного освітлення, що дозволяє найбільш повно і точно визначити кольорові характеристики документа. За результатами огляду документів і порівняльних матеріалів експерт отримує загальне уявлення про стан, ознаки досліджуваних об'єктів, виявляє їх загальні ознаки. На цій стадії експерт планує порядок дослідження, визначає необхідні методи, прийоми і засоби дослідження, послідовність їх застосування [172].

На стадії роздільного дослідження відбувається вирішення конкретних експертних завдань – питань, поставлених експерту. Такий процес є найзмістовнішим і складається з аналізу властивостей і ознак паспортних документів за допомогою різноманітних методів та технічних засобів.

Починати вивчення документа рекомендується за допомогою лупи і мікроскопа в кососпрямованих променях і відбитому світлі.

Якщо характеризувати цей етап загалом, то діяльність експерта спрямована на: 1) визначення метричних, геометричних, колірних характеристик документа (графічних зображень); 2) вивчення текстів документа з метою виявлення можливих помилок; 3) встановлення матеріалів, з яких виготовлено документ, та визначення їх властивостей; 4) вивчення документа з метою виявлення внесених змін у зміст документа; 5) встановлення наявності та відповідності спеціальних засобів захисту, якості та способу поліграфічного відтворення елементів; 6) встановлення різновиду та особливостей пристроїв, застосованих при виготовленні документів та їх ідентифікація за слідами відображення; 7) встановлення мікро- та макрохарактеристик паперу тощо [63, с. 130–133].

На роздільній стадії дослідження експерт також використовує різні технічні засоби та методи. Характеристиці останніх приділяється увага у наступних підрозділах роботи. Однак, зазначимо, що для виявлення ознак підроблення, використовуються спочатку неруйнуючі методи. Вибір методу дослідження документа залежить від питань, що поставлені експерту [172].

Наступною стадією є порівняльне дослідження, що спрямоване на встановлення ступеня подібності (співпадань) ознак ототожнюваного об'єкта, зафіксованих у ідентифікуючих об'єктах, і полягає у співставленні результатів досліджень з параметрами зразків справжніх документів чи іншими відомостями про способи відтворення зображень та імітації спеціальних засобів захисту з метою формування висновків діагностичних й ідентифікаційних досліджень [63, с. 135].

Сутність такого процесу полягає у відшуканні загальних та окремих ознак документа або його частини з наступним порівнянням загальних та окремих ознак зразка такого документа. Якщо експерт виявить розбіжності у загальних ознаках, то подальше дослідження спеціальних ознак є недоцільним.

Тому, саме на такому етапі формується висновок про відсутність тотожності порівнюваних документів.

У процесі порівняльного дослідження документа, який надійшов на експертизу, і аналогічного справжнього документа (його зразка), розбіжності можуть не виявитись. Але це не є підставою для припинення пошуку відмінностей. У цьому разі слід змінити напрям подальшого дослідження. Відмінності (розбіжності) слід виявляти через зіставлення геометричних ознак графічних зображень, які виконуються складнішими способами друку (наприклад, металографічним). Серед цих ознак, як свідчить досвід експертного дослідження високоякісних підробок документів із спеціальними засобами захисту, доцільно враховувати не всі, а ті з них, що вказують на взаємне розташування і форму дрібніших зображень та їх фрагментів. Якщо у процесі порівняльного мікроскопічного дослідження буде виявлена тотожність у взаємному розташуванні дрібних деталей зображень у їх формах, локалізації забарвлених шарів, то це може бути підставою для висновку, проте що за відомими експерту способами виготовлення цих документів відмінностей між наданим на експертизу документом і аналогічним справжнім документом не виявлено [63, с. 134–135].

Якщо при дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, експерт встановить нові обставини, що мають значення для кримінального провадження і з приводу яких йому не були поставлені питання, то він має право висвітлити їх у своєму висновку. Таке право експертної ініціативи закріплено в ч. 3 ст. 102 КПК України і є гарантією повноти і всебічності дослідження всіх обставин кримінального провадження [72].

Після цього описуються методи дослідження та технічні засоби, а також зазначаються умови в яких вони були використані. У цій частині вказуються усі дії, що здійснювалися експертом щодо об'єктів дослідження та формується попередній висновок – логічне завершення застосованих методів дослідження. Виявлені ознаки підробки слід зафіксувати та проілюструвати у таблиці

додатків. Відтак, на заключній стадії дослідження проводиться оцінка отриманих результатів, де експерт на основі внутрішнього переконання, використовуючи прийоми логічного та абстрактного мислення, оцінює всі виявлені у процесі дослідження ознаки і формулює висновки.

Відповідно до ст. 101 КПК України висновок експерта – це докладний опис проведених експертом досліджень та зроблені за їх результатами висновки, обґрунтовані відповіді на запитання, поставлені ініціатором проведення експертизи. Він складається зі вступної, дослідницької та заключної частин (ст. 102 КПК України). Його зміст має відображати сутність усіх частин експертного дослідження [72, с. 274–280]. Коротко охарактеризуємо кожну з них.

У вступній частині зазначаються: найменування експертизи; дата і місце складання висновку; реєстраційний номер кримінального провадження, за яким призначено експертизу; відомості про особу, яка призначила експертизу; фактичні та юридичні підстави призначення експертизи; обставини кримінального провадження, що зумовлюють потребу використання спеціальних знань; перелік об'єктів, що надійшли на дослідження, порівняльних та інших матеріалів (спосіб доставки, вид упаковки); дата надходження матеріалів; питання, поставлені перед експертом; клопотання про надання додаткових матеріалів та результати їх розгляду; прізвища та процесуальний статус осіб, які брали участь при проведенні експертизи.

А. Р. Шляхов зазначає, що у дослідницькій частині висновку експерта описуються об'єкти експертизи, викладається процес експертного дослідження, здійснюється аналіз і синтез отриманих результатів, наводяться різні розрахунки та довідкові дані, якими користувався експерт, обґрунтовуються його висновки. Дослідницька частина висновку ідентифікаційної експертизи має містити опис конкретних ознак, покладених в обґрунтування висновку [208, с. 102]. Однак слід додати, що саме у цій частині висновку експерта відображається весь процес експертного дослідження і результати, що отримані на його підставі.

У заключній частині містяться висновки експерта – науково обґрунтовані відповіді на поставлені перед ним питання. Такі питання мають впливати з дослідницької діяльності, а висновок експерта є кінцевою метою всього дослідження. Наявність висновків у цьому джерелі доказів – це одна із суттєвих ознак, що уможлиблює відрізнити висновок експерта від інших джерел доказів, отриманих за участю спеціаліста. Висновок експерта може бути категоричним або твердженням про неможливість вирішити питання, яке поставлене перед експертом. Категоричний висновок може бути позитивним або негативним. До висновку додається ілюстративний матеріал, зокрема: фотознімки, схеми, креслення тощо. Такі додатки до висновку експерта є його складовою частиною і забезпечують наочність, підвищують переконливість висновків та уточнюють процес дослідження. Висновок підписується експертом або групою експертів експертів [72, с. 281; 222, с. 105].

Часто при розслідуванні кримінальних правопорушень, пов'язаних із підrobкою документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, виникає необхідність у призначенні комплексної експертизи [238, с. 36-40]. Відповідно до ч. 8 ст. 101 КПК України, коли для встановлення обставин, що мають значення для кримінального провадження, потрібні знання різних галузей, залучаються декілька експертів. Оскільки, у її проведенні бере участь декілька експертів різних галузей знань – існує розподіл функцій між ними в процесі дослідження об'єктів. Виходячи з цього, кожен експерт вивчає документ або його частину і застосовує саме ті методи, які стосуються його спеціальності для вирішення поставлених йому питань. Особливістю комплексної експертизи є те, що за результатами дослідження висновок формулюється різними експертами, кожен з яких викладає власні результати [72, с. 278; 238, с. 37].

На сьогодні, слідча і судова практика розслідування розглядуваної категорії кримінальних правопорушень свідчить про використання злочинцями комп'ютерної техніки під час виготовлення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. У більшості випадків – це повна

підробка бланків таких документів, що потребує призначення комплексної експертизи, як наприклад, ТЕД та комп'ютерно-технічної комплексно – для вирішення питання щодо виготовлення конкретного паспорта за допомогою конкретного комп'ютерного обладнання [239, с. 3; 240, с. 145]. Відтак, дослідження будуть проводити експерт у галузі комп'ютерної техніки й експерт у галузі технічного дослідження документів [235, с. 530-533; 241, с. 7; 242, с. 91-101].

Під час ідентифікації друкарського засобу, дослідження принтера є завданням у межах ТЕД. У цьому випадку проводиться комплексне дослідження і ставляться питання щодо комп'ютера, на якому за допомогою певної програми було розроблено макет бланку паспорта чи іншого документа, а також ті, що пов'язані із нанесенням зображення на такому документі.

Питання про встановлення авторства програмного продукту також можуть вирішуватися завдяки призначенню комплексної експертизи – комп'ютерно-технічної та авторознавчої.

На цьому експертне дослідження розглядуваної групи документів не завершується. За необхідності, коли є підстави вважати, що на документі могли залишитися відбитки пальців рук – призначається дактилоскопічна експертиза, про що зазначають 5,1 % опитаних респондентів (додаток А). Особливо це стосується паспортів, які мають полімерну сторінку з даними про особу його власника, оскільки на ній залишаються чіткі мало видимі сліди пальців рук. Однак, на папері (бланках) також залишається потожирова речовина нігтьових фаланг; різниця лише в тому, що вони є латентними і потребують виявлення із застосуванням різних методів.

Також 3,6 % респондентів зазначають про можливість призначення експертизи матеріалів і речовин, зокрема для вирішення важливого питання під час розслідування: «Чи однакові за складом барвник (тонер, чорнила), яким виконаний текст досліджуваного документа і барвник (тонер, чорнила) картриджу конкретного принтера, наданого у якості зразка?» (додаток А).

У розслідуванні кримінальних правопорушень розглядуваної категорії може виникати потреба й у призначенні та проведенні 4,4 % респондентів почеркознавчої експертизи, наприклад, у таких документах, як посвідчення особи моряка, посвідчення на повернення в Україну тощо. Для ідентифікації виконавця рукопису (підпису) – призначається почеркознавча експертиза (додаток А).

З розглянутих у підрозділі предмета, об'єкта, завдань та можливостей ТЕД вбачається, що такий вид дослідження є найголовнішим у розслідуванні наведених вище категорій кримінальних правопорушень. Технічна експертиза документів, встановлюючи факт виготовлення підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, допомагає встановити безпосередній об'єкт та предмет кримінального правопорушення. А знання слідчими та судом сучасних можливостей застосування спеціальних знань різних галузей сприяє більш ефективному їх використанню, та уможливорює правильно й точно оцінити повноту, достовірність та аргументованість висновків експерта.

3.2. Методи криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України

Усестороннє криміналістичне дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, вимагає використання сучасних високоефективних методів та науково-технічних засобів, що гарантують достовірність вирішення поставлених питань. Їх систематизація та послідовність використання охоплюється відповідною методикою.

Під час проведення експертного дослідження використовується низка методів та методик, спрямованих на вирішення завдань ТЕД. Зокрема, на сьогодні у Міністерстві юстиції України зареєстровані методики, що використовуються і працівниками Експертної служби МВС України: методика судово-технічної експертизи документів (загальна частина); методика криміналістичного дослідження відбитків печаток та штампів, друкарських форм; дослідження документів, виготовлених за допомогою струменево-крапельних принтерів; дослідження документів, виготовлених за допомогою лазерних принтерів; методика дослідження документів, що забезпечені засобами захисту від підробки; методика технічної експертизи бланків документів; методика технічної експертизи документів у частині дослідження штрихів, що перетинаються тощо.

Наведена вище кількість методик демонструє специфічність кожного об'єкта дослідження та необхідність створення окремих методик експертного вивчення документів. Дослідження кожної групи документів вимагає використання відповідних методів та технічних засобів, що уможливають виявити ознаки внесення змін або встановити факт повної підробки [243, с. 40-47].

При дослідженні паспорта громадянина України для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм інформації експерти користуються Постановою КМ України «Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення

державі, знищення паспорта громадянина України для виїзду за кордон, його тимчасового затримання та вилучення» від 07.05.2014 року № 152 [81], у якій детально описаний цей документ, зазначені засоби захисту та навіть вказані деталі деяких спеціальних засобів захисту (наприклад, склад паперу бланків, кількість захисних волокон на одній сторінці тощо). Наочним ілюстративним матеріалом для експертного дослідження є чітке схематичне зображення елементів, нанесених на обкладинку паспорта, сторінку з даними, сторінки 2-5, де наведені їх розмірні характеристики та відносне розташування. Ця постанова є своєрідним зразком оригіналу документа під час технічної експертизи документів.

Окремої методики дослідження потребують і такі документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Це, на нашу думку, уможливить працівникам експертних підрозділів та експертам на КПП державного кордону України швидко і якісно проводити дослідження, маючи при цьому наглядний матеріал, рекомендаційний комплекс методів та сукупність технічних засобів вивчення таких документів.

Необхідність зазначають 36,0 % опитаних респондентів у створенні такої методики зумовлена і відсутністю систематизованої інформації про засоби захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та алгоритму дій щодо ефективного застосування методів і технічних засобів їх дослідження (додаток А).

Під методикою ТЕД, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, на нашу думку, слід розуміти систему науково обґрунтованих методів та технічних засобів, що застосовуються експертами у визначеній послідовності з метою вирішення питань у постанові (ухвалі) про призначення судової експертизи. Система методів передбачає цілеспрямоване та послідовне їх використання за призначенням.

Вдало з цього приводу зазначав С. Н. Чихалов, підкреслюючи, що специфіка предмета та об'єктів експертизи обумовлює і специфіку її методики. Це означає, що методи, які складають її зміст, застосовуються у логічній

послідовності, виходячи із характеру поставлених завдань [244, с. 7]. Під методом діяльності розуміють прийом або систему прийомів, що застосовуються в якій-небудь практичній та теоретичній діяльності. Метод в широкому змісті розглядається як спосіб пізнання явищ природи та суспільного життя, як спосіб дії, досягнення мети, вирішення завдань тощо [193, с. 637]. Це – способи досягнення певних результатів у пізнанні, дослідженні та практичній діяльності [245, с. 17].

О. В. Воробей визначає, що методи технічного дослідження документів – це сукупність прийомів і способів, потрібних для теоретичного та практичного пізнання об'єктів дослідження документів, форм, пристосувань і матеріалів під час вирішення завдань, поставлених перед експертом слідчим чи суддею [118, с. 31]. При проведенні технічного дослідження документів використовуються методи аналізу зображень, дослідження морфології, складу, структури, властивостей об'єктів [204; 246, с. 8-9; 247, с. 256–257].

Проблему розробки експертних методів технічного дослідження документів, їх систематизацію та класифікацію в криміналістиці та судовій експертизі, зокрема вивчали такі вчені, як: Т. В. Авер'янова, П. Д. Біленчук, М. Ю. Будзієвський, О. В. Воробей, О. Л. Кобилянський, А. В. Кофанов, П. Г. Кулагін, Л. Л. Патик, Є. Р. Росинська, М. В. Салтевський та багато інших. З аналізу робіт вчених, бачиться, що кількість методів експертного дослідження документів є досить значною. Проте, проблеми виділення та систематизації групи методів, що використовуються для виявлення ознак підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, залишаються актуальними. Насамперед, це пов'язано із появою документів нового зразка (наприклад, «біометричного паспорта»), які наділені сучасними засобами захисту та потребують нових методів їх експертного вивчення.

У своїй діяльності експерт використовує методи експертного дослідження, тобто систему способів, прийомів, операцій для вирішення експертних завдань. У теорії криміналістики існують різні класифікації цих методів. Методи експертного дослідження прийнято поділяти на загальні,

окремо-наукові та спеціальні (багато об'єктні) [222, с. 104]. Методи та технічні засоби, що використовуються при проведенні ТЕД – запозичені із природних та технічних наук, однак вони є дещо трансформованими відповідно до завдань експертизи та специфіки об'єктів дослідження. Вони суттєво відрізняються від загальнонаукових за формою їх реалізації. Відтак, з'являються своєрідні прийоми та спеціальні прилади, що виготовляються як доповнення до стандартного обладнання [248, с. 36]. Тобто, мова йде не про механічне, а про цілеспрямоване застосування методів та технічних засобів у криміналістиці [248, с. 7].

А. В. Кофанов у підручнику «Криміналістична техніка» виділяє такі критерії для класифікації методів експертного дослідження: 1) за ступенем спільності та субординації; 2) залежно від видів експертних досліджень – почеркознавчі, технічні дослідження документів тощо; 3) за етапами реалізації (підготовчі, аналітичні, порівняльні тощо); 4) залежно від наслідків дослідження (руйнуючі та не руйнуючі); 5) за цільовим призначенням і результатами тощо [130, с. 238]. Погоджуємося з твердженням П. Д. Біленчука, «що в розв'язанні проблеми класифікації методів криміналістики слід керуватися загальноприйнятою класифікацією з урахуванням рівнів загальності дослідження: загальні, загальнонаукові та окремі, власне криміналістичні (часткові або спеціальні)». Така класифікація методів пізнання є загально визнаною та поділяється більшістю вчених-криміналістів: Т. В. Авер'яною, Р. С. Белкіним, П. Д. Біленчуком, А. В. Кофановим та іншими [249, с. 148; 250, с. 163; 247, с. 216; 130, с. 238].

Виходячи з наведеного вище, розділяючи думку таких вчених-криміналістів М. І. Панова, В. Ю. Шепітька, В. О. Коновалової та інших, вважаємо за доцільне комплекс методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, розділяти на такі групи: 1) всезагальні методи; 2) загально-пізнавальні (загально-наукові); 3) спеціальні методи [222, с. 104].

До першої групи всезагальних методів дослідження документів відносяться такі: категорії та закони діалектичної логіки і формально-логічні методи пізнання, які складаються з: аналізу, синтезу, узагальнення, індукції та дедукції, гіпотези, аналогії, абстрагування тощо. До загально-пізнавальних методів належать: спостереження, вимірювання, опис, експеримент, порівняння тощо. До спеціальних методів відносять візуальні, мікроскопічні, фотографічні, фізичні, фізико-хімічні, хімічні [250, с. 61].

Методи першої групи рівною мірою використовуються експертами при вивченні різних видів об'єктів та проведенні всіх судових експертиз. Ці методи легко адаптуються, залежно від специфіки об'єкта дослідження, застосування тих чи інших засобів, інструментів. Вони є базовими, на їх основі базуються всі інші методи, що застосовуються для вивчення окремих фактів та явищ об'єктивної дійсності [250, с. 62].

Технічне дослідження документів, які надають право перетинати державний кордон України, не є виключенням у застосуванні цих методів. Наприклад, вивчаючи паспортні документи українських громадян, експерти застосовуючи метод аналогії, на основі загальної методики, можуть проводити дослідження документів, що посвідчують особу громадян інших держав. Також, при виявленні подібних, специфічних та ідентифікаційних ознак внесення змін у документи, на основі методу узагальнення, експертами збирається та передається повна інформація у відповідні правоохоронні органи для проведення розслідування цих фактів та можливого їх об'єднання в одне провадження. Методи індукції та дедукції також визначають процес вивчення документа, оскільки експерт на початковій стадії проводить дослідження загального вигляду документа або, навпаки, звертає увагу та розпочинає вивчення певної, чіткої невідповідності в документі, яка насамперед привернула його увагу (вивчення ознак переклейки фотокартки чи підчистки тощо).

Белкін Р. С. розширює загальні методи дослідження, доповнюючи їх такими групами: математичні методи (вимірювання, обчислення,

геометричними будовами, математичним моделюванням) та кібернетичні методи (пошук та автоматична обробка інформації, комп'ютерне моделювання) [251, с. 216].

Друга група методів, що застосовуються при дослідженні документів із спеціальними засобами захисту – це загальнонаукові методи. Як вдало зазначають А. В. Кофанов та Н. С. Карпов, загально-науковими методами є система визначених прийомів, правил, рекомендацій щодо вивчення об'єктів, предметів, фактів, застосовуваних у всіх процесах пізнання, в усіх родах експертиз та на всіх стадіях експертного дослідження. На нашу думку – це методи, які більшою мірою, ніж попередня група, наближені до практичної діяльності та роботи безпосередньо з об'єктами дослідження. Проте, вони, як і попередня група методів, є універсальними, оскільки кожен із них може використовуватися для вирішення загальнопізнавальних завдань або великої групи питань [130, с. 297; 231, с. 106].

Зокрема, при ТЕД, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, застосовуються такі загальнонаукові методи цієї групи:

1) спостереження (навмисне, планомірне, цілеспрямоване сприйняття, яке проводиться з метою вивчення документа). Цей метод є одним із найдоступніших і використовується при вивченні паспортних документів працівниками прикордонної служби та правоохоронних органів (слідчими та іншими), а також – експертами. Він є початком будь-якого криміналістичного дослідження та здійснюється за допомогою спеціальних приладів, засобів або неозброєним оком [247, с. 256]. Під час дослідження цих документів виявляють наявність залишків повітря під захисною ламінуючою плівкою, нерівномірність отворів у місці зшивання, відмінності кольорів та відтінків тощо;

2) вимірювання (встановлення кількісних параметрів документа, його чітких розмірних характеристик) [130, с. 298]. Як відомо, документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є документами суворої звітності та обліку, а їх розмірні характеристики зазначені в нормативних документах. Тому, встановлення невідповідності розмірних

характеристик цих документів за допомогою методу вимірювання є підставою для сумнівів у його справжності;

3) опис – це відображення умов, засобів та результатів досліджень [130, с. 298; 140, с. 46]. Цей метод застосовується для відображення отриманої інформації, її узагальнення та прийняття висновку щодо неї;

4) експеримент (вплив на документ за допомогою штучно створених умов, що сприяють виявленню певних властивостей) [130, с. 298; 163, с. 148]. За допомогою експерименту експерти встановлюють таку інформацію про документ, яку неможливо отримати іншим шляхом, або дуже складно. Для прикладу, вирішуючи завдання щодо встановлення послідовності нанесення відбитків штампів та підпису в паспорті громадянина України, експерт зумів реалізувати цей метод за умови достатньої площі перетину відбитків штампів та досить складного, протяжного підпису. Це й уможливило застосувати всі необхідні методи, й зокрема – експеримент [252, с. 28-39];

5) порівняння (пізнання властивостей чи ознак двох або більше об'єктів із використанням таких способів, як зіставлення, накладання та суміщення) [130, с. 298; 172, с. 26]. Відтак, можна проводити порівняльні дослідження способів друку, відбитків печаток та штампів та інших спеціальних засобів захисту у паспортних документах із застосуванням апаратно-програмних комплексів. Наприклад, у паспорті громадянина України методом порівняння із відповідним зразком було встановлено замінення сторінки з даними через виявлення імітації оптично-змінних елементів на ламінаті, невідповідність способу друку номера документа, відсутність люмінесценції в УФ-променях тощо [253, с. 79-81].

Третя група методів називається спеціальними або окремими – це методи інших наук, які використовуються чи пристосовані для вирішення специфічних криміналістичних завдань. Такі методи розробляються для вивчення конкретного завдання, вузької проблеми при дослідженні документів та особливих досліджень [247, с. 256; 130, с. 341].

До спеціальних методів дослідження відносяться: візуальні, мікроскопічні, фотографічні, фізичні, фізико-хімічні, хімічні. Така група методів переважає за значимістю інші, розглянуті вище групи методів. Спеціальні методи є більш результативними при виявленні підроблених документів у порівнянні з іншими.

Дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, має проводитися лише з використанням методів і засобів, що не призводять до псування чи істотної зміни речових доказів, є науково-обґрунтованими, експериментально випробуваними, ефективність яких науково доведена, а результати їх застосування – логічні, очевидні та наочні.

Візуальні методи найбільш часто застосовуються при дослідженні різноманітних документів та їх реквізитів. Залежно від кута освітлення, інтенсивності потоку світла на документ, використаних технічних засобів (наприклад, світлофільтрів) ці методи поділяються на такі види під час дослідження: 1) у кососпрямованому світлі; 2) при наскрізному світлі; 3) при вертикальному освітленні; 4) дослідження за допомогою світлофільтрів (абсорбційних та неабсорбційних світлофільтрів); 5) дослідження у невидимій зоні спектру (дослідження у відбитих інфрачервоних та ультрафіолетових променях) тощо [172, с. 27-28].

Оскільки науковому вивченню методів експертного дослідження об'єктів присвячено низку робіт, зупинимося на їх практичному використанні під час експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону.

Відтак, дослідження документів у кососпрямованому світлі – це метод збільшення ступеня розрізнення (видимості, помітності) деталей об'єкта при його освітленні спрямованим пучком світла з кутом падіння менше 90° . При такому освітленні в документах, по-перше, покращується видимість рельєфних деталей об'єкта; по-друге, виявляються елементи, які мають різну здатність відображати світлові промені [163, с. 93].

При технічному дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, цей метод застосовується при виявленні на не полімерних сторінках документів певних ознак, зокрема: незначного рельєфу слідів вдавлювання, трас від пишучого пристрою, пошкоджень поверхневого шару паперу, наклеєних ділянок на візах, потовщення паперу в місцях розміщення фотокарток, наявності повітря під захисною плівкою на сторінці даних тощо [134, с. 93]. Документи при такому освітленні, як правило, досліджуються з лицьового та зворотного боків. Експерт самостійно обирає найкращий кут освітлення документу методом підбору.

Згаданий метод ефективно застосовувався при дослідженні закордонного паспорта громадянки України, який був вилучений у 2008 році в пункті пропуску «Бориспіль» під час реєстрації на рейс сполученням «Нью-Йорк-Київ», в якому на сторінці з персональними даними була виявлена заміна фотокартки методом «колажу» та захисної плівки [254, с. 106-107].

Дослідження при наскрізному світлі – це метод виявлення деталей документа з різною оптичною щільністю, що базується на візуальній реєстрації змін інтенсивності світла, яке пройшло крізь документ [163, с. 93]. Такий метод застосовується для виявлення в паспортних документах ознак підробки через заміну сторінок, на яких нанесена перфорація, встановлення факту заміни окремих частин документа, дослідження структури паперу, водяних знаків тощо. Так, у паспорті громадянина України у 2008 році під час реєстрації на рейс «Стамбул-Київ» було виявлено заміну сторінок з 1 по 4 та – сторінки з даними. На це вказували такі ознаки: спостерігалися великі отвори в місці зшивання сторінок, перфорація на сторінках № 1-4 не відповідала зразку та була виконана вручну [255, с. 24-25].

Дослідження при вертикальному освітленні – це метод дослідження документа у світлі, джерело якого знаходиться перпендикулярно до його поверхні [172, с. 30-31]. Він уможливорює фіксувати неоднакову здатність різних матеріалів реагувати на світло – розсіювати його чи відбивати

дзеркально. Цей метод застосовується для диференціації матеріалів письма в штрихах, а також – під час відновлення тексту спаленого документа тощо.

Метод, який застосовується для виявлення різниці в забарвленні шляхом вибіркового поглинання, відбивання чи пропускання матеріалами документа світлових променів різної довжини проводиться за допомогою світлофільтрів [172, с. 30]. Використання такого методу застосовують для: 1) посилення контрасту між слабопомітними записами й поверхнею документа; 2) для встановлення факту дописування штрихів, що мають різний ступінь світлопоглинання; 3) для виявлення впливу на документ хімічних травлячих речовин. Наприклад, за допомогою світлофільтрів, було виявлено ознаки виправлення у реквізитах (дата видачі та закінчення терміну дії) в паспорті Чеської республіки, що був вилучений у 2008 році в пункті «Бориспіль» [256, с. 11-12].

Дослідженням в інфрачервоних променях найкращі результати досягаються на інфрачервоному проміжку спектра з довжиною хвиль від 660 до 1000 нм [163, с. 95; 189, с. 59]. Дослідження з використанням такого методу в цих документах проводяться для виявлення змісту залитих, закреслених, затертих записів, встановлення дописок, слідів попередньої підготовки при підробленні підписів, визначення роду матеріалів письма тощо.

В ультрафіолетових променях дослідження паспортних документів проводиться у ультрафіолетовій зоні спектра, яка знаходиться безпосередньо за синьо-фіолетовою зоною видимого діапазону спектру в сторону коротких хвиль. При дослідженні розрізняють її частини – ближню, що прилягає до видимого спектру з довжиною хвиль 400-315 нм, середню (315-280 нм) та дальню (280-200 нм) [163, с. 95; 189, с. 62]. Такий вид досліджень використовується для виявлення змісту знебарвлених записів, слідів впливу хімічних речовин на документ, виявлення тайнопису тощо. Прикладом ефективного використання стало дослідження паспорта громадяни України, вилучений в пункті «Ягодин-автостанція» в 2008 році, в якому бланк містив ознаки заміни інформаційної сторінки [257, с. 19-21].

Наступна група спеціальних методів – це мікроскопічні, які базуються на використанні оптичних приладів – мікроскопів, які значно збільшують зображення об'єктів та їх деталей. Вони поділяються на світлову (оптичну) та електронну мікроскопії.

До числа світлової мікроскопії входять люмінесцентна та мікроскопія в інфрачервоних променях. Водночас, метод світлової мікроскопії використовується для: 1) дослідження способів друку досліджуваних документів та їх реквізитів; 2) дослідження структури поверхневого шару паперу, речовини штрихів, композиції волокон, фарбуючих речовин, у залишках первинних штрихів, люмінесцентних властивостей матеріалів документів тощо; 3) порівняльних досліджень способів друку документів та їх реквізитів; 4) вивчення взаємодії речовини штрихів та паперу (глибина проникнення в папір, дослідження штрихів, що перетинаються) [258 с. 192-207].

Електронна мікроскопія уможливорює досліджувати об'єкти завдяки збільшенню в 200 000 разів при високій роздільній здатності. За допомогою такого методу вивчають структурно-морфологічні особливості речовин у документах. Електронна мікроскопія використовується з метою диференціації за морфологічними ознаками та якісним елементним складом паперу, фарб, для виявлення мікровключень, дослідження ультратонких зрізів волокон, встановлення розмірів часток барвника штрихів, наявності в ньому домішок тощо [259, с. 25; 260, с. 23]. Наприклад, у 2008 році в пункті пропуску «Бориспіль» виявлено паспорт громадянина України, в якому сторінка з даними не відповідала стандарту за насиченістю кольорів, чіткістю штрихів, за способами друку. Встановлено, що зображення були нанесені за допомогою копіювально-множильної техніки [261, с.48-51].

При дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону широко використовуються фотографічні методи, а точніше – методи судово-дослідницької фотографії. Серед цієї групи методів слід виділити такі: вимірвальну фотографію, макрофотографію, мікрофотографію,

фотозйомку з підсиленням контрасту, методи фотографування у невидимих зонах спектру. Коротко розглянемо їх застосування при дослідженні розглядуваної групи документів.

Так, вимірювальна фотографія – це фотозйомка документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України з масштабною лінійкою для встановлення їх розміру загалом чи окремих частин. Проводиться фотографування загального вигляду обкладинки паспортного документа, сторінки з персональними даними для ідентифікації власника, а також загального вигляду тієї сторінки чи сторінок, на яких були виявлені ознаки підробки [195].

За допомогою макрофотографії у збільшеному або зменшеному вигляді (в межах від 1:10 до 20:1) без використання мікроскопу фіксуються реквізити паспортних документів, окремі ознаки, результати дослідження; вивчається морфологічна будова поверхні документа тощо. Наприклад, при виявленні в закордонному паспорті факту підчистки в цифровому форматі проводиться фотографування всього цифрового запису, а далі – фотографування безпосередньо ознак підчистки зі збільшенням.

Мікрофотографування документа чи його частини з безпосереднім збільшенням за допомогою мікроскопа здійснюється з метою одержання зображень його дрібних деталей, що не сприймаються неозброєним оком при звичайному спостереженні. Цей вид фотозйомки використовується для дослідження та фіксації мікроструктури штрихів, ознак підчистки тощо [188, с. 89].

Підроблення розглядуваної групи документів шляхом підчистки, дописування майже не здійснюється, оскільки їх засоби захисту одразу вкажуть на такі способи внесення змін. Однак виключати таку можливість не слід, тому для виявлення в документах малопомітних слідів, відновлення їх змісту, встановлення факту внесення змін у їх зміст, диференціації штрихів чи інших деталей документів, які мало відрізняються за відтінками, встановлення послідовності виконання записів та інших реквізитів документа тощо

використовується контрастуюча фотографія [188, с. 89]. Це – метод дослідження, результатом якого є фотографічне зображення зі зміненими відносно до документа яскравістю чи колірними характеристиками завдяки фотографуванню з використанням світлофільтрів чи спеціальної техніки.

При дослідженні паспортних документів також використовується фотографування в невидимій зоні спектра (в інфрачервоних, ультрафіолетових, гама-променях, а також різного виду люмінесценції). Цей метод базується на специфічних властивостях тих чи інших матеріалів документів пропускати, поглинати та відбивати ці промені. Він використовується для встановлення фактів дописування, підчистки, невидимих чи слабовидимих записів, виду матеріалів письма тощо [172, с. 31]. Фотографування в гама-променях базується на значній проникаючій здатності, оскільки вони утворюються в процесі радіоактивного розпаду атома. Метод використовується для встановлення слабовидимих записів, водяних знаків, давності виготовленні документа тощо. Фотографування видимої люмінесценції, збудженої синіми променями, застосовується для встановлення змісту слабовидимих та невидимих записів, відбитків печаток і штампів тощо.

Наглядними прикладами застосування фотографічних методів дослідження експертами з технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є майже всі висновки з ілюстративними таблицями, у яких відображено ефективно та необхідне застосування методів судової фотографії.

Наступною групою спеціальних методів, які використовуються при дослідженні паспортних документів є фізичні методи: адсорбційно-люмінесцентний та метод вологого копіювання.

Адсорбційно-люмінесцентний метод застосовується для диференціації матеріалів письма, встановлення дописок, послідовності виконання штрихів, що перетинаються, виявлення затертих, залитих записів тощо [163, с. 104]. Цей метод базується на збільшенні інтенсивності люмінесценції фарбуючих речовин при їх адсорбції на поліхлорвінілову (ПХВ) плівку; в якості

розчинників застосовуються циклогексанон, діметилформамід, діхлоретан, ацетон тощо. Дослідження люмінесцентних властивостей відкопійованих штрихів здійснюється в дальній червоній зоні спектра та через освітлювання ультрафіолетовими променями [195, с. 312].

В основу методу вологого копіювання покладено процес перенесення речовини внаслідок адгезії або дифузії на новий носій, зволожений розчинником. Цей метод також застосовується для диференціації матеріалів письма, встановлення дописок, послідовності виконання штрихів, що перетинаються, виявлення замазаних, залитих записів тощо [172, с. 31]. Для копіювання водорозчинних фарбуючих речовин застосовується відфіксований фотопапір та дистильована вода, а фарбуючих речовин, що розчиняються в органічних розчинниках, – поліхлорвінілова (ПХВ) плівка і циклогексанон, діметилформамід, діхлоретан, ацетон, інші органічні розчинники.

До цієї групи також відносяться методи профілографічні та спектральні. Оскільки такі методи використовуються рідко при дослідженні розглядуваної групи документів, зупинимося на них частково й укажемо їх призначення. Так, профілографічні методи використовуються для вивчення рельєфу поверхні документів, з метою встановлення послідовності виконання штрихів, що перетинаються тощо. Профілювання здійснюється на профілографі-профілометрі за допомогою алмазної голки і уможливорює вивчати рельєф, ширину, глибину і профіль борозенок, а також – параметри інших ознак відтисків друкувальних пристроїв [262, с. 241-247; 247, с. 256; 263, с. 19-26]. Водночас, спектральні методи дослідження документів також мають свої різновиди та поділяються на рентгенівський та рентгеноспектральний аналізи, спектрофотометричні дослідження, ІЧ-спектрометрію [264, с. 98].

Рентгенівський аналіз поділяється на рентгеноструктурний і рентгеноспектральний. За допомогою першого встановлюють фазовий склад пігменту в художніх фарбах, диференціюють їх за кількісним складом пігменту, визначають вид, а в сполученні з іншими методами – марку фарби, вид паперу, спільне джерело походження стрижнів олівців тощо. Рентгеноспектральний

аналіз полягає в реєстрації рентгенівського випромінювання елементів, що входять до складу об'єкта дослідження (фарби, папера, матеріалів штрихів, сторонніх включень). Прилади уможливають проводити безпосередній спектральний аналіз штрихів [263, с. 16].

Спектрофотометричні дослідження застосовуються для аналізу матеріалів письма та клеїв. При цьому аналіз в ультрафіолетовій і видимій областях застосовується для визначення типу барвників та безбарвних компонентів, що входять до складу цих речовин [172, с. 32].

ІЧ-спектроскопія застосовується для дослідження безбарвних компонентів паст кулькових ручок, штемпельних фарб, стрижнів олівців, електрографічних тонерів, копіювального паперу та інших матеріалів. При проведенні порівняльного дослідження слід дотримуватись однакових умов під час отримання еталонних спектрів та спектру об'єкту, що досліджується [172, с. 32].

Одним із найбільш використовуваних із фізико-хімічних методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є дифузно-копіювальний метод.

Дифузно-копіювальний метод застосовується для диференціації матеріалів письма, встановлення дописок, виявлення слабовидимих, затертих, залитих записів, хронологічної послідовності виконання штрихів, що перетинаються тощо. Він базується на здатності деяких речовин проникати до фотоемульсійного шару при контакті з фотоматеріалами та формувати на ньому приховане зображення [265, с. 198]. Існує два види цього методу: «мокрый» та «сухий». При «мокрому» дифузно-копіювальному методі фотоматеріал змочується дистильованою водою, накладається на поверхню документа, засвітлюється неактинічним або актинічним світлом та проявляється. «Сухий» дифузно-копіювальний метод полягає у тому, що: фотопапір не змочується водою, а після контакту з поверхнею документа натирається вовняною тканиною протягом 30-40 секунд, після чого проявляється.

Для дослідження матеріалу письма застосовується метод тонкошарової хроматографії (ТШХ). Це – метод розділення та аналізу сумішей, в якому під дією спеціально підібраних розчинників відбувається розподіл у різних зонах сорбенту (нерухома фаза) компонентів, що входять до складу матеріалів письма. В процесі дослідження проба наноситься на «лінію старту» на поверхні сорбента. Залежно від своєї природи речовин, що входять до складу проби, розподіляються на різній відстані від «лінії старту». Тонко-шарова хроматографія дозволяє диференціювати одноколірні барвники різних класів, груп всередині класів аж до встановлення конкретної марки барвника [195, с. 313].

Хімічні методи в ТЕД використовують для встановлення якісного чи кількісного складу матеріалів письма, клею, художніх фарб та електрофотографічних тонерів, хімічних препаратів, а також з метою виявлення невидимих чи слабовидимих записів, встановлення хронологічної послідовності виконання штрихів, що перетинаються. До них відносяться крапельні хімічні реакції, методи екстракції тощо. При дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, хімічні методи застосовуються у виняткових випадках [172, с. 32].

Як бачимо з наведеного, за допомогою мікроскопічних і фізико-хімічних методів вивчаються морфологічні ознаки та властивості барвної речовини штрихів досліджуваних документів і встановлюється вид барвного матеріалу (чорнила, пасту кулькової ручки, графітного олівця, штемпельної фарби, тонера копіювального апарату або лазерного принтера, чорнил для картриджа струменевого принтера), яким виконаний конкретний документ чи його фрагменти, зроблені дописка та додрукування штрихів. Ці методи дозволяють диференціювати чорнило і пасту, що використовувалися для виконання основного тексту чи внесення змін у документ. Методи паперової і тонкошарової хроматографії, електрофорезу, люмінесцентного аналізу, газорідинної хроматографії уможливають диференціювати барвники й інші компоненти, що входять до складу чорнила, пасти, копіювального паперу, штемпельної і друкарської фарб, тонеру та чорнил картриджів принтерів, тобто визначати їх

належність до відповідної групи та встановлювати індивідуальну тотожність [215, с. 80].

Відмова у використанні того чи іншого методу під час технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, пов'язана, насамперед, з тим, що для виявлення підробки обирається найбільш доцільний метод у кожній конкретній ситуації. Оскільки такі документи наділені засобами захисту від підроблення, то будь-яке внесення у них змін стає видимим, навіть при їх поверхневому дослідженні.

Особливої уваги вимагає кваліфіковане підроблення таких документів, коли на відповідному обладнанні виготовляють сам папір бланків, вносять у його структуру спеціальні засоби захисту, наносять на нього необхідні зображення та виконують якісне виготовлення (підроблення) усього документа. Використання такого документа може призвести до негативних наслідків міжнародного рівня, саме тому для виявлення повної підробки паспортних документів застосовуються описані вище методи дослідження.

Ознайомившись з усіма методами дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, ми звернули увагу на загальні та практичні особливості їх застосування. Можна констатувати, що лише послідовне, рівнозначне та комплексне використання усіх методів забезпечує вирішення поставлених завдань, точність відповідей на питання та встановлення закономірностей утворення невідповідностей тощо [130, с. 123]. При проведенні досліджень експерт може застосовувати й інші науково-обґрунтовані методи судової експертизи, які сприяють вирішенню поставлених перед експертом завдань. Проте, слід підкреслити своєрідність застосування методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, що витікає із умов та критеріїв їх реалізації, таких як допустимість, збереження об'єкту дослідження, наочність застосування методу та його обґрунтованість.

Отже, розглянутий у підрозділі комплекс методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України,

охоплює три групи, зокрема: всезагальні методи; загально-пізнавальні (загально-наукові); спеціальні. Така систематизація, на наш погляд, удосконалисть процес експертного дослідження документів задля спрощення процедури добору необхідних методів, починаючи від простих та неруйнуючих, й закінчуючи більш складними та специфічними. Також слід зазначити, що не зважаючи на значну кількість методів дослідження та наявність розробленої методики в частині послідовності їх застосування, – кожен випадок дослідження об'єкта є індивідуальним, а тому вибір і застосування методу залишається за експертом, який керується власною кваліфікацією, умінням точно обирати необхідний метод, наявністю сучасних технічних засобів і приладів.

3.3. Сучасні технічні засоби, що використовуються під час дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України

Реалізація більшості перерахованих у попередньому підрозділі методів експертного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, пов'язана з удосконаленням уже існуючих та впровадженням сучасних приладів їх дослідження та перевірки. Для логічного висвітлення наведеної тези почнемо із поняття «технічні засоби» у криміналістиці.

Ще у 1892 році Г. Гросс у фундаментальній праці «Керівництво для судових слідчих як система криміналістики» систематизував накопичені тактичні і методологічні знання про розкриття злочинів, окреслив технічні засоби, які використовувалися для цього. Г. Гросс назвав сукупність таких знань системою, а галузь знання, що їх вивчає, – криміналістикою. Вчений також обґрунтував і необхідність застосування технічних засобів у розслідуванні кримінальних правопорушень [265, с. 7].

На думку Н. О. Селіванова та О. Г. Філіпова, технічні засоби мають цільове призначення, і створюються спеціально з метою розслідування, зокрема, для збирання, дослідження та оцінки доказів [266, с. 5; 267, с. 29]. На думку О. Г. Філіпова, до техніко-криміналістичних засобів відносяться різноманітні прилади, пристрої, апаратура, обладнання, інструменти, пристосування, матеріали, комплекси та комплекти технічних засобів [267, с. 29].

Технічні засоби є складовою частиною другого розділу криміналістики – криміналістичної техніки; вони сприяють слідчим, працівникам оперативних підрозділів, експертам у роботі з виявлення та дослідження криміналістично-значущих об'єктів. Усі ці суб'єкти застосовують різні за призначенням та складністю технічні засоби – відповідно до роду професійної діяльності. Детальніше зупинимось на технічних засобах, що використовуються у практиці

розслідування кримінальних правопорушень.

На думку В. Ю. Шепітька, науково-технічні засоби криміналістики – це прилади, пристосування і матеріали, які використовуються для збирання і дослідження доказів або створення умов, що попереджують учинення кримінальних правопорушень [218, с. 58]. Такі вчені як П. Д. Біленчук, В. Я. Колдін та М. О. Селіванов за галуззю наукових знань, розділяють технічні засоби на загальні і спеціальні.

Загальні – це технічні засоби, запозичені з інших галузей науки і техніки, що застосовуються без будь-яких змін і вдосконалень. Наприклад, використання різних інструментів, фотокінотехніки, засобів відео-звукзапису, мікроскопічної техніки, рентгенотехніки, джерел ультрафіолетового та інфрачервоного випромінювання. Це – технічні засоби загального призначення, їх не можна віднести до власне криміналістичних, тому що вони використовуються в різних науках.

До спеціальних відносять засоби, що є інструментами пізнання для будь-якої однієї галузі знання чи техніки. Для науки криміналістики – це спеціально розроблені прилади, пристрої і пристосування, призначені для виявлення, фіксації і дослідження джерел криміналістичної інформації в доказах під час кримінальних проваджень [189, с. 56; 267, с. 163; 268, с. 179; 269, с. 18; 270, с. 78].

Технічні засоби криміналістичного дослідження, на думку О. М. Зініна, базуються на новітніх досягненнях природознавства, математики, фізики і аналітичної хімії, кібернетики, фізіології та інших наук, розробляються з урахуванням потреб слідчої, експертної, оперативно-розшукової і судової практики [210, с. 114]. Дійсно, якісне дослідження розглядуваної групи документів, можливе лише за умови наявності і забезпечення робочого місця експерта спеціальною апаратурою та приладами. До технічних засобів наукового дослідження слід віднести: 1) оптичні; 2) мікроскопічні; 3) джерела УФ, ІЧ та рентгенівських променів; 4) засоби спектрального аналізу; 5) засоби фізико-хімічних досліджень [189, с. 58].

Цілком справедливо зазначає Т. О. Сєдова щодо співвідношення понять «науково-технічні засоби» та «методи дослідження». Погоджуємося з думкою вченої щодо розмежування таких понять, не дивлячись на те, що саме методи, розроблювані на основі теоретичних положень криміналістики із урахуванням специфіки її об'єктів та задач, наповнюють самостійним змістом розділ криміналістики – криміналістичну техніку [268, с. 81]. Ці поняття взаємопов'язані і не можуть бути взаємозамінними, оскільки лише правильне застосування технічного засобу може забезпечити достовірні результати. Методи – це, за суттю, процес правильного застосування технічних засобів для отримання доказової інформації.

Під час проведення експертних досліджень документів загалом та зокрема таких, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, використовуються технічні засоби, що поділяються на загальнотехнічні та криміналістичні [268, с. 64].

Загальнотехнічні – це засоби, що використовуються в інших галузях науки та техніки для вирішення певних завдань. Вони поділяються на технічні засоби, які використовуються у незмінному чи зміненому вигляді. До них належать: фотоапарати, мікроскопи, спектрометри, хроматографи тощо.

Особливу групу технічних засобів становлять криміналістичні. Це – засоби, які розроблені для криміналістичних цілей та призначені виключно для вирішення експертних завдань. До них належать: порівняльні мікроскопи, різні спеціальні прилади для дослідження документів та перевірки тощо.

Серед криміналістичних технічних засобів слід виділяти власне такі, що застосовуються в експертній практиці дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Тому, поєднуючи практичний досвід роботи з технічних досліджень документів і почерку та аналіз наукової літератури щодо класифікації технічних засобів ТЕД, умовно поділимо сучасні технічні засоби експертного дослідження документів на такі групи: 1) вимірювальні технічні засоби; 2) освітлювальні; 3) відтворення зображення;

4) мікроскопічні; 5) технічні засоби автоматизації та комп'ютеризації [163, с. 156; 189, с. 249; 130, с. 153].

Наведені вище методи є цінними та ефективними не лише для експертного дослідження, але й під час виявлення підроблених документів. Такі групи технічних засобів широко застосовуються у роботі як працівниками експертних підрозділів МВС України, так і Державної прикордонної служби України, інспекторами в пунктах пропуску через державний кордон України. Тому розглянемо їх можливості більш детально.

Так, при дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, широко застосовують вимірювальні технічні засоби. Це пов'язано з необхідністю встановити як загальні ознаки (наприклад, розмірні характеристики самого документа), так і окремі (наприклад, діаметр отворів перфорації). До таких засобів слід віднести: лінійки, штангенциркулі, транспортири, вимірювальні лупи, спеціальні засоби вимірювання за видом мікроскопу з окуляром-мікрометром тощо.

При експертному дослідженні паспортних документів, їх обов'язково вивчають у різних режимах освітлення (у кососпрямованому, наскрізному, вертикальному освітленні; за допомогою світлофільтрів; у невидимій зоні спектру тощо), тому окрему групу технічних засобів складають різноманітні прилади освітлення. Серед них є: спеціальні освітлювачі типу «ОІ-19», ліхтарі, софіти, прожектори, люмінесцентні лампи і лампи накаливання, ультрафіолетові освітлювачі типу ОЛД-41, «Фотон», «УК-1», джерела інфрачервоного випромінювання тощо [245, с. 17-19; 225, с. 64; 189, с. 70].

Під час дослідження документа при вертикальному освітленні як джерело освітлення використовують прилад типу opak-ілюмінатора або кільцеві чи спеціальні освітлювачі. Виявлення розволокнутих фрагментів паперу і пошкодження захисної сітки в паспортних документах можливе завдяки їх вивченню у косо-спрямованому та відбитому освітленні, на просвіт та при мікроскопічному дослідженні за допомогою лупи, мікроскопу типу МБС при 10-40^x збільшені.

Також у якості джерела освітлення застосовують найпростіше кольорове коло світлофільтрів, що діє на основі правила додаткових кольорів. Промисловістю виробляються набори кольорових скелець різного розміру, що складаються з 117-ти паспортизованих зразків. Набори укомплектовані альбомами-каталогами, в яких містяться відомості про спектральні характеристики світлофільтрів та їх призначення. Дослідження документів за допомогою світлофільтрів у більшості випадків проводиться двома способами. У першому випадку – документ освітлюється фільтрованим світлом, а в іншому – розглядається (фотографується) через світлофільтр [242, с. 91-101; 268, с. 183–186].

На сьогодні паспортні документи через світофільтри досліджуються у різних режимах освітлення, а фіксація результатів застосування різних методів в експертних підрозділах проводиться за допомогою спеціальних програмно-апаратних комплексів «Regula», «ТЕД-34», відеоспектральних компараторів «Foster+Freemen» тощо [235, с. 530-533].

Відтворення досліджуваного об'єкта, його ознак і результатів дослідження є найважливішою стадією ТЕД під час якої застосовуються технічні засоби відтворення зображення. У криміналістичних лабораторіях така техніка використовується для отримання зображень у рентгенівській, УФ, ІЧ зонах спектра (наприклад, для відтворення закритих барвниками текстів) [189, с. 70, 71]. Для дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, в невидимій зоні спектра застосовують ультрафіолетові та інфрачервоні випромінювачі (далі – УФП та ІЧП) [163, с. 104, 105]. Однак, в останнім часом для дослідження та візуалізації зображення використовується спеціальна техніка, зокрема, – програмно-апаратні комплекси «Regula», «ТЕД-34», відеоспектральний компаратор «Foster+Freemen», які безпосередньо в момент вивчення об'єкта перетворюють невидиме зображення у видиме та фотографують, фіксуючи його.

Нині дослідження у відбитих УФ–променях проводиться із використанням портативних ламп джерела УФ-променів, а фіксація результатів

їх застосування здійснюється за допомогою фотокамери, відеокамери чи спеціальним обладнанням. Серед сучасних випромінювачів УФ-променів слід відмітити «Crime-lite 2» (компанії «Foster+Freeman»), який являє собою широкосмугове джерело білого світла для базового дослідження та 7 вузькосмугових джерел, що забезпечують інтенсивне випромінювання в УФ, фіолетовому, синьому, зеленому, помаранчевому та червоному діапазонах для виявлення різноманітних слідів на різних об'єктах, зокрема, – й на документах [271].

У процесі дослідження паспортних документів ефективним також є метод візуального дослідження люмінесценції у видимій та ближній інфрачервоній (600-1000 нм) зонах спектра, що використовують для виявлення невидимих та слабовидимих штрихів (вицвілих, витравлених, змитих, підчищених, залитих, закреслених), слідів травлення, змивання, стирання, диференціації матеріалів письма (чорнила, паст, штемпельної та друкарської фарб тощо) й паперу, встановлення дописки, послідовності виконання штрихів, що перетинаються тощо. В документах, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, використовують спеціальні фарби для захисту, що при дослідженні мають флуоресценцію – короткочасне світіння, яке швидко згасає після припинення збудження у видимій, інфрачервоній та ультрафіолетовій зонах спектра. Донедавна для виділення ІЧ-променів застосовували світофільтри типу «КС-18» (680-2800 нанометрів), «КС-19» (700-2800 нм), «ИКС-1» (800-2800 нм), «ИКС-2» (840-2800 нм), «ИКС-3» (1000-2800 нм) з каталогу кольорового скла, однак процес фотографування результатів їх застосування дещо утруднювався через необхідність використання спеціальних фотоматеріалів, спеціальної фотоплівки та фотопластин, а також багатьох інших багатокомпонентних реагентів [192, с. 104–105]. На сьогодні ж, в експертній роботі при дослідженні цих документів успішно використовуються, як зазначалося вище, програмно-апаратні комплекси «Regula», «ТЕД-34», відеоспектральний компаратор «Foster+Freeman», які ефективно досліджують та швидко фіксують результати дослідження.

Вивчаючи загальний вигляд документа в розсіяному, кососпрямованому світлі, на провіт, а також при дослідженні в УФ–променях, в дальній червоній та в ближній інфрачервоній зонах спектру, слід звернути увагу на найбільш суттєві ознаки та перейти до мікроскопічного дослідження цих місць. Для виявлення першочергових записів у паспортних документах важливою умовою залишається якість їх відображення – слабовидимі, невидимі, вдавнені. Тому при дослідженні кожного виду ефективним є використання світофільтрів, кососпрямованих променів та УФ-променів [266, с. 107–115].

Під час застосування мікроскопічних методів у дослідженнях паспортних документів також використовуються відповідні технічні засоби, які здатні збільшувати об'єкт у певну кількість разів. Найпростішим мікроскопічним технічним засобом є лупа з лінзою або комплектом лінз, що збільшують зображення фрагменту документа, розташованого у фокальній площині. Наприклад, лупи застосовують при загальному огляді документів при перетині державного кордону для виявлення ознак часткового підроблення (підчистки, переклеювання, дописування, вставок, ознак заміни аркушів документа тощо) [238, с. 36–40].

Лупи різняться за кратністю, величиною та призначенням. Виділяють лупи класичні, біноклярні, з підсвічуванням, вимірювальні. Одним з різновидів луп є малогабаритні прилади контролю справжності документів. Діапазон їх можливостей дозволяє оперативно та якісно дослідити документ у «польових» умовах. Головними властивостями приладів є вимірювання лінійних розмірів з точністю до 100 мкм, джерела УФ– та ІЧ–світла, можливість дослідження у блакитній, зеленій, жовтій, червоній зонах спектра, наскісне освітлення [130, с. 392–402].

Значно допомагають у дослідженні паспортів криміналістичні лупи з підсвічуванням, такі як: 4x, 5x, 10x та оптична лупа «PRO-L 10 XP». Остання забезпечує контроль мікротексту, безперервності ліній, цілісності малюнку, механічних пошкоджень бланків, волокон тощо. Візуалізація зображення завдяки такій лупі відбувається через окуляр з 10-кратним збільшенням, а

також – внутрішнє підсвічування завдяки двом вбудованим світлодіодам білого світіння [271].

Також експерти застосовують криміналістичні лупи «Regula» моделей (1001, 1002, 1003, 1004), що призначені для дослідження об'єктів будь-якого розміру. Вони забезпечують контроль справжності паспортних документів, уможливають збільшення частини документа до 10 крат, вміщують вимірювальну шкалу 20/0.1 мм, мають достатнє освітлення та є компактними і зручними у використанні.

Досить затребуваною в експертній практиці є модель «Regula 10XX», з якою визначаються ознаки справжності основних засобів поліграфічного та фізико-хімічного видів захисту документів, порівнюються розміри об'єктів, контролюють товщу типографських ліній, виявляють механічні та хімічні пошкодження документів, а також – досліджують документи на просвіт. Особливу групу становлять відеоспектральні лупи «Regula» моделі 4017 та 4027. Вони призначені для експертного дослідження паспортів та інших документів, наділених спеціальними засобами захисту у видимій зоні спектра [271].

Однак лупи є ефективними лише для незначного збільшення об'єкта або його частини. Значно збільшувати об'єкт при дослідженні уможливають оптичні мікроскопи [189, с. 71].

У криміналістичній техніці мікроскопи поділяють на оптичні та електронні. Оптичні мікроскопи мають межі збільшення до 2000 разів, а електронні – до декількох мільйонів, що дозволяє бачити навіть окремі атоми [189, с. 71]. В електронних мікроскопах використовуються електронні лінзи та швидколетючі електрони. Такі мікроскопи є просвічувальні (ПЕМ) та растрові (РЕМ).

Серед оптичних мікроскопів в експертній практиці дослідження документів слід виділити біноклярні стереоскопічні мікроскопи (МБС), порівняльні (МС-51), мікроскопи дослідження в невидимих променях спектру (в ультрафіолетовій і рентгенівській зонах спектра МЛ-1, МЛ-2). Порівняльний

мікроскоп останнього покоління є складовою частиною універсального апаратно-програмного комплексу, куди входить також комп'ютер із відповідним програмним забезпеченням та інформаційною базою даних, що уможлиблює в автоматичному режимі проводити широкий спектр дослідження документів [192, с. 109].

При виявленні ознак дописування на сторінках паспортних документів, проводиться дослідження мікроструктури штрихів сумнівного та основного тексту за допомогою мікроскопу та у подальшому порівнюються між собою. В разі виявлення факту використання різних знарядь письма при виконанні записів, складається висновок про дописування. Також за допомогою мікроскопічного дослідження штрихів можна побачити різницю в однакових за кольором, проте різними за складом штрихів, за розміщенням барвників у товщі паперу, їх розподілом його на поверхні. Дослідження штрихів проводиться також з використанням світофільтрів, кольоророздільної фотозйомки УФ-променях, у відбитих ІЧ-променях [235, с. 530-533; 272, с. 111-112; 273, с. 314].

Мікроскопічні дослідження проводяться у видимій, інфрачервоній та ультрафіолетовій зонах спектра із застосуванням різних типів мікроскопів (стереоскопічних (МБС-10), ультрафіолетових, інфрачервоних, люмінесцентних (МЛД), поляризаційних (МПС), телевізійних тощо). Вони також використовуються для спостереження люмінесценції. При застосуванні різних прийомів освітлення проводяться дослідження у відбитому або наскрізному світлі, у світлому або темному полі, при тіньовому або безтіньовому освітленні, у поляризаційному світлі, а також використовується профілювання та мікрофотографія [273, с. 186].

Серед оптичних мікроскопів найбільш поширеним є «МБС-10», який постійно удосконалюється. Наприклад, до корпусу мікроскопа можна вприєднати відеокамеру, що дозволяє виводити зображення на комп'ютер, відеомонітор або телевізор [63, с. 117]. Серед сучасних мікроскопів слід назвати мікроскоп для порівняння «ЕС», що призначений для науково-

дослідницьких, експертно-криміналістичних робіт у випадках, де потрібна висока якість порівняння дрібних предметів. Водночас, ефективним у дослідженні документів є «KONUS» мікроскоп «Crystal 7-45X» з тринокулярною головкою, споряджений двома об'єктивами WF 10x, (опційно WF 20x), зі збільшенням від 7 до 45 крат, а з додатковими об'єктивами – від 3,5 до 09 крат [271].

Сучасним комплексом є також телевізійний спектральний люмінесцентний мікроскоп «Regula». Він дозволяє професійно і якісно вирішувати завдання щодо вивчення та експертного аналізу об'єктів у безперервному діапазоні видимого світла, при УФ- і кососпрямованому ІЧ-освітленні та збільшенні до 140 крат.

У сучасних криміналістичних лабораторіях з'являються технічні засоби автоматизації та комп'ютеризації. Як зазначає П. Д. Біленчук, комп'ютерна техніка уможливила формування індивідуальних та галузевих банків даних довідкової інформації, методик дослідження конкретних видів об'єктів, зрештою, розробка програмних засобів сприяла автоматичному формуванню висновків експерта в процесі дослідження [189, с. 71].

Відтворюється зображення паспорта, що надійшов на дослідження, в оптимальних умовах спостереження завдяки телевізійним установкам. При цьому з'являється можливість одразу бачити на екрані результати застосування низки методів, зокрема: у невидимій зоні спектру, видимій люмінесценції, з використанням різних світлофільтрів тощо [192, с. 112, 113]. Такі телевізійні установки зручні тим, що до них під'єднуються мікроскоп, комп'ютер, принтер. Це уможливорює збільшити у необхідну кількість разів зображення, відобразити його на екрані у різних режимах освітлення, зафіксувати необхідну ділянку зображення документа, відтворити його з екрану безпосередньо на фотопапір.

Під час дослідження паспортних документів телевізійні установки використовуються: при дослідженні штрихів, що перетинаються; для посилення контрасту наближених за тоном записів через перетворення їх зображення в

умовні кольори; для люмінесцентного посилення контрасту слабовидимого фотографічного зображення, наприклад, для дослідження відбитків печаток методом суміщення, накладення у різних кольорах із відображенням дрібних деталей; для порівняльного дослідження друкованих записів тощо [124, с. 113].

Усі описані вище та низка інших процесів дослідження документів значно спростилися та удосконалилися завдяки впровадженню програмно-апаратних комплексів (далі – ПАК). Вони уможливають всіляко дослідити документ, збільшити у необхідну кількість разів конкретну ділянку бланка, застосувати різні режими освітлення та світлофільтри, зафіксувати за допомогою цифрової фотокамери виявлені способи підробки, застосувати різні методи експертного дослідження паспортних та інших документів із засобами захисту.

Розглянемо приклади таких комплексів та коротко розкриємо їх можливості.

Найпоширенішим технічним засобом на озброєнні експертів-криміналістів є програмно-апаратний комплекс «ТЕД-34», який за технічними характеристиками є багатофункціональним технічним засобом та призначений для забезпечення оптичних криміналістичних досліджень документів. У галузі техніко-криміналістичного дослідження паспортних документів ПАК «ТЕД-34» уможливорює проводити оптичні дослідження матеріалів документів, реквізитів, спеціальних засобів захисту тощо [271].

Функціонально ПАК «ТЕД-34» характеризується можливістю проводити:

- 1) дослідження матеріалів, якими нанесені зображення на документах;
- 2) спектральні дослідження характеристик матеріалів документів у різних діапазонах (в ультрафіолетових, синіх та видимих променях, у червоній та інфрачервоній ділянці, при освітленні лазерним джерелом, виявлення УФ- та ІЧ-люмінесценції);
- 3) введення зображень у персональний комп'ютер та їх обробка з можливістю друку кольорових ілюстрацій на принтері в обраному масштабі тощо [130, с. 156].

Серед найбільш розповсюджених, найновіших технічних засобів, які використовують у роботі експерти системи МВС України та Державної прикордонної служби України при технічному дослідженні документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є відеоспектральні компаратори компаній «Foster+Freeman» та «Regula».

Наприклад, зміст первинного тексту фіксують з використанням програмно-апаратного комплексу «Foster+Freeman VSC 40» через фотографування у косо-спрямованих променях, методами кольоророздільної фотозйомки, фотографування люмінесценції у видимій та ІЧ-зонах спектрів та фотографування у відбитих ІЧ-променях для виявлення різниці в барвній речовині штрихів.

«Foster+Freeman VSC-QC1» – це система «Quick Check» для швидкого дослідження паспортів та інших документів. Цей прилад призначений для надання допомоги державним установам у боротьбі проти шахрайства з використанням підроблених і змінених документів, включаючи паспорти, посвідчення особи, візи та інші документи.

Компанія «Foster+Freeman» відома в усьому світі цілою серією універсальних пристроїв для дослідження документів, а особливо – паспортних. Модельний ряд цих приладів дуже різноманітний за своїми можливостями, але особливе місце серед низки приладів посідають комплекси для перевірки відповідності паспортних документів, встановлення в них ознак внесення змін.

Прилади для дослідження компанії «Foster+Freeman» являють собою досконалі комп'ютеризовані системи вивчення документів з такими чотирма основними функціями: 1) маніпуляцією візуальним контрастом через добір джерел світла та оптичної фільтрації для виявлення доказів фальсифікації документа та його захисних знаків; 2) проведенням вимірювань та порівнянь для виявлення невеликих відмінностей між документами; 3) проведенням спектрометрії та колориметрії для аналізу чорнил та інших пігментів; 4) обробкою зображень для підготовки звітів.

Дослідження об'єктів проводиться телевізійними засобами, що забезпечує електронне документування та формування бази даних зображень з пояснювальним текстом. Відеокомплекси можуть бути оснащені засобами відеовізуалізації магнітних матеріалів, які містяться у друкарських фарбах документів. Джерело інфрачервоного випромінювання забезпечує перевірку наявності та розподілу метамерного барвника на поверхні банкноти та документів. Джерело навскісного інфрачервоного випромінювання (870 та 960 нм) використовується для контролю рельєфних елементів [192, с. 98].

Серед згаданих вище приладів є «ESED». Це – установка, розроблена для перевірки стандартних захисних характеристик різноманітних документів, включаючи банкноти, паспорти та ID-карти. Компактна конструкція приладу, незначна вага системи і наявність зручної сумки дозволяє використовувати прилад і як стаціонарний, і як портативний. Перевірка документів здійснюється візуально з використанням вбудованої лінзи і різних видів освітлення [271].

Водночас, існує система з виявлення рельєфних нефарбованих вдавнених штрихів на паперових носіях методом електростатичного репродукціонування («ESEDA²»), що використовується для візуалізації вдавнених штрихів, прихованих слідів пальців рук на документі, прихованої слідової картини від дії деталей паперопровідних трактів друкуючих пристроїв (принтерів, сканерів) тощо [271].

Ще одним сучасним технічним засобом, що може використовуватися експертами ТЕД є раман-спектрометр FORAM, що призначений для дослідження речовин – барвників у документах. Це найновіша модель, що використовує «ефект Рамана» для дослідження документів. Спектру Рамана властиві багаточисленні особливості, які характерні молекулярній структурі та забезпечують надійне порівняння та визначення різноманітних матеріалів; їх дослідження забезпечує інші важливі дані для встановлення змінених та підроблених документів [271].

Відеокомплекси забезпечують оперативну підготовку та друк експертного висновку із зображенням досліджуваного документа і справжнього

документа з графічними або текстовими позначеннями ділянок, на які слід звернути увагу [192, с. 98].

Відеоспектральні компаратори «Regula» також забезпечують ефективність експертного дослідження документів. Цим приладам характерна наявність різних режимів освітлення, зокрема: ультрафіолетове, верхнє біле, верхнє ІЧ-світло, доннє біле світло, коаксіальнє біле світло, джерело кососпрямованого світла, верхнє зелене світло, фільтри камери ЖЗС-5 стаціонарний смуговий фільтр видимого світла тощо. Цим, приладами властиві такі дослідні режими: 1) дослідження в білому світлі; 2) дослідження ІЧ-властивостей матеріалів; 3) дослідження у кососпрямованому ІЧ і білому світлі; 4) дослідження УФ-люмінесцентних властивостей матеріалів. 5) дослідження ІЧ-люмінесцентних властивостей матеріалів тощо [271].

Прилади оперативного контролю фірми «Regula» моделей 4003М, 4103, 4305, 4307 призначені для оцінки автентичності документів, на предмет: 1) встановлення основних засобів поліграфічного захисту документів; 2) наявності/відсутності абсорбційних або флуоресцентних УФ-властивостей матеріалів документа; 3) наявності/відсутності магнітних властивостей, використаних при виконанні окремих елементів документа (магнітних, водяних знаків, ниток і смуг безпеки, елементів зображення і реквізитів); 4) виявлення місць внесення змін у первинний зміст документа шляхом дописки, домальовування, травлення тощо [271].

Слід додати, що серед спеціальних методів, які застосовуються під час криміналістичних досліджень паспортних документів, особливе місце відведено методам судово-дослідницької фотографії. До них належать: репродукційна фотографія, вимірювальна, макрофотографія, мікрофотографія, фотозйомка з підсилення контрасту, методи фотографування у невидимих променях спектра. Такі методи досягаються завдяки використанню сучасної фотографічної техніки. Наприклад, для здійснення репродукційної зйомки паспорта експерти використовують цифрові фотоапарати різних марок, однак найпоширенішою є фірма «CANON». Такі фотоапарати комплектуються

цифровою камерою, фотоспалахом, програмним забезпеченням для перенесення зображень на персональний комп'ютер, кольоровим струменевим принтером тощо [124, с. 99].

Для виконання більш складних завдань, зокрема, макрозйомки, експерти застосовують описану вище сучасну техніку: програмно-апаратні комплекси «Regula», «ТЕД-34», відеоспектральний компаратор «Foster+Freemen», які уможливають застосовування різних методів фотографічного дослідження та фіксації ознак в документах, проводити вивчення та аналіз виявлених ознак невідповідності тощо. Використання саме методів науково-дослідної фотографії уможливає не лише проілюструвати стадії дослідження документів, а й перевірити виявлені ознаки за допомогою інших окремих методів – візуальних та мікроскопічних.

Також слід згадати і про технічні засоби, що використовуються з традиційними методами ідентифікаційних досліджень документів – накладанням, суміщенням. Нині в дослідженнях використовують програмно-апаратні комплекси на базі персонального комп'ютера, що уможливає реалізувати ці методи через нові технічні засоби. Для обробки цифрових зображень використовують такі графічні редактори, як «Photoshop» (фірма «Adobe»), «Photopain» (фірма «Corel») та інші, що забезпечують трансформування (переміщення та обертання об'єктів у площині екрану) та накладення об'єктів з використанням режимів «віднімання» або «додавання» [124, с. 217].

Для порівняльного дослідження працівниками експертних установ також використовується довідково-інформаційна система «Паспорт», що містить відомості про основні ознаки справжності паспортів та довідково-інформаційну систему «FRONTLINE DOCUMENTS SYSTEM» з відомостями про основні ознаки справжності паспортів, що засвідчують особу громадян, а також – документів на право управління і розпорядження автотранспортними засобами.

Узагальнюючи наведене, слід підкреслити, що останніми роками в експертних підрозділах МВС України та експертами Державної прикордонної

служби України активно застосовуються сучасні прилади для дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

До таких відносяться:

- мобільні прилади паспортного контролю «DIXI-1 L 11», «Regula 1010»;
- малогабаритні прилади контролю документів «Regula»;
- системи отримання та обробки зображень «Video Scope» з відеоспектральними лупами;
- телевізійний спектральний люмінесцентний мікроскоп «Regula»;
- прибори контролю справжності документів «Regula», «ESED», «ESDA²»;
- програмно-апаратні комплекси «Експерт», «ТЕД 34»;
- відеоспектральні компаратори «ЕД 1100», «Foster+Freemen» різної модифікації – VSC 40, VSC 600, VSC 5000 та низка інших, розглянутих вище.

Нині в експертній практиці технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, використовується значна кількість технічних засобів, які уможливають відповідними методами встановити важливу для розслідування криміналістично-значущу інформацію. Саме через правильне поєднання методів та технічних засобів можливе ефективне та швидке виявлення ознак підробки. З кожним роком технічні засоби удосконалюються, модернізуються та змінюються відповідно до сучасних тенденцій та завдань технічного дослідження документів.

В Україні нагальною проблемою залишається саме технічне забезпечення експертних підрозділів, яке більшою мірою, як стверджують 25,7 % опитаних респондентів, є застарілим (додаток А). Однак, відсутність сучасного обладнання не виключає необхідності вивчення і дослідження документів й можливостей застосування найновіших методів та технічних засобів їх дослідження.

Висновки до розділу 3

Специфіка розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробленням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, полягає у тому, що встановлення найважливіших обставин, які входять до предмету доказування, неможливе без технічної експертизи документів.

У підрозділі наведено аналіз визначень такого виду дослідження, що пропонуються різними вченими. Для ефективного проведення технічної експертизи розглядуваної категорії документів, слідчий має визначитися з її предметом, об'єктом, завданнями, питаннями, що ставляться експертам, ретельно підготувати всі необхідні для експертного дослідження матеріали.

Поряд із встановленими ідентифікаційними, діагностичними та класифікаційними завданнями технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, наведені завдання різновидів такого дослідження, а саме: експертизи реквізитів і матеріалів документів та експертизи друкарських засобів та їх відбитків.

З'ясовано, що судова експертиза з технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України – це важлива процесуальна дія, що полягає у такому: 1) визначенні підстав та предмета експертизи; 2) за необхідності – залучення спеціаліста (наприклад, щодо формулювання питань експертові, щодо вилучення та збереження об'єктів, які будуть направлятися на експертизу, щодо визначення виду дослідження тощо); 3) визначенні експертної установи та експерта, що буде проводити дослідження; 4) ускладанні відповідного документа, на підставі якого буде проводитися дослідження, а також – низки дій підготовчо-організаційного характеру.

Орієнтовний перелік питань експертам надано на підставі аналізу криміналістичної та довідкової літератури у галузі технічної експертизи документів. Зосереджено увагу на індивідуалізації об'єктів для експертного

дослідження. У питаннях рекомендується деталізувати, описувати назву, серійний номер (за наявності), вказувати особу, на яку виданий документ, зазначити точне місце знаходження безпосереднього об'єкт дослідження.

Проаналізовано випадки необхідності надання на експертне дослідження усіх видів зразків. Для відібрання або вилучення зразків слідчий може використовувати допомогу спеціаліста. Остання полягає у забезпеченні необхідних умов та обставин для отримання зразків, застосуванні інструментів або приладів, визначенні якості та достатньої кількості отриманих зразків, роз'ясненні правил і способів їх вилучення, пакування, зберігання тощо.

Обґрунтовано (54,4 % опитаних респондентів) необхідність створення методики технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, та на основі цього запропоновано алгоритм дій експерта щодо ефективного дослідження такої групи документів із застосуванням відповідних сучасних методів та технічних засобів.

Під методикою технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, на нашу думку, слід розуміти систему науково обґрунтованих методів та технічних засобів, що застосовуються експертом у визначеній послідовності з метою вирішення питань у постанові (ухвалі) про призначення експертизи. Система методів передбачає цілеспрямоване та послідовне їх використання за призначенням.

Описано та систематизовано комплекс методів дослідження цих документів, який охоплює: всезагальні методи; загально-пізнавальні (загально-наукові); спеціальні. Така систематизація сприяє спрощенню процедури добору необхідних методів дослідження, починаючи від простих та неруйнуючих, – й до більш складних та специфічних.

Реалізація більшості перерахованих у підрозділі методів експертного дослідження розглядуваної групи документів передбачає удосконалення існуючих та впровадження сучасних приладів дослідження та їх перевірку.

У підрозділі акцентовано увагу на технічних характеристиках та можливостях сучасних приладів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, які використовуються у роботі працівниками експертних підрозділів МВС України, Державної прикордонної служби України, інспекторами в пунктах пропуску через державний кордон України. Сукупність цих приладів поділено на групи: 1) вимірювальні технічні засоби; 2) освітлювальні; 3) відтворення зображення; 4) мікроскопічні; 5) технічні засоби автоматизації та комп'ютеризації.

Аналіз експертної практики уможливив стверджувати, що найбільш ефективними сучасними засобами технічного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є такі: мобільні прилади паспортного контролю «DIXI-1 L 11», «Regula 1010»; малогабаритні прилади контролю документів «Regula»; системи отримання та обробки зображень «Video Score» з відеоспектральними лупами; телевізійний спектральний люмінесцентний мікроскоп «Regula»; прилади контролю справжності документів «Regula», «ESED», «ESDA²»; програмно-апаратні комплекси «Експерт», «ТЕД 34»; відеоспектральні компаратори «ЕД 1100», «Foster+Freemen» різної модифікації – VSC 40, VSC 600, VSC 5000 тощо.

ВИСНОВКИ

У висновках роботи, виконаної на основі теоретичного узагальнення наукових праць і аналізу експертної практики та чинного законодавства, сформульовано найважливіші результати й пропозиції щодо основних положень дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України.

1. Виділено такі періоди формування системи документів, що посвідчують особу при перетині кордону України: 1) без використання документів: а) племінні природні кордони; б) організація кордонів за часів Київської Русі; в) охорона козацтвом кордонів українських територій; 2) з використанням документів: а) формування українського кордону в часи Царської Росії та введення документів, які посвідчували особу на території України; б) закріплення кордонів української держави у дореволюційний період ХХ століття; в) запровадження документів, що посвідчують особу, у Радянському Союзі; д) організація охорони державних кордонів України та введення документів громадян України, які надають право перетинати державні кордони (з 1991 р. по теперішній час).

Детальний аналіз спеціальних засобів захисту бланків паспортів у різні періоди розвитку української державності (бланків зразків 1915, 1929, 1933, 1959, 1970, 1993 років випуску) показує закономірну необхідність введення нових спеціальних засобів захисту в ці документи, яка впливає із появою нових способів їх підробки.

2. На основі аналізу наукових доробок та правового урегулювання досліджуваної групи документів сформовано визначення поняття «документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України» під яким пропонується розуміти матеріальні носії, на яких відображена за допомогою знаків інформація, що посвідчує особу, які видаються уповноваженими державними органами чи посадовими особами громадянам України, особам без громадянства та особам, що мають статус біженця, з досягненням ними

певного віку (чи незалежно від віку), при виконанні ними функціональних обов'язків на визначений період часу для в'їзду та виїзду з України через пункти пропуску на державних кордонах.

3. Запропоновано класифікацію об'єктів дослідження на основі визначених критеріїв видового розмежування документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з урахуванням аналізу правової регламентації їх обігу: 1) за найменуванням документа; 2) за походженням; 3) за місцем видачі; 4) за терміном дії; 5) за часом дії; 6) за частотою використання документів; 7) за віком особи власника отримання документів; 8) за видом діяльності власника; 9) за компетенцією органу, що видає документи; 10) за громадянством особи (за наявністю громадянства; 11) за правом (видом) пропуску; 12) за обов'язковою наявністю документа; 13) за метою поїздки; 14) за місцем зберігання документа; 15) за напрямком дії (руху через кордон України); 16) за кількістю документів у власника; 17) за фізичною (матеріальною) складовою документа.

4. Розроблено класифікацію спеціальних засобів захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, від підроблення за такими критеріями: 1) за виглядом документа; 2) за матеріалом, який використовують для виготовлення документів; 3) за розташуванням їх на бланкові документа; 4) за часом внесення засобів захисту; 5) за місцем відображення на сторінках документа; 6) за місцем розміщення в структурі паперу; 7) за сприйняттям засобів захисту; 8) за методами дослідження (виявлення); 9) за способом використання. Запропоновано розширений перелік їх засобів захисту для покращення якості вітчизняних документів.

5. Запропоновано класифікацію способів підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Видами повної підробки є такі: 1) використання копіювально-множильної техніки; 2) використання спеціального друкарського обладнання; 3) малювання, фотографування. До видів часткової підробки відносяться: 1) використання оригінальних частин; 2) ознаки внесення змін у документи.

Доведено, що під час вчинення кримінальних правопорушень активно використовуються як повністю підроблені паспортні документи (20,6 % опитаних респондентів), так і ті, що мають ознаки часткового підроблення (79,4 %). Для виготовлення якісної підробки документів застосовуються найсучасніші технічні засоби, спеціальні знання та навички, вкладаються значні матеріальні кошти на придбання необхідних матеріалів та відтворення спеціальних засобів захисту.

6. Результативним під час розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із використанням підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, визнано своєчасне виявлення ознак підробок під час якісного вивчення таких документів. Учасників вивчення розглядуваних документів з метою виявлення ознак підроблення поділено на дві категорії, зокрема: 1) основні – це працівники прикордонної служби, які володіють спеціальними знаннями та пройшли відповідну підготовку; 2) додаткові – працівники прокуратури, підрозділів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, судді, працівники консульських та дипломатичних представництв, візових відділів, представники туристичних фірм, банківських установ, нотаріуси тощо.

Особливостями вивчення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, з метою виявлення ознак підроблення є: час та місце його проведення, професійна кваліфікація учасників, технічне забезпечення, порядок виявлення та фіксації ознак підроблення паспортних документів, вилучення документів тощо.

7. Встановлено, що специфіка розслідування кримінальних правопорушень, пов'язаних із підробленням документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, полягає у тому, що встановлення найважливіших обставин, які входять до предмету доказування, неможливе без проведення судових експертиз і, насамперед, технічної експертизи документів (85,3 % опитаних респондентів). Докладно вивчені предмет, об'єкт технічного дослідження цих документів, а також визначено завдання відповідно до видів

такої експертизи. Окреслено процес підготовки матеріалів для експертизи, розроблено чіткі критерії формулювання питань експертові та наведено їх перелік.

Серед інших видів судових експертиз призначаються такі: комп'ютерно-технічна експертиза (1,5 % респондентів) – для встановлення обставин застосування комп'ютерно-технічних і програмних засобів; почеркознавча (4,4 % респондентів) для ідентифікації виконавців рукописних текстів і підписів на документах; дактилоскопічна (5,1 % респондентів) для вивчення відбитків пальці рук та їх фрагментів, експертиза матеріалів, речовин та виробів (3,6 % респондентів) для визначення складу речовин.

8. Описано та систематизовано комплекс методів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, на такі групи: всезагальні методи; загально-пізнавальні (загально-наукові); спеціальні. Така систематизація удосконалила процес експертного дослідження документів через спрощення процедури добору необхідних методів: від простих та не руйнуючих, до більш складних.

Акцентовано увагу на технічних характеристиках та можливостях сучасних приладів дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, які використовуються у роботі працівниками Експертної служби МВС України, Державної прикордонної служби України, інспекторами в пунктах пропуску через державний кордон України. Такі прилади умовно поділено на групи: 1) вимірювальні технічні засоби; 2) освітлювальні; 3) відтворення зображення; 4) мікроскопічні; 5) технічні засоби автоматизації та комп'ютеризації.

9. Доведена (54,4 % опитаних респондентів) необхідність формування видової методики технічного дослідження паспортних документів, яка містить окремі положення та рекомендації щодо визначення ефективного застосування розглянутих у дисертації методів та сучасних технічних засобів виявлення ознак внесення у них змін та встановлення інших фактів, що мають значення для кримінального провадження. У зв'язку з цим, розроблено методичні

рекомендації з криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, які включають сукупність сучасних технічних засобів і методів їх дослідження.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. История Древнего Востока. Зарождение древнейших классовых обществ и первые очаги рабовладельческой цивилизации : [в 3 т.] / под ред. Г. М. Бонгард-Левина. – М. : Наука ; Главная редакция восточной литературы, 1983–2004. –

Т. 2 : Передняя Азия. Египет – 1988. – 623 с.

2. Мифологический словарь / гл. ред. Е. М. Мелетинский. – М. : Сов. энциклопедия, 1991. – 736 с.

3. Кордони Римської імперії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dic.academic.ru>

4. Великий китайський мур [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://uk.wikipedia.org/wiki/>

5. Виявлено Велику В'єтнамську стіну [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.chudovo.org/viyavleno-velika-vyetnamska-stina/>

6. Павленков Ф. Словарь иностранных слов, вошедших в состав русского языка / Павленков Ф. – [2-е изд.]. – СПб. : тип. Ю. Н. Эрлих, 1907. – 634 с.

7. Шрамко Б. А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Шрамко Б. А. – К. : Наукова думка, 1987. – 180 с.

8. Гуцал А. Ф. Середньодністрівська оборонна лінія епохи раннього заліза / А. Ф. Гуцал // Матеріали XI Подільської історичної краєзнавчої конф., (25–26 лист. 2004 р., Кам'янець – Подільський). – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 115–119.

9. Толочко П. П. Київська Русь / Толочко П. П. – К. : Абрис, 1996. – 330 с.

10. Толочко П. П. Літописи Київської Русі / Толочко П. П. – К. : Київська Академія Євробізнесу, 1994. – 86 с.

11. Куза А. В. Малые города в древней Руси X–XIII вв. / А. В. Куза // Древнерусский город : материалы Всесоюзной археологической конференции, посвященной 1500-летию г. Киева. – К., 1984. – С. 61–65.

12. Кабачинський М. І. Історія охорони кордонів України / Кабачинський М. І. – Хмельницький : Нац. акад. ДПС України імені Б. Хмельницького, 2005. – 355 с.

13. Толочко П. П. Кочевые народы степей и Киевская Русь / Толочко П. П. – К. : Абрис, 1999. – 198 с.

14. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / [Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. ; упоряд. Б. З. Якимович]. – [4-те вид., змін. і допов.]. – Львів : Світ, 1992. – 712 с.

15. Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII - XIII вв. / Толочко П. П. – К. : Наукова думка, 1980. – 223 с.

16. Грушевський М. С. Історія України-Руси : [в 11 т., 12 кн.] / Грушевський М. С. ; [редкол. : П. С. Сохань (голова) та ін.]. – К. : Наукова думка, 1991– . –

Т. 1. – 1991. – 736 с.

17. Боплан Гійом Левассер де. Опис України / Боплан Гійом Левассер де. – К. : Наукова думка, 1990. – 256 с.

18. Боярский В. И. «На страже Родины стояти...». Страницы истории пограничной стражи Российского государства / Боярский В. И. – М. : Прогресс, 1992. – 167 с.

19. Сібільов М. В. Археологічні пам'ятки на Дінці в зв'язку з походами Володимира Мономаха та Ігоря Сіверського / М. В. Сібільов // Археологія. – К., 1950. – Т. 4. – С. 99–113.

20. Пам'ятник мамонтові [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://uk.wikipedia.org/wiki/>

21. Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь / Майоров А. В. – СПб. : Университетская книга, 2001. – 639 с.

22. Історія України та її державності : курс лекцій / [Л. Є. Дещинський, С. В. Терський, І. Я. Хома, В. М. Тарабан та ін.]. – Львів : Нац. ун-т «Львівська політехніка», 2009. – 476 с.

23. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : [у 3 т.] / Яворницький Д. І. – Львів : Світ, 1990–1992. – Т. 2. – 1991. – 392 с.

24. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків : [у 3 т.] / Яворницький Д. І. – Львів : Світ, 1990–1992. – Т. 3. – 1992. – 456 с.

25. Іванченко І. Г. Охорона кордонів України в складі Російської імперії / І. Г. Іванченко, Б. О. Моця // Прикордонні війська України: історія і сучасність. – Хмельницький, 1997. – С. 48–60.

26. Боярский приговор о станичной и сторожевой службе 1571 года // Акты Московского государства. – М., 1890. – Т. I : 1571-1634 гг. – С. 2–7.

27. Ежуков Е. "На троне вечный был работник". Петр I и охрана границ Российского государства / Е. Ежуков // Пограничник. – 1999. – № 1. – С. 64–67.

28. Соборное Уложение 1649 года : текст, комментарии / под ред. В. И. Буганова, М. П. Ирошникова, А. Г. Манькова, В. М. Панеяка. – М. : МГУ, 1987. – 448 с.

29. История полиции России : краткий исторический очерк и основные док. : учеб. пособ. / [В. В. Альхименко, В. П. Коряков, В. М. Курицын, Р. С. Мулукаев и др.] ; под ред. В. М. Курицына. – М. : Щит-М, 1998. – 200 с.

30. Сідак В. С. З історії української розвідки та контррозвідки : [нариси] / В. С. Сідак, В. С. Степанков. – К. : Ін-т СБ України, 1994. – 203 с.

31. Гуржій О. І. Українська козацька держава в другій половині XVII–XVIII ст. Кордони, населення, право / Гуржій О. І. – К. : Основи, 1996. – 222 с.

32. Дорошенко Д. І. Нарис історії України / Дорошенко Д. І. – Львів : Світ, 1991. – 576 с.

33. Терзиев М. В. Введение в криминалистическое исследование документов : [учеб.] / М. В. Терзиев, А. А. Эйсман. – М. : МГУ, 1949. – 111 с.

34. Судебные уставы 20 ноября 1864 года с изложением рассуждений, на коих они основаны. Ч. 4. – [2-е изд., доп.]. – СПб. : тип. 2 Отд. собств. е. и. в. канцелярии, 1867. – 213 с.

35. Плеханов А. А. Отдельный корпус пограничной стражи Императорской России (1893–1917) : [истор. очерк] / А. А. Плеханов, А. М. Плеханов. – М. : Граница, 2003. – 297 с.

36. Остроумов С. С. Преступность и ее причины в дореволюционной России / Остроумов С. С. – М., Из-да МГУ, 1980. – 204 с.

37. Энциклопедический словарь : в 82 т. / [изд. Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронъ]. – СПб. : типо-литогр. И. А. Ефрона, 1890–1904. –

Т. XXII^А : Оуэнь-Патентъ о поединкахъ. – 1897. – 729 с.

38. Абрамович К. Устав о паспортах со всеми изменениями, дополнениями и разъяснениями по решениям Правительствующего Сената и циркулярам министерств со включением Правил о правах жительства евреев и с приложением подробного алфавитного указателя [Электронный ресурс] / Абрамович К. – СПб. : тип. Министерства внутренних дел, 1905. – 198 с. – Режим доступа :

<http://lawdiss.narod.ru/oglav/6391.htm>

39. Градовский А. Д. Начала российского государственного права / Градовский А. Д. – СПб. : тип. М. М. Стасюлевича, 1875– . –

Т. 1 : О государственном устройстве. – 1875. – XI, [1], 436 с.

40. Українська Центральна Рада : докум. і матеріали : [у 2 т.] / Нац. акад. наук України ; Ін-т історії України. – К. : Наукова думка, 1996. –

Т. 2. – 1996. – 576 с.

41. Ищенко Д. В. К вопросу о формировании границ Украины в 1918–1925 годах / Д. В. Ищенко, А. Ф. Филиппов // Сборник научно-методических работ / Ин-т ПВУ. – Хмельницкий, 1994. – С. 43–52.

42. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / [упоряд. : А. С. Чайковський (кер.), О. Л. Копиленко, В. М. Кривоніс, В. В. Свистунов, Г. І. Трофанчук]. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 656 с.

43. Солдатенко В. Ф. Українська революція. Історичний нарис / Солдатенко В. Ф. – К. : Либідь, 1999. – 976 с.

44. Положение о паспортах [Електронний ресурс] : утв. ЦИК ССРСР, СНК ССРСР 27 декабря 1932 г. – Режим доступу :

http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_3845.htm

45. Об утверждении Положения о паспортах [Електронний ресурс] : постан. СНК ССРСР от 10 сентября 1940 г. № 1667. – Режим доступу :

http://www.libussr.ru/doc_ussr/ussr_4280.htm

46. Положення про виїзд з ССРСР та в'їзд в СРСР [Електронний ресурс] : затв. постан. Ради Міністрів СРСР від 19 черв. 1959 р. № 660. – Режим доступу :

<http://buklib.net/books/24235/>

47. Об утверждении Положения о въезде в ССРСР и о выезде из ССРСР [Електронний ресурс] : постан. Совета Министров ССРСР от 22 сентября 1970 г. № 801. – Режим доступу :

http://www.libussr.ru/doc_ussr/usr_7397.htm

48. Про проголошення незалежності України [Електронний ресурс] : постан. Верховної Ради УРСР від 24 серп. 1991 р. № 1427-ХІІ. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1427-12>

49. Про державний кордон України : Закон України від 4 лист. 1991 р. № 1777-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 2. – Ст. 5.

50. Кохан В. Г. Державна прикордонна служба України. Сучасний стан та перспективи розвитку / В. Г. Кохан // Прикордонна служба в Україні: історія, сучасність і перспективи розвитку : наук.-практ. конф., (Хмельницький, 12 трав. 2011 р.) / Державна прикордонна служба України ; Нац. акад. Державної прикордонної служби України імені Б. Хмельницького. – Хмельницький, 2011. – С. 29–31.

51. Про затвердження Положення про пункти пропуску через державний кордон та пункти контролю [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 18 серп. 2010 р. № 751. – Режим доступу :

<http://document.ua/pro-zatverdzhennja-polozhennja-pro-punkti-propusku-cherez-de-doc31095.html>

52. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України : Закон України від 21 січ. 1994 р. № 3857-ХІІ // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 18. – Ст. 101.

53. Про затвердження положень про паспорт громадянина України, про свідоцтво про народження та про паспорт громадянина України для виїзду за кордон : постан. Верховної Ради України від 26 черв. 1992 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 37. – Ст. 545.

54. Про внесення змін і доповнень до Положення про паспорт громадянина України, затвердженого Постановою Верховної Ради України «Про затвердження положень про паспорт громадянина України та свідоцтво про народження» : постан. Верховної Ради України від 09 груд. 1994 р. № 283/94-ВР // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 51. – Ст. 450.

55. Тихонова В. І. Дослідження документів, виготовлених за новітніми технологіями / В. І. Тихонова, Т. О. Захарова // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : [зб. наук. праць / ред. кол. : М. Л. Цимбал, В. Ю. Шепітько, Л. М. Головченко та ін.] ; Харк. наук.-дослід. ін-т судових експертиз ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса ; Нац. юрид. академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2010. – Вип. 10. – С. 292–298.

56. Про затвердження Правил перетинання державного кордону України [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 27 січ. 1995 р. № 57. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/57-95-п>.

57. Іщенко А. В. Поняття й система методів техніко-криміналістичного дослідження документів : [навч. посіб.] / Іщенко А. В., Будзієвський М. Ю., Красюк І. П. ; за ред. С. М. Алфьорова. – К. : Еліт Прінт, 2011. – 97 с. : іл.

58. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін.] ; НАН України ; Ін-т держави і права імені В. М. Корецького. – К. : Укр. енцикл., 1998– . –

Т. 4 : Н–П. – 2002. – 717 с.

59. Большая советская энциклопедия : в 30 т. / ред. А. М. Прохоров, Н. К. Байбаков и др. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1969– 1978. –

Т. 19 : ОТОМИ – ПЛАСТЫРЬ. – 1975. – 647 с.

60. Українська радянська енциклопедія : в 12 т. 13 кн. – [2-ге вид.]. – К. : Голов. ред. УРЕ, 1977– . –

Т. 8 : Олєфіни – Поплін. – 1982. – 527 с.

61. Словарь русского языка : в 4 т. / под ред. А. П. Евгеньевой ; АН СССР ; Ин-т рус. яз. – [2-е изд.]. – М. : Рус. яз., 1981– . –

Т. 1. – 1981. – 998 с.

62. Російсько-український і українсько-російський тлумачний словник / за заг. ред. Л. Г. Савченко. – Х. : Прапор, 2003. – 542 с.

63. Кобилянський О. Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Кобилянський Олег Леонідович. – К., 2007. – 255 с.

64. Воробей О. В. Криміналістичне дослідження паперових грошей України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Воробей Олена В'ячеславівна. – К., 2004. – 235 с.

65. Будзієвський М. Ю. Техніко-криміналістичне дослідження документів на транспортні засоби : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 / Будзієвський Максим Юрійович. – Запоріжжя, 2009 . – 193 с.

66. Патик Л. Л. Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Патик Леся Леонідівна. – К., 2010. – 210 с.

67. Арсеньев В. Д. Понятие документов и значение их как доказательств советском уголовном процессе / В. Д. Арсеньев // Труды Иркутского гос. ун-та. Серия : Юридическая. – Иркутск, 1955. – Т. XIII. – С. 140–148.

68. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Белкин Р. С. – М. : БЕК, 1997. – 341 с.

69. Салтевский М. В. Криминалистика в современном изложении юристов : [учеб. и практич. пособ.] / Салтевский М. В. – Х. : Рубикон, 1997. – 430 с.

70. Будзієвський М. Ю. До дискусії про поняття електронного документа [Електронний ресурс] / М. Ю. Будзієвський. – Режим доступу до статті :

<http://www.pravoznavec.com.ua/period/article/11247/%C1>

71. Мирский Д. Я. Систематизация судебно-технической экспертизы документов (техническо-криминалистического исследования) / Д. Я. Мирский // Актуальные теоретические и общеметодические проблемы судебной экспертизы : сб. науч. тр. / ВНИИСЭ. – М., 1975. – Вып. 16. – С. 21–32.

72. Кримінальний процесуальний кодекс України : наук.-практ. комент. / за заг. ред. проф. В. Г. Гончаренка, В. Т. Нора, М. Є. Шумила. – К. : Юстініана, 2012. – 1224 с.

73. Діловодство й архівна справа. Терміни та визначення : затв. наказом Держспоживстандарту України від 28 трав. 2004 р. № 97 : ДСТУ 2732:2004. – [Чинний від 2005-05-01]. – К. : Держспоживстандарт, 2005. – 32 с.

74. Інформація та документація. Базові поняття. Терміни та визначення : ДСТУ 2392-94. – [Чинний від 1995-01-01]. – К. : Держстандарт України, 1995. – 53 с.

75. Про інформацію [Електронний ресурс] : Закон України від 02 жовт. 1992 р. ; станом на 9 квіт. 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1992. – № 48. – Ст. 650. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>

76. Про обов'язковий примірник документів [Електронний ресурс] : Закон України від 09 квіт. 1999 р. : станом на 2015 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1999. – № 22–23. – Ст. 199. – Режим доступу :

<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/annot/595-14>

77. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / Даль В. И. – [4-е изд.] – М. : Госюриздат, 1924– . –

Т. 1. – 1924. – 1140 с.

78. Советский энциклопедический словарь / под. ред. Е. И. Ожегова. – [3-е изд.]. – М. : Сов. энциклопедия, 1957– . –

Т. 1. – 1957. – 569 с.

79. Новий тлумачний словник української мови : у 4 т. / [уклад. В. В. Яременко, О. М. Сліпушко] ; відп. за вип. Д. Б. Якунін. – К. : Аконіт, 2001. – (Нові словники). –

Т. 1 : А – Є. – 2001. – 910 с.

80. Про Єдиний державний демографічний реєстр та документи, що підтверджують громадянство України, посвідчують особу чи її спеціальний статус : Закон України від 20 лист. 2012 р. № 5492-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2013. – № 51. – Ст. 716.

81. Про порядок оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення паспорта громадянина України для виїзду за кордон, його тимчасового затримання та вилучення [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 07 трав. 2014 р. № 152. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/152-2014-п/page>

82. Державне підприємство «Документ» [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://dmsu.gov.ua/pro-dms-ukrainy/struktura-dms-ukrainy/derzhavni-pidpryiemstva/871-derzhavne-pidpryiemstvo-dokument>

83. Положення про дипломатичний паспорт України [Електронний ресурс] : указ Президента України від 12 трав. 2015 р. № 264/2015. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/264/2015/paran32#n32>

84. Положення про службовий паспорт України [Електронний ресурс] : указ Президента України від 12 трав. 2015 р. № 264/2015. – Режим доступу :

<http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/264/2015/paran32#n32>

85. Про посвідчення особи моряка [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 26 черв. 2015 р. № 441. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/441-2015-п#n163>

86. Про посвідчення особи моряка [Електронний ресурс] : указ Президента України від 5 черв. 1993 р. № 194/93. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/194/93>

87. Конвенція про національні посвідчення особи моряка [Електронний ресурс] : підпис. 13 трав. 1958 р. № 108. – Режим доступу :

http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/993_120

88. Перелік морських, річкових портів України, капітани яких мають право видавати посвідчення особи моряка [Електронний ресурс] : затв. наказом Міністерства транспорту України від 27 верес. 1993 р. №322 ; в ред. від 17 квіт. 2015 р. ; зі змінами від 16 берез. 2015 р. № 91 /z0338-15/. – Режим доступу :

<http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z0149-93>

89. Про призупинення дії пунктів 3 та 5 Переліку морських, річкових портів України, капітани яких мають право видавати посвідчення особи моряка [Електронний ресурс] : наказ Міністерства транспорту України від 16 берез. 2015 р. № 91. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0338-15>

90. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та Порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення посвідчення члена екіпажу [Електронний ресурс] : постан. Кабінетів Міністрів України від 12 лист. 2014 р. № 622. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/622-2014-п>

91. Конвенція про міжнародну цивільну авіацію 1944 р. [Електронний ресурс] : набуття чинності для України від 09 верес. 1992 р. – Режим доступу :

http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_038

92. Про затвердження Положення про посвідчення особи на повернення в Україну : постан. Кабінет Міністрів України від 25 серп. 2004 р. № 1079 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 34. – Ст. 2247.

93. Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства [Електронний ресурс] : Закон України від 22 верес. 2011 р. № 3773-VI ; зі змінами від 5 берез. 2015 р. № 246-VIII. – Режим доступу :

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T113773.html

94. Про біженців та осіб, які потребують додаткового або тимчасового захисту : Закон України від 8 лип. 2011 р. № 3671-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2012. – № 16. – Ст. 146.

95. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон з безконтактним електронним носієм [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 7 трав. 2014 р. № 153. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/153-2014-п>

96. Про затвердження зразка бланка, технічного опису та порядку оформлення, видачі, обміну, пересилання, вилучення, повернення державі, знищення проїзного документа біженця з безконтактним електронним носієм [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 07 трав. 2014 р. № 154– Режим доступу :

[www. http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/682-2014-](http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/682-2014-)

97. Інформаційно-довідкова база даних «Frontline document system» компанії «Regula» 2012 року. Дисковий носій.

98. Паспорт негромадянина Латвії [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<https://ru.wikipedia.org/wiki>

99. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 7 травня 2014 р. № 152 та визнання такими, що втратили чинність, деяких

постанов Кабінету Міністрів України [Електронний ресурс] : постан. Кабінет Міністрів України від 26 лист. 2014 р. № 682. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/682-2014-п>

100 Про затвердження Правил оформлення і видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон і проїзного документа дитини, їх тимчасового затримання та вилучення [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 31 берез. 1995 р. № 231. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231-95-п>

101 Ветхий Завет. Книга Неемии. Глава 2. [Електронний ресурс] // Библия. – Режим доступу :

http://days.pravoslavie.ru/Bible/B_neem2.htm

102 История государства и права зарубежных стран. Ч. 1 / за ред. проф. Н. А. Крашенинниковой и проф. О. А. Жидкова. – М. : НОРМА-ИНФРА-М, 2001. – 624 с.

103 Ярмакі Х. П. Подлінев С.Д. Паспортизація в Україні / Х. П. Ярмакі, С. Д. Подлінев // Вісник Одеського інституту внутрішніх прав. – Одеса, 1997. – № 2. – С. 74–79.

104 Черниловский З. М. Всеобщая история государства и права (история государства и права зарубежных стран) : [учеб.] / Черниловский З. М. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 1983. – 656 с.

105 Ілюшик Ю. О. Етапи становлення паспортної системи в Україні / Ю. О. Ілюшик // Проблеми законності : [респ. міжвідом. наук. зб. / М-во освіти і науки України ; Нац. юрид. акад. України ім. Ярослава Мудрого]. – Х., 2006. – № 84. – С. 128–133.

106 Галанза П. Н. История государства и права зарубежных стран : [учеб.] / П. Н. Галанза, Б. С. Громакова. – М. : Юрид. лит., 1980. – 550 с.

107. Положення про паспорт громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : указ Президента України від 28 жовт. 1993 р. № 491/93. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/491/93>

108. Опис внутрішнього лівого боку обкладинки та першої сторінки паспорта громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : указ Президента від 14 груд. 1996 р. № 1218/96. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1218/96>

109. Про внесення змін до Положення про паспорт громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : указ Президента України від 10 груд. 2004 р. № 1465/2004. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1465/2004>

110. Про затвердження технічного опису і зразка бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 23 груд. 2004 р. № 1725. – Режим доступу :

<http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1725-2004-п>

111. Технічний опис та зразок бланка паспорта громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 26 черв. 2007 р. № 858. – Режим доступу :

<http://www.uapravo.net/akty/administratsiya-resolution/akt5qwfa7d.htm>

112. Пояснювальна записка до проекту № 8507 Закону України «Про документи, що посвідчують особу та підтверджують громадянство України» від 23 верес. 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

www.rada.gov.ua

113. Порядок централізованого оформлення, виготовлення та видачі паспорта громадянина України для виїзду за кордон [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 02 квіт. 2002 р. № 450. – Режим доступу :

http://www.uazakon.com/documents/date_83/pg_iznfwm.htm

114. Біометричний паспорт. Тільки факти [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://lowcostavia.com.ua/biometric-passport-facts/>

115. Мельников І. М. Актуальні питання криміналістичного дослідження та перспективи захисту українських паспортів і посвідчень особи нового зразка

/ І. М. Мельников // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие : сб. материалов междунар. науч.-практ. конф., (20–21 октября 2005 г., г. Киев) / [сост. К. Н. Ковалев, Т. В. Тимофеева] ; ИПЦ МВД Украины. – К., 2006. – С. 191–194.

116. Біб І. Б. Криміналістичне дослідження паспортів іноземних держав щодо виявлення підроблення / І. Б. Біб // Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие : сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф., (20–21 октября 2005 г., г. Киев) / [сост. К. Н. Ковалев, Т. В. Тимофеева] ; ИПЦ МВД Украины. – К., 2006. – С. 195–205.

117. Біометричний паспорт: мандрівки стають технологічними [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://today.mts.com.ua/posts/biometricnij-pasport-mandrivki-stayut-texnologichnimi> 14.01.2015

118. Воробей О. В. Словник термінів техніко-криміналістичного дослідження документів / Воробей О. В. – К. : НАВСУ, 2005. – 40 с.

119. Леви А. А. Средства и методы защиты документов от подделки (вторая серия) / А. А. Леви // Вопросы борьбы с преступностью : сб. науч. трудов. – М., 1969. – Вып. 10. – С. 150–173.

120. Кобилянський О. Л. Захист цінних паперів і документів суворого обліку та звітності від підроблення / О. Л. Кобилянський // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 6. – С. 104–106.

121. Мацишин В. С. Особливості розслідування фальшивомонетництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Мацишин В'ячеслав Станіславович. – К., 2002. – 296 с.

122. Шведова О. В. Комплексне криміналістичне дослідження документів, виконаних за допомогою комп'ютерних технологій : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Шведова Олена Вікторівна. – К., 2006. – 225 с.

123. Бирюков В. В. Криминалистическое исследование документов : [моногр.] / В. В. Бирюков, В. В. Коваленко. – Луганск : РИО ЛИВД, 1999. – 164 с.

124. Воробей О. В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : навч. посіб. / О. В. Воробей, А. В. Кофанов. – К. : НАВС, 2011. – 312 с.
125. Попович І. І. Криміналістичне забезпечення обігу розрахункових документів у банківській системі з метою запобігання вчиненню злочинів : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Попович Інна Іванівна. – К., 2007. – 218 с.
126. Бирюкова Т. П. Основы раскрытия и расследования преступлений, связанных с незаконным изготовлением и сбытом поддельных денег : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Бирюкова Тетяна Петрівна – К., 2003. – 214 с.
127. Криміналістична техніка. Кн. 1 : [навч. посіб.] / за ред. А. В. Кофанова. – К. : КИЙ, 2006. – 456 с.
128. Проїзної документ дитини. [Електронний ресурс] : постан. Кабінету Міністрів України від 26 черв. 1993 р. № 858. – Режим доступу : <http://lowcostavia.com.ua/biometric-passport-facts/>
129. Гавенко С. Ф. Оздоблення друкованої продукції / С. Ф. Гавенко, С. М. Ярема ; УкрНДІСВД. – К., 2000. – 67 с.
130. Березин Б. И. Полиграфические материалы / Березин Б. И. – М. : Книга, 1984. – 187 с.
131. Паршиков Ю. И. Экспертное исследование бумаги : [пособ. для экспертов-криминалистов] / Паршиков Ю. И. – М. : ВНИИОП МООП СССР, 1968. – 44 с.
132. Валиев С. П. Защита ценных бумаг / С. П. Валиев, Б. О. Эльтазаров. – М. : ЧеРо, 1997. – 156 с.
133. Способы защиты документов и банкнот от фальсификации // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств. – М., 1984. – № 12. – С. 64–69.
134. Исследование паспорта в целях установления подделки бланка, специальных чернил и клея / [Афанасьева Л. И., Кисин М. В., Паршиков Ю. И. и др.]. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 144 с.
135. Кобилянський О. Л. Методичні особливості та техніко-криміналістичні засоби дослідження документів, що мають спеціальні засоби

захисту / О. Л. Кобилянський // Підприємництво, господарство і право. – 2003. – № 12. – С. 115–118.

136. Ковальчук З. А. Криминалистическое исследование поврежденных документов : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец 717 “Криминалистика” / З. А. Ковальчук. – К., 1965. – 18 с.

137. Атлас паспортов. Руководство пользователя. – М. : ИнтерКрим-Пресс, 1999. – 256 с. : цв. ил.

138. Осика І. М. Розслідування підроблення документів та їх використання у сфері підприємництва : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Осика Ігор Миколайович. – Х., 2006. – 254 с

139. Викторова Л. Н. Криминалистическое исследование документов с целью установления последовательности выполнения их фрагментов : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза» / Л. Н. Викторова. – М., 1972. – 18 с.

140. Кулагин П. Г. Криминалистическое исследование документов, удостоверяющих личность / Кулагин П. Г. – М. : НИИМ, 1959. – 89 с.

141. Кобилянський О. Л. Методика дослідження документів, що мають захисні засоби : [метод. реком.] / Кобилянський О. Л. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2005. – 36 с.

142. Мельников І. М. Ознаки видів та способів поліграфічного друку : [метод. реком.] / Мельников І. М. – К. : Унів. вид-во «Пульсари», 2006. – 20 с.

143. Петряев С. Ю. Осторожно, фальшивка : [пособ. для кассиров валюты и экспертов валютно-кассовых операций банков] / Петряев С. Ю. – К. : Аналитические системы НПФ, 2005. – 96 с.

144. Пелюшок В. Г. Способи друку та їх різновиди на сучасному етапі поліграфії : інформаційний лист / Пелюшок В. Г. ; ДНДЕКЦ МВС України. – К. : ДНДЕКЦ МВС, 2005. – 33 с.

145. Образцы экспертных заключений. Криминалистическое исследование документов / [Павленко С. Д., Золотар Н. С., Попов Ю. П., Мороз Т. И.]. – К. : РИО МВД УССР, 1989. – 204 с.

146. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов. Возникновение и развитие общественных функций документов / Лисиченко В. К. – К. : Гос. ун-т им. Т. Шевченко, 1971. – Вып. I. – 76 с.

147. Бондаренко Г. Д. Криміналістичне дослідження документів, виготовлених на засобах оперативної поліграфії за новими технологіями друку / Г. Д. Бондаренко // Теорія та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук.-практ. матеріалів (до 80-річчя заснування Харківського НДІСЕ). – Х., 2003. – Вип. 3. – С. 246–252.

148. Машинозчитуваний паспорт // Машинозчитувані проїзні документи. Ч. 1 / Міжнародна організація цивільної авіації (ІКАО, Дос 9303/1). – 2006. – 98 с.

149. Офіційний сайт ООН. Международная организация гражданской авиации (ИКАО) [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://www.un.org/ru/ecosoc/icao/>

150. Силкін О. С. Паспортний контроль: терміни та визначення понять : словник- довідник / Силкін О. С. – К. : ВІПОЛ, 2006. – 26 с.

151. Защита ценных бумаг от подделки // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств. – М., 1982. – Вып. 6. – С. 43–46.

152. Каплунов И. М. Криминалистическое исследование документов, изготовленных с помощью полиграфической техники : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 "Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза"/ И. М. Каплунов. – Алма-Ата, 1971. – 28 с.

153. Марков В. А. Криминалистическое исследование документов, изготовленных с помощью специально печатающих аппаратов : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 "Уголовный

процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза” / В. А. Марков. – М., 1971. – 32 с.

154. Статистика по кількості осіб, які правомірно перетинали державний кордон України та по виявленню підроблених документів під час спроби перетинання державного кордону України [Електронний ресурс] / Офіційний сайт Державної прикордонної служби. – Режим доступу :

www.pvu.gov.ua

155. Адвокат в Днепропетровске. Семейный адвокат. Юридические услуги. [Електронний ресурс]. – Режим доступу :

<http://averba.com.ua/advokat-po-kreditam-dnepropetrovsk/poteryal-pasport-jdi-kreditorov.html>

156. Выявление признаков подделки в документах, предъявляемых для получения паспорта / [Кисин М. В., Моисеев А. П., Обидин В. С., Паршиков Ю. И., Раков О. В.]. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1975. – 39 с.

157. Лисиченко В. К. Криминалистическое исследование документов (правовые и методологические проблемы) : дисс. ... доктора юрид. наук : 12.00.09 / Лисиченко Виталий Константинович. – К., 1973. – 227 с.

158. Яблоков Н. П. Техническая экспертиза документов в криминалистике : автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Н. П. Яблоков. – М., 1954. – 27 с.

159. Техничко-криминалистическое исследование документов : практикум / под ред. В. Е. Ляпичева. – Волгоград : ВА МВД России, 2002. – 196 с.

160. Общие положения технико-криминалистической экспертизы документов : [учеб. пособ.] / под ред. В. А. Снеткова. – М. : ВНИИ МВД СССР, 1987. – 88 с.

161. Фридман И. Я. Криминалистическая защита документов в целях предупреждения хищений социалистической собственности : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / И. Я. Фридман. – Х., 1962. – 16 с.

162. Судово-експертна діяльність. Довідник для експертів / за заг. ред. І. П. Красюк. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2002. – 320 с.
163. Воробей О. В. Криміналістичне дослідження паперових грошей : [посіб.] / Воробей О. В. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2003. – 180 с.
164. Методика технічної експертизи бланків документів / [уклад.: К.М. Ковальов, В.В. Коваленко]. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. – 14 с.
165. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Посвідчення моряка Республіка Грузія. Застереження № а3/12 // 2008. – Т. 2. – С. 64.
166. Дослідження документів, виготовлених за допомогою лазерним принтерів : [метод. реком.] / ДНДЕКЦ МВС України. – К., 2009. – 18 с.
167. Гусев А. А. Исследование методом электронной микроскопии документов, изготовленных электрофотографическим способом / А. А. Гусев, Р. П. Гурова. Ф. К. Толкачева // Экспертная техника. – М., 1980. – № 58. – С. 3–10.
168. Архів Вінницького НДЕКЦ МВС України. Висновок експерта від 21.03.2012 № 74-П // 2012. – Т. 3. – с. 34-39.
169. Аксенова В. В. Криминалистическое исследование документов, подвергшихся естественным изменениям : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Аксенова Виолетта Васильевна. – Х., 1973. – 185 с.
170. Шляхов А. Р. Организация и производство криминалистической экспертизы в СССР / А. Р. Шляхов // Теория и практика криминалистической экспертизы : сб. науч. трудов / ВНИИСЭ. – М., 1962. – № 9–10. – С. 141–156.
171. Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз : наказ Міністерства юстиції України від 08 жовт. 1998 р. № 53/5 ; у ред. наказу Міністерства юстиції України від 29 груд. 2006 р. № 1265 // Бюлетень законодавства і юридичної практики України. – К., 2002. – № 7 : Судові експертизи в Україні. – С. 39–82.

172. Методика технічної експертизи документів (загальна частина) / [уклад. К. М. Ковальов, О. О. Давидова, В. В. Коваленко, Т. В. Тимофєєва] ; ДНДЕКЦ МВС України. – К , 2007. – 34 с.

173. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина Республіка Україна. Застереження № а6/12 // 2008. Застереження № а3/08 // 2008. – Т.2. – С. 14–34.

174. Архів Вінницького НДЕКЦ МВС України. Висновок експерта від 21.03.2011 № 32-П // 2011. – Т. 2. – С. 44–49.

175. Київський науково-дослідний інститут судових експертиз : етапи становлення, розвитку та сучасні напрямки діяльності (1913-2012) / за ред. Н. І. Клименко; Мін юстиції України, КНДІСЕ; Авт. колект. Н. І. Клименко, О. О. Садченко, Г. М. Янкович, В. П. Колонюк та ін. – К., 2013. – 209 с.

176. Радецька В. Я. Мова науки криміналістики : дисс. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / Радецька Валентина Яківна. – Київ, 2002. – 220 с.

177. Павленко С. Д. Криміналістическое исследование печатных форм и их отпечатков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. № 717 «Криміналістика» / С. Д. Павленко. – Одесса, 1968. – 16 с.

178. Методика технічної експертизи відбитків печаток та штампів / [уклад.: К. М. Ковальов, В. В. Коваленко]. – К. : ДНДЕКЦ МВС України, 2009. – 19 с.

179. Экспертиза поддельных документов // Иностранная печать о техническом оснащении полиции капиталистических государств. – М., 1984. – Вып. 9. – С. 55–61.

180. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина Республіка Україна. Застереження № а4/08 // 2008. – Т.2. – С. 24–30.

181. Дагите А. Л. Выявление и предупреждение подделки и преступного использования бланков документов : автореф. дисс. на соискание ученой

степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; криминалистика ; судебная экспертиза» / А. Л. Дагите. – М., 1974. – 28 с.

182. Коновалов Е. П. Обнаружение, собирание и криминалистическое исследование документов по делам о хищениях денег в сберегательных кассах: автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / Е. П. Коновалов. – Х., 1954. – 15 с.

183. Киричинский Б. Р. Криминалистическое исследование документов в инфракрасных лучах : дисс. ... канд. юрид. наук : [в 2 ч.] Ч. 1 : текст / Киричинский Борис Романович. – К., 1946. – 141 с.

184. Випалює основу сторінки [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.bagnet.org/news/ukraine/42493>

185. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина Республіка Україна. Застереження № а6/12 // 2012. – Т. 2. – С. 29–34.

186. Кримінальний кодекс України : прийнятий 05 квіт. 2001 р. № 2341-ІІ // Відомості Верховної Ради України. – 2001. – № 25–26. – Ст. 131.

187. Кулагин П. Г. Проверка и осмотр документов / П. Г. Кулагин // Труды научно-исследовательского института милиции МВД СССР. – М., 1959. – № 1. – С. 5–39.

188. Криміналістика : підруч. / [В. В. Пясковський, Ю. М. Черноус, А. В. Іщенко, О. О. Алексєєв та ін.]. – К. : Центр учбової літератури, 2015. – 544 с.

189. Криміналістика : підруч. / [П. Д. Біленчук, В. К. Лисиченко, Н. І. Клименко та ін.] ; за ред. П. Д. Біленчука. – [2-ге вид., випр. і доп.]. – К. : Атака, 2001. – 544 с.

190. Беева Т. А. Криминалистическое исследование поддельных иностранных паспортов : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Уголовный процесс ; криминалистика и судебная

експертиза ; оперативно-розыскная деятельность» / Т. А. Беева. – Волгоград, 2003. – 22 с.

191. Разумов Э. А. Молибога Н. П. Осмотр места происшествия: методика и практика / Разумов Э. А. Молибога Н. П. – К.: РИО МВД Украины, 1994. – 672 с.

192. Воробей О. В. Техніко-криміналістичне дослідження документів : [навч. посіб.] / Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – 304 с.

193. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К. ; Ірпінь : Перун, 2002. – 1440 с.

194. Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон [Електронний ресурс] : затв. наказом Адміністрації Державної прикордонної служби України від 05 черв. 2012 р. № 407. – Режим доступу :

http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/RE21395.html доступ

195. Криминалистика : [учеб.] : в 2 т. / под ред. проф. Р. С. Белкина и проф. И. М. Лузгина. – М. : РИО Акад. МВД СССР, 1978–1980. –

Т. 1. – 1978. – 384 с.

196. Пчеліна О. В. Правила огляду паспортів та основні прийоми виявлення їх підробки / О. В. Пчеліна // Право та безпека / ХНУВС. – Х., 2012. – Вип. 4. – С. 191–194.

197. Про затвердження Положення про базу даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України» [Електронний ресурс] : наказ Адміністрації Державної прикордонної служби України від 25 черв. 2007 р. № 472. – Режим доступу :

<http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0765-07>

198. Про прикордонний контроль : Закон України від 5 лист. 2009 р. № 1710-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2010. – № 6. – Ст. 46.

199. Правила етикету [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.mobus.com/chernivtsi/182886.html> Новини Черновцов

200. Про затвердження Інструкції про порядок проведення судових експертиз та експертних досліджень паспортних документів Головним експертно-криміналістичним центром Державної прикордонної служби України [Електронний ресурс] : затв. наказом МВС України від 18 лист. 2013 р. № 1109. – Режим доступу :

<http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z2086-13>

201. Колмаков В. П. Следственный осмотр отпечатков печатей и штампов, подготовка и направление на экспертизу / В. П. Колмаков // Советская криминалистика на службе у следствия. – М., 1951. – С. 44–50.

202. Лук'янчиков Є. Д. Види слідчого огляду за новим Кримінальним процесуальним кодексом України / Є. Д. Лук'янчиков, Б. Є. Лук'янчиков // Розкриття злочинів за новим кримінальним процесуальним кодексом України. – Київ, 2012.- С. 15-17.

203. Терзиев Н. В. Криминалистическое исследование документов : [учеб. пособ. по спецкурсу] / Терзиев Н. В. – М., 1966. – 41 с.

204. Петряєв С. Ю. Криміналістичне дослідження підроблених іноземних паперових грошей : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.09 «Кримінальний процес та криміналістика ; судова експертиза» / Петряєв Сергій Юрійович . - К., 1998. - 17 с.

205. Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, её производство и пользование ею / Буринский Е. Ф. – СПб. : СПб. т-ва печатного и издательского дела «Труд», 1903. – 346 с.

206. Филькова О. Н. Справочник эксперта-криминалиста / Филькова О. Н. – М. : Юриспруденция. 2001. – 464 с. – (Серия : «Справочник»).

207. Про судову експертизу : Закон України від 25 лют. 1994 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1994. – № 28. – Ст. 232.

208. Шляхов А. Р. Судебная экспертиза : организация и проведение / Шляхов А. Р. – М. : Юрид. лит., 1979. – 168 с.

209. Ароцкер Л. Е. Вопросы криминалистической экспертизы в практике Верховного суда СССР и Верховного суда УССР / Ароцкер Л. Е. – К. : РИО МВД СССР, 1969. – 60 с.

210. Зинин А. М. Введение в судебную экспертизу / Зинин А. М., Омелянюк Г. Г., Пахомов А. В. – М. ; Воронеж : Моск. психолого-социального ин-т ; МОДЭК, 2002. – 240 с.

211. Пиріг І. В. Класифікація судових експертиз за характером завдань, що вирішуються // Криміналістичний вісник: наук.-практ. зб. / голов. ред. Коваленко В. В. та ін. / ДНДЕКЦ МВС України; НАВС. – К.: ТОВ «Еліт Прінт», 2011. – № 1 (15). – с. 30-36.

212. Судебные экспертизы. (Возможности, подготовка материалов, назначение, оценка). – К. : РИО МВД УССР, 1981. – 412 с.

213. Лисенко В. Особливості використання спеціальних знань// Вісник прокуратури.- 2003.- №12.- С.109-115.

214. Винберг А. И. Техническое исследование документов. Ч. 2 / Винберг А. И. и др. ; Высш. школа МВД РСФСР.- Москва, 1956.- 56с.

215. Експертизи в судовій практиці / за заг. ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрінком Інтер, 2004. – 388 с.

216. Криминалистика : [учеб.] / под ред. проф. Р. С. Белкина, В. П. Лаврова, И. М. Лузгина. – Т. 1. – М. : Академия МВД СССР, 1987– . – Т. 1. – 1987. – 340 с.

217. Ищенко Е. П. Криминалистика : [учеб.] / Е. П. Ищенко, А. А. Топорков ; под ред. Е. П. Ищенко. – М. : Юридическая фирма «КОНТРАКТ» ; ИНФРА-М, 2003. – 748 с. – (Серия : «Высшее образование»).

218. Криміналістика : підруч. для студ. юрид. спец, вищ. закл. освіти / [В. М. Глібко, А. Л. Дудніков, В. А. Журавель та ін.] ; за ред. В. Ю. Шепітька. – К. : Ін Юре, 2001. – 684 с.

219. Експертизи в судовій практиці : навч. посіб. / [В. Г. Гончаренка, В. Є. Бергер, Л. П. Булига та ін.]. – К. : Либідь, 1993. – 193 с.

220. Криміналістика: Посіб. для підготовки до іспитів/ І. В. Гора, А. В. Іщенко, В. А. Колесник.- Вид. 2-ге, доп. та перероб.- Київ: Вид. Паливода А. В., 2004.- 233с.- (Бібліотечка студента).

221. Сегай М.Я. Современные возможности судебных экспертиз в свете достижений науки и техники/ МВД УССР, Министерство юстиции УССР.- Киев: Ред.-издательский отдел МВД УССР, 1987.- 72с.

222. Настільна книга слідчого : наук.-практ. видання для слідчих і дізнавачів / [М. І. Панов, В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова та ін.]. – К. : ІнЮре, 2003. – 720 с.

223. Следственные действия. Типовые образцы документов / под ред. В. А. Образцова. – М. : Юристь, 1990. – 501 с.

224. Павленко С. Д. Предмет, объекты, задачи и методы криминалистической экспертизы печатных форм и их отпечатков / С. Д. Павленко // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 1987. – Вып. 34. – С. 73–78.

225. Клименко Н. И. Криминалистические знания в структуре профессиональной подготовки следователя: Учеб. пособие для юрид. вузов и фак.- К.: Вища школа, 1990.- 103с.

226. Кузьмічов В. С. Чорноус Ю. М. Слідча діяльність: характеристика та напрями удосконалення: Монографія.- Київ: ЗАТ «Нічлава», 2005.- 447с.

227. Аленін Ю. П. Теоретичні та практичні основи розкриття і розслідування осередків злочинів: автореф. дис. ... д-ра юрид. наук: (12.00.09) / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. - Харків, 1997. - 48 с.

228. Щербаковский М. Г. Судебные экспертизы: назначение, производство, использование : [учеб.-практ. пособ.] / Щербаковский М. Г. – Х. : Эспада, 2005. – 544 с.

229. Роцін О. І. Книга криміналіста : [практ. посіб.] / Роцін О. І, Біленчук П. Д., Омельченко Г. О. – К. : України, 1995. – 413 с.

230. Гусаков А. Н. Следственная тактика / А. Н. Гусаков, А. А. Фелющенко. – Свердловск : Урал. ун-т, 1991. – 148 с.

231. Карпов Н. С. Використання загальних наукових методів у криміналістичному дослідженні // Науковий вісник КНУВС.- К., 2009.- Вип.1(62).- С.106-112.

232. Про затвердження Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України [Електронний ресурс] : наказ МВС України від 03 лист. 2015 р. № 1343. – Режим доступу :

<http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15>

233. Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия / Белкин Р. С. – [2-е изд. доп.]. – М. : Мегатрон XXI, 2000. – 334 с.

234. Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві : [моногр.] / Романюк Б. В. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 2002. – 196 с.

235. Черноус Ю. М. Міжнародне співробітництво у розслідуванні злочинів / Ю. М. Черноус // Криміналістика ХХІ століття. Харків : Право, 2010.- С.530-533.

236. Бахін В. П. Як розкриваються злочини. (Криміналістика у питаннях та відповідях)/ В. П. Бахін, В. Г. Гончаренко; Київ. ун-т ім. Т. Г. Шевченка. Юрид. фак-т.- Київ, 1996.- 198с.

237. Корж В. П. Дослідження документів. Це важливий напрям розслідування окремих видів екологічних злочинів/ В. П. Корж, С. А. Книженко // Вісник прокуратури. - 2003.- №8.- С.75-78.

238. Белкин Р. С. Методологические проблемы комплексных экспертиз / Р. С. Белкин // Проблемы организации и проведения комплексных экспертных исследований : сб. науч. тр. / ВНИИСЭ. – М., 1985. – С. 36–40.

239. Иванов Н. А. Комплексная экспертиза документов (компьютерно-техническая и реквизитов документов), изготовленных способами цифровой фальсификации / Н. А. Иванов // Российский следователь. – 2004. – № 10. – С. 2–4.

240. Потомська Н. А. Особливості збирання і дослідження документів при розслідуванні ухилень від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів) : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.09 / Потомська Наталія Анатоліївна. – Ірпінь, 2010. – 213 с.

241. Computer crime prosecution training program / Федеральний центр правоохоронних органів. – Б. м. : Б. в., July 1993. – 25 с.

242. Чернявський С. С. Наукові підходи до проблем розкриття злочинів // Науковий вісник КНУВС.- К., 2009.- Вип.5(66).- С.91-101.

243. Бондарь М. Е. Функции методики исследования в экспертной деятельности / М. Е. Бондарь // Криминалистика и судебная экспертиза. – К., 2001.– С. 40–47.

244. Назначение и производство судебных экспертиз : [пособ. для следователей, судей и экспертов] / за ред. С. Н. Чихалова. – М. : Юрид. лит., 1988. – 320 с.

245. Захарова Т. И. Методы технико-криминалистической экспертизы документов / Т. И. Захарова, Т. И. Сафроненко // Экспертная практика. – М., 1983. – № 21. – С. 17–19.

246. Кучеров И. Д. Некоторые новые методы криминалистического исследования документов с применением фотографии в инфракрасных лучах : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. юрид. наук / И. Д. Кучеров. – Минск, 1962. – 16 с.

247. Салтевский М. В. Криминалистика : [підруч.] : у 2 ч. / Салтевський М. В. – Х. : Консум ; Основа, 1999. – Ч. 1. – 1999. – 416 с.

248. Анчабадзе Н. А. Методы и средства экспертных исследований : [курс лекций] / Н. А. Анчабадзе, Г. Г. Коновалов, А. В. Кочубей, В. П. Симаков. – Волгоград : Волгогр. акад. МВД России, 2001. – 88 с.

249. Криминалистика : [учеб. для вузов] / Т. В. Аверьянова, Р. С. Белкин, Ю. Г. Корухов, Е. Р. Россинская ; под ред. проф. Р. С. Белкина. – М. : НОРМА, 2001. – 990 с.

250. Криміналістика : [підруч.] / П. Д. Біленчук, О. П. Дубовий, П. Ю. Тимошенко, М. В. Салтевський ; за ред. П. Д. Біленчука. – К. : Нац. акад. внутр. справ України, 1997. – 230 с.

251. Белкин Р. С. Курс криминалистики : [учеб. пособ. для вузов] : в 3 т. / Белкин Р. С. – [3-е изд., доп.]. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2001. –

Т. 2. – 2001. – 314 с.

252. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон: Застереження № а03/2013 // 2013. – Т. 2. – С. 28–39.

253. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № к5/12 // 2012. – Т. 4. – С. 79–81.

254. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № 04/2008 // 2008. – Т. 3. – С. 106–107.

255. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № 06/2008 // 2008. – Т. 4. – С. 24–25.

256. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № 04/2008 // 208. – Т. 4. – С. 11–12.

257. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявлений підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № 05/2008 // 2008. – Т. 4. – С. 19–21.

258. Фурлетов В. И. Современное состояние и направление развития методов исследования пересекающихся штрихов / В. И. Фурлетов // Теория и методика судебно-почерковедческого и технического исследования документов. – М., 1988. – С. 192–207.

259. Мирский А. Л. Использование растровой электронной микроскопии для анализа микрорельефа / А. Л. Мирский, Е. И. Стащенко // Экспертная техника: Новые методы и методики исследования объектов судебной экспертизы. – М., 1986. – Вып. 93. – С. 23–27.

260. Стариков Е. В. Определение вида копировально-множительных устройств, используемых при подделке денежных билетов, ценных бумаг и документов: методические рекомендации / Стариков Е. В., Белоусов А. Г., Белоусов Г. Г. – М. : ГУ ЭКЦ МВД России, 2000. – 40 с.

261. Архів Головного експертно-криміналістичного центру Державної прикордонної служби України. Про виявленій підроблений паспортний документ. Паспорт громадянина України для виїзду за кордон : Застереження № 08/2008 // 2008. – Т. 4. – С. 48–51.

262. Козир М. В. Спеціальні методи вирішення експертних завдань стосовно комп'ютерних вірусних програм / М. В. Козир // Сучасні судово-експертні технології в кримінальному і цивільному судочинстві : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., (м. Харків, 14–15 берез. 2003 р.) – Х., 2003. – С. 241–247.

263. Салтевський М. В. Основи методики розслідування злочинів, скоєних з використанням ЕОМ : [навч. посіб.] / Салтевський М. В. – Х. : Нац. юрид. акад. України, 2000. – 35 с.

264. Rowan Bosworth – Davies and Graham Saltmarsh. Money Laundering: A practical Guide to the New Legislation. – London : Chapman and Haal, 1994. – 299 p.

265. Криминалистика : [учеб.] / под ред. Р. С. Белкина. – М. : Юрид. лит, 1986. – 544 с.

266. Справочная книга криминалиста / за ред. Н. А. Селиванова. – М. : НОРМА, 2000. – 727 с.

267. Криминалистика : учеб. для вузов / [И. Ф. Герасимов, Я. Л. Драпкин, Е. П. Ищенко и др.] ; под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Высш. шк., 2000. – 672 с.

268. Криминалистика : [учеб для вузов] / под ред. Н. П. Яблокова, В. Я. Колдина. – М. : МГУ, 1990. – 464 с.

269. Цимбал П. В. Совершенствование использования научно-технических достижений в расследовании преступлений // МВД Украины - К.: - 1992р. 25с.

270. Матусовський Г. А. Криміналістика в системі науковий знань / Г. А. Матусовський. - Харків : Вища школа при ХДУ, 1976. – 113 с.

271. Экспертные системы. Криминалистическое и антитеррористическое оборудование [Электронный ресурс]. – Режим доступа :

http://expert-market.kiev.ua/ru/5342_forensic_and_anti-terrorism_equipment.htm

272. Удалова Л. Д. Допит експерта: проблеми законодавчого врегулювання // Право України - 2003р. №2, С.111-112.

273. Криминалистика : [учеб.] / отв. ред. Н. П. Яблоков. – [2-е изд., перераб. и доп.]. – М. : Юристъ, 2001. – 718 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Зведені дані опитування експертів МВС України щодо проблем криміналістичного дослідження підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України (136 осіб)

1. Експертний підрозділ МВС України:		
а) ДНДЕКЦ МВС України	7	2,9 %
б) НДЕКЦ при ГУ МВС України, УМВС України	87	64,3 %
в) відділ, відділення, групи міськ-,рай-, лінорганів	45	32,8 %
2. Досвід роботи по напрямку технічних досліджень документів:		
а) 1-5 років	67	49 %
б) 5-10 років	19	14 %
в) 10-15 років	41	30 %
г) 15-20 років	11	8 %
д) 20-25 років	0	0
3. Як часто до Вас на дослідження приходять документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України:		
а) 1 раз і більше в місяць	5	3,6 %
б) 1 раз і більше в два місяці	12	8,8 %
в) 1 раз і більше в три місяці	19	14 %
г) 1 раз і більше в шість місяців	24	17,6 %
д) 1 раз і більше в рік	39	28,7 %
е) не приходять	37	27,2 %
4. Які саме документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, надходять на дослідження:		
а) закордонні паспорти	97	64 %
б) службові паспорти	4	3 %
в) дипломатичні паспорти	0	0
г) посвідчення моряка	14	9 %
д) посвідчення члена екіпажа	3	2,2 %
е) проїзний документ на дитину	18	8,1 %
є) інші	2	2,72 %

5. Чи надходили на дослідження документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України зразка 2015 року:

	2	1,5 %
а) так	112	82,4 %
б) ні	22	16,2 %
в) не пам'ятаю		

6. Які проблеми виникають під час дослідження документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону України:

а) відсутність порівняльних зразків	67	49,3 %
б) окремих методичних рекомендацій дослідження таких об'єктів	38	28 %
в) відсутність експертного досвіду роботи	14	10,3 %
г) відсутність інформації про внесення змін до реквізитів документів	11	8 %
д) неналежна взаємодія з експертними відомчими службами України та інших країн тощо	6	4,4 %

7. Чи вистачає Вам літератури при проведенні експертного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України?

а) вистачає	2	1,5 %
б) не вистачає, відсутня окрема методика дослідження	61	43 %
в) не вистачає, відсутні матеріали щодо спеціальних засобів захисту цих документів	66	48,5 %
г) не вистачає, відсутні матеріали щодо способів підробки цих документів	9	6,6 %

8. Які види підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, зустрічаються:

а) повна	28	20,6 %
б) часткова.	108	79,4 %

9. З Вашого практичного досвіду, який найбільш поширеніший спосіб повного підроблення документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України?

а) малювання	2	1,5 %
б) за допомогою копіювально-розмножувальної техніки	91	67 %
в) використання спеціального друкарського обладнання.	43	32 %

10. Які способи підробки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, зустрічаються під час дослідження:

а) заміна сторінки (сторінок)	27	15,4 %
б) заміна частин сторінок	4	2,9 %
в) ознаки підчистки	19	12,5 %
г) ознаки додрукування	15	9,5 %
д) ознаки травлення, змивання	2	1,5 %
е) ознаки дописки	3	2,2 %
є) неякісна перфорація	18	11,8 %
ж) невідповідність штампів та печаток	15	9,6 %
и) невідповідність візових позначень	25	17 %
і) невідповідність текстів в машинописній зоні	8	5,9 %
ї) підробка інформації на «мікрочіпі»	0	0

11. Які можливі, на Вашу думку, покращення захисту таких документів:

а) зміна дизайну документів в бік ускладнення	97	71,3 %
б) зміна дизайну документів і бік спрощення	4	2,9 %
в) використання біометрії	102	75 %
г) додавання спеціальних засобів захисту	64	47%
д) збільшення кількості видів документів	2	1,5 %
е) зменшення кількості видів документів	3	2,2 %

12. В якому вигляді у Вашому підрозділі є зразки документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, для порівняльного дослідження?

а) є зразки справжніх документів	7	5,1 %
б) є у вигляді електронної інформації	63	46,3 %
в) немає	66	48,5 %

13. Які види судових експертиз назначаються для дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України?

а) технічна експертиза документів	116	85,3 %
б) комп'ютерна експертиза	2	1,5 %
в) почеркознавча експертиза	6	4,4%
г) дактилоскопічна експертизи	7	5,1 %
д) експертиза матеріалів і речовин	5	3,6 %

14. Чи достатньо технічного обладнання у Вашому підрозділі для дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України?

а) так, підрозділ забезпечений сучасними технічними засобами дослідження	101	74,3 %
б) ні, є лише застаріле обладнання	35	25,7 %

15. Чи потрібна, на Вашу думку, окрема методика дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, зразки справжніх бланків документів або інформаційні (електронні) листи із роз'ясненням їх спеціальних засобів захисту?	74	54,4 %
а) так, це значно полегшить виявлення підроблення;		
б) ні, достатньо загальних методик дослідження з технічної експертизи документів.	62	45,6 %

Аналітична довідка щодо результатів анкетування працівників експертних підрозділів МВС України

З метою вивчення питань щодо проблем криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, було проведено анкетування 136 експертів МВС України в період з 11.02.2013 р. по 04.09.2016 р. на базі регіональних відділень НДЕКЦ МВС, а також у ДНДЕКЦ МВС України.

Кожному з респондентів було запропоновано надати відповідь на два блоки запитань. При цьому, питання були поділені на дві групи. До першої групи увійшли питання загального значення (підрозділ, стаж роботи за спеціальністю, визначити документи, що стають об'єктами дослідження, та їх кількість). Друга група питань присвячена з'ясуванню ставлення респондентів саме до проблемних питань криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, призначення судових експертиз таких документів та шляхів удосконалення цих питань.

У результаті аналізу відповідей, що були отримані на питання першого блоку, з'ясовано:

1) переважна більшість респондентів (64,3 %) працюють у обласних експертних підрозділах НДЕКЦ МВС України, 32,8% – у відділах поліції, 2,9% – у ДНДЕКЦ МВС України. Стаж практичної роботи за даним видом дослідження у 49,0 % опитаних респондентів становив від 1 до 5 років, у 14,0 % – від 5 до 10 років, у 30,0 % – від 10 до 15 років, 8,0 % – працівників, які відпрацюють до 20 р.;

2) 64,0 % опитаних респондентів досліджували паспорти громадянина України для виїзду за кордон, 9,0 % – посвідчення особи моряка, 8,1 % – проїзні документи дитини, 3,0 % – службові паспорти, 2,2 % – посвідчення члена екіпажа;

3) дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, 3,6 % опитаних респондентів проводять один раз на місяць, 8,8 % – один раз на два місяці, 14,0 % – один раз на три місяці, 17,6 % – один раз на шість місяці, 28,7 % – один раз на рік, 27,2 % – не досліджували.

Підсумки аналізу відповідей на запитання другого блоку зазначають основні причини, які утруднюють проведення криміналістичного дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України. Серед яких відсутність у експертних підрозділах: зразків для порівняння (49,3 %), методичних рекомендації дослідження таких об'єктів (28,0 %); досвід експертної роботи (10,3 %); інформації щодо спеціальних засобів захисту (48,5 %) та внесення змін до реквізитів документів (14,6 %).

Основними недоліками призначення та проведення технічної експертизи документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, є відсутність необхідної криміналістичної літератури (48,5 %) і окремої методики дослідження (43,0 %).

Збільшення ефективності виявлення підроблених документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, потребує забезпечення працівників, що здійснюють їх огляд, наступним: інструктивними матеріалами з правил проведення огляду таких документів (57,3 %) та характеристикою засобів захисту й способів підроблення таких документів (49,3 %); належним технічним обладнанням, що надасть змогу виявити ознаки підроблення (25,7 %).

Проблематичним є постановка та формулювання питань експерту з технічного дослідження документів, що призначається у 85,3 % випадків, оскільки у підрозділах відсутня довідкова література (55,1 %).

Отже, на підставі результатів анкетування працівників експертних підрозділів, можна зробити такі висновки:

– обґрунтовано необхідність у створенні окремої методики дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України (це підтримують 54,4 % з усіх респондентів);

– необхідно забезпечити експертні підрозділи довідковими матеріалами щодо спеціальних засобів захисту документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України, від підроблення, сучасним технічним обладнанням;

– необхідно забезпечити суб'єктів огляду довідковою літературою щодо формулювання питань експерту, а також інструктивними матеріалами з правил його проведення та належним технічним обладнанням, що надасть змогу краще виявити ознаки підроблення в таких документах.

Додаток Б

Зміни загальних виглядів паспортів для виїзду за кордон

Рис. Б.1. Тимчасовий паспорт Російської імперії, виданий в 1915 році.

Рис. Б.2.Закордонний паспорт громадянина ССРС зразка 1929 року.

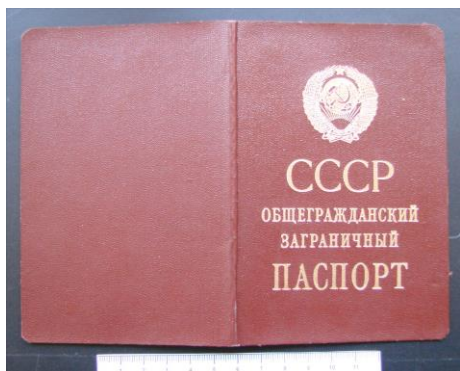

Рис. Б.3. Видяг обкладинки закордонного паспорта зразка 1959 року.

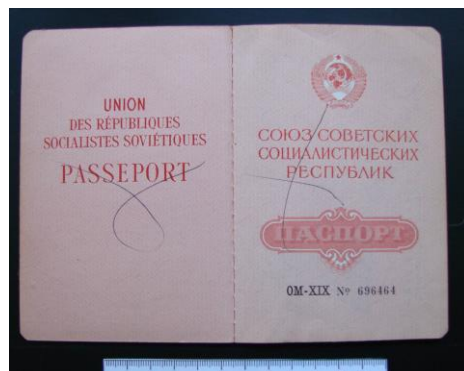

Рис. Б.4. Видяг першої сторінки закордонного паспорта зразка 1959 року.

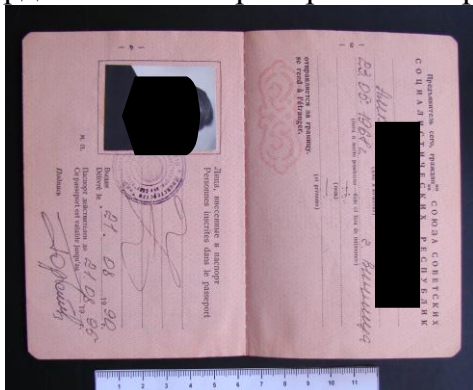

Рис. Б.5. Видяг персональної сторінки закордонного паспорта зразка 1959 року.

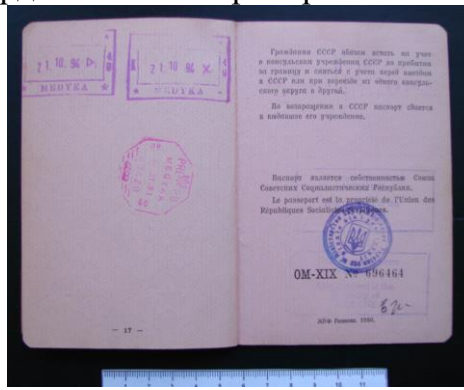

Рис. Б.6. Видяг останньої сторінки закордонного паспорта зразка 1959 року.

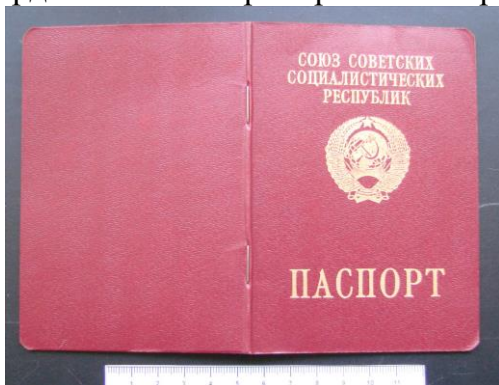

Рис. Б.7. Видяг обкладинки закордонного паспорт зразка 1970 року.

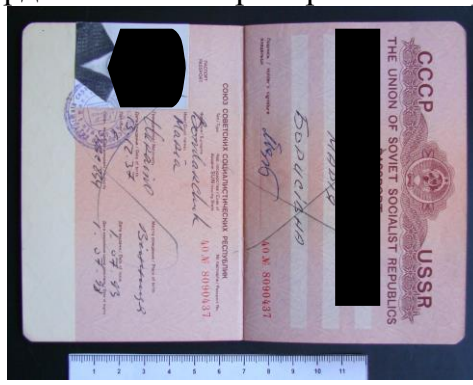

Рис. Б.8. Видяг персональної сторінки закордонного паспорта зразка 1970 року.

Рис. Б.9. Видяг сторінки закордонного паспорта зразка 1970 року.

Рис. Б.10. Видяг останньої сторінки закордонного паспорта зразка 1970 року.

Рис. Б.15. Вигляд обкладинки закордонного паспорт зразка 2008 року.

Рис. Б.16. Вигляд сторінки з персональними даними закордонного паспорта зразка 2008 року.

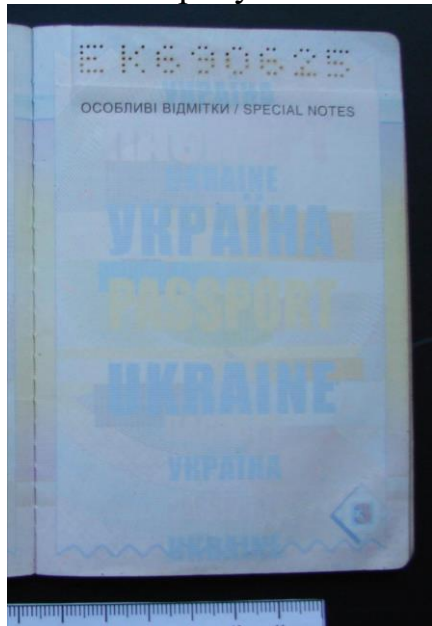

Рис. Б.17. Вигляд однієї сторінки закордонного паспорт зразка 2008 року.

Рис. Б.18. Вигляд останніх сторінок закордонного паспорт зразка 2008 року.

Рис. Б.19. Вигляд обкладинки закордонного паспорт зразка 2015 року.

Рис. Б.20. Вигляд сторінки з персональними даними закордонного паспорта зразка 2015 року.

Рис. Б.21. Вигляд сторінки закордонного паспорт зразка 2015 року.

Рис. Б.22. Вигляд останньої сторінки закордонного паспорт зразка 2015 року.

Додаток В

Таблиця 1.2

**Таблиця спільних та відмінних рис для визначення терміна
«документи, що посвідчують особу при перетині державного кордону
України»**

	Паспорт громадянина України для виїзду за кордон		Дипломатичний паспорт	Службовий паспорт	Посвідчення моряка	Посвідчення члена екіпажа	Посвідчення повернення в Україну	Посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон	Проїзний документ біженця
Громадянство	громадянин України	громадянин України	громадянин України	громадянин України	громадянин України	громадянин України	громадянин України	особа без громадянства	особа без громадянства, іноземці
Вік особи	з народження	16	не залежно від віку	не залежно від віку	не залежно від віку	не залежно від віку	після 16 років	не залежно від віку	після 16 років
Статус (для виконання обов'язків)	-	-	при виконанні службових обов'язків	при виконанні службових обов'язків	при виконанні службових обов'язків	при виконанні службових обов'язків	-	-	-
Орган (особа), що видає	органи ДМС	органи ДМС	органи МЗС	органи МЗС	посадова особа (капітан порту)	посадова особа в сфері польотів України	закордонні дипломатичні установи	органи ДМСУ	органи ДМСУ
Термін дії (роки)	4	10	5	5	5	5	30 днів	3	5

Додаток Д

**Види документів,
що посвідчують особу при перетині державного кордону України**

Документи розділяються на види за наступними підставами, основними з яких є:

1) За найменуванням документа:

- паспорт (дипломатичний, службовий паспорти);
- посвідчення (посвідчення моряка, члена екіпажу);

2) За походженням документа:

- особисті (проїзний документ дитини, закордонний паспорт);
- службові (дипломатичний, службовий паспорти).

3) За місцем видачі:

- зовнішні (паспорти, що видаються органами МЗС в іншій країні, посвідчення на повернення в Україну);
- внутрішні (посвідчення моряка, члена екіпажу тощо).

4) За терміном дії:

- короткострокові (посвідчення на повернення в Україну);
- довгострокові:
 - з досягненням повноліття (проїзний документ дитини);
 - на 3 роки (проїзний документ дитини);
 - на 5 років (посвідчення моряка, члена екіпажа, дипломатичний, службовий паспорти);
 - на 10 років (закордонний паспорт).

5) За часом дії:

- на час зайняття посади (дипломатичний, службовий паспорти, посвідчення моряка, члена екіпажа);
- на визначений термін;
- тимчасові (посвідчення на повернення в Україну).

6) За частотою використання документів:

- одноразові (посвідчення на повернення в Україну);
- багаторазові .

7) За віком особи власника отримання документів:

- незалежно від віку (службовий паспорт, посвідчення моряка, посвідчення біженця тощо);
- за віком особи, які можна поділити на ті, що видаються:

- з народження (проїзний документ дитини);
- з досягненням 18 річчя (закордонний паспорт).

8) За видом діяльності власника:

- залежної від діяльності (посвідчення моряка, посвідчення члена екіпажа, службовий та дипломатичний паспорти);
- незалежно від діяльності (закордонний паспорт, посвідчення на повернення).

9) За компетенцією органу, що видає документи:

- спеціально уповноважені державні органи (органами (паспортною службою органів внутрішніх справ, дипломатичними представництвами та консульськими установами);
- посадові особи (капітанами морських і річкових портів України).

10) За громадянством особи (за наявністю громадянства):

- громадянин України;
- не громадянин України (посвідчення біженця, без громадянства).

11) За правом (видом) пропуску:

- через «зелений коридор» (дипломатичний, службовий паспорти);
- на загальних умовах (закордонний паспорт, проїзний документ дитини тощо).

12) За обов'язковою наявністю документа:

- необов'язкова (при перетині кордону до Російської Федерації, Білорусія);
- обов'язкова (решта країн).

13) За метою поїздки:

- службова діяльність (дипломатичний, службовий паспорти, посвідчення моряка, члена екіпажа);
- повернення;
- інша (туристична, лікувальна тощо).

14) За місцем знаходження документа:

- в державних органах (в МЗС - дипломатичний, службовий паспорти);
- у власника (решта документів).

15) За напрямком дії (руху через кордон України):

- лише в'їзд в Україну (посвідчення на повернення);
- виїзд з України та в'їзд в Україну (решта).

16) За кількістю документів у власника:

- один документ (посвідчення на повернення, проїзний документ дитини);
- одночасно два документи (службовий та закордонний паспорти, посвідчення моряка та закордонний паспорт, два паспорти для виїзду за кордон тощо).

17) За кількістю осіб використання:

- одноособові (дипломатичний паспорт, посвідчення моряка);
- багатоособові (закордонний паспорт батьків з вписаною дитиною).

18) За фізичною (матеріальною) складовою документа:

- паперова брошура (посвідчення на повернення);
- полімерна карточка (посвідчення члена екіпажа);
- бланк у формі книжечки.

Додаток Е

Таблиця 2.1

Порівняльна таблиця змін загального вигляду бланків паспортів громадянина України для виїду за кордон

н\п	Назва реквізиту бланка	Зразок 1994р	Зразок 1997р	Зразок 2008р	Зразок 2015 р
1	2	3	4	5	6
1	Вигляд документа	у формі книжечки із заокругленими кутами	у формі книжечки із заокругленими кутами	у формі книжечки із заокругленими кутами	у формі книжечки із заокругленими кутами
2	Кількість сторінок	32 (можливо 64 та 96)	32 або 64 сторінки	32 або 64 сторінки	32 сторінки
3	Колір обкладинки	темно-вишневий	темно-вишневий	синій	синій
4	Написи на обкладинці	ПАСПОРТ (зображення герба) УКРАЇНА	ПАСПОРТ (зображення герба) УКРАЇНА	(зображення герба) ПАСПОРТ УКРАЇНА (укр. і англ. мовами)	УКРАЇНА ПАСПОРТ (зображення герба) UKRAINE PASSPORT (зображення логотипу мікрочіпа)
5	Розміщення персональних даних	на правому форзаці	на правому форзаці	вшита сторінка	вшита сторінка
6	Зображення пред'явника	фотокартка	фотозображення за допомогою копіювально-множильної техніки	фотозображення за допомогою лазерного друку	фотозображення за допомогою лазерного друку
7	Дублювання зображення пред'явника	-	-	відцифроване зображення особи шляхом лазерної перфорації	відцифроване зображення особи шляхом лазерної перфорації
8	Захист сторінки з персональними даними	полімерною плівкою	полімерною плівкою із зображеннями спеціальною фарбою	полікарбонатна багатошарова сторінка даних	полікарбонатна багатошарова сторінка даних

1	2	3	4	5	6
9	Підпис власника документа	власноручно	за допомогою копіювально-множильної техніки	відцифрований, лазерним друком	відцифрований, лазерним друком
10	Друк та колір на сторінці даних	плоским друком; чорним кольором	плоским друком; синім кольором	лазерним друком; чорним кольором	лазерним друком; чорним кольором
11	Мотив зображення на сторінках документа	нескінченні хвилясті лінії із гільоширними малюнками	нескінченні хвилясті лінії із гільоширними малюнками	зображення орнаментів, вишивок, геральдики, характерних для регіонів України	зображення історичних, культурних та архітектурних пам'яток, України
12	Розміщення перфорації	з середини бланка	з середини бланка	з першої сторінки бланка	з першої сторінки бланка
13	Наявність мікротекстів	присутні	присутні	їх кількість, якість, кольори збільшені	
14	Наявність «мікрочіпу»	не передбачено	не передбачено	передбачено	імплантований
15	Розміщення номеру бланка	не передбачено	не передбачено	на 32 сторінці	на першій сторінці
16	Зміст тексту на 1 сторінці (перша стрічка)	Термін дії документа продовжено до Паспорт є власністю України	Паспорт є власністю України	Паспорт є власністю України	Паспорт громадянина України для виїзду за кордон є власністю України
17	Тексти на лівому форзаці	мають шість абзаців	мають п'ять абзаців	мають п'ять абзаців	мають шість абзаців

* - до уваги брався зразок паспорта громадянина України для виїзду за кордон, який містить безконтактний електронний носій інформації.

Додаток Ж

Зображення фрагментів водяних знаків у паспортних документах громадян України для виїзду за кордон

Рис. Ж.1. Зображення водяного знаку на сторінках паспортних документів (закордонного паспорт, проїзного документа дитини, проїзного документа біженця, посвідчення особи без громадянства для виїзду за кордон) зразків, дійсних до 2015 року.

Рис. Ж.2. Зображення водяного знаку на сторінках посвідчення особи моряка.

Рис. Ж.3. Зображення водяного знаку на сторінках дипломатичного та службовому паспортах громадян України зразків, дійсних до 2015 року

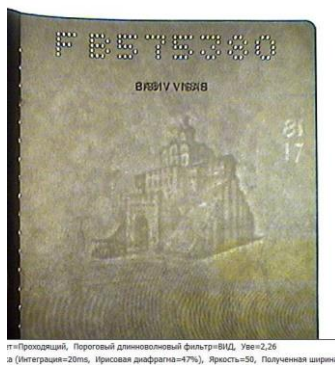

Рис. Ж.4. Зображення водяного знаку на сторінках паспорта громадянина України зразка 2015 року

Додаток 3

Зображення захисних волокон та УФ-захисту на сторінках документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України

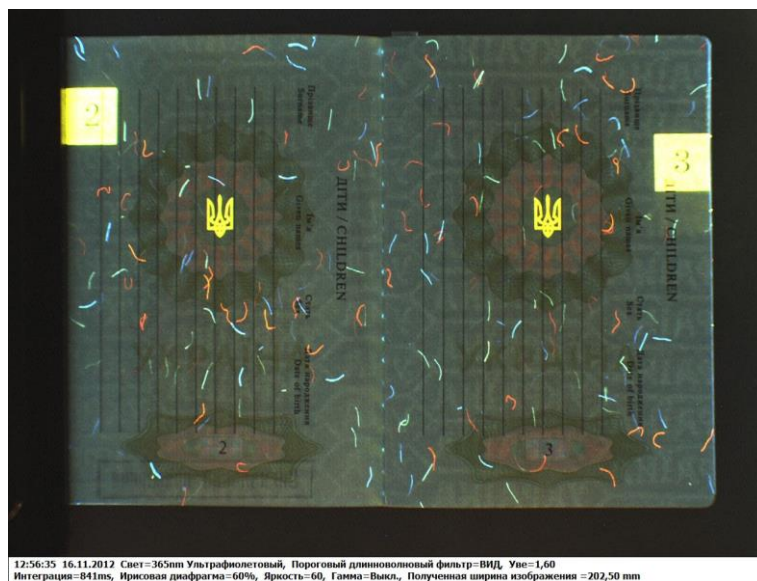

Рис. 3.1. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в паспорті для виїзду за кордон зразка, дійсного до 2008 року

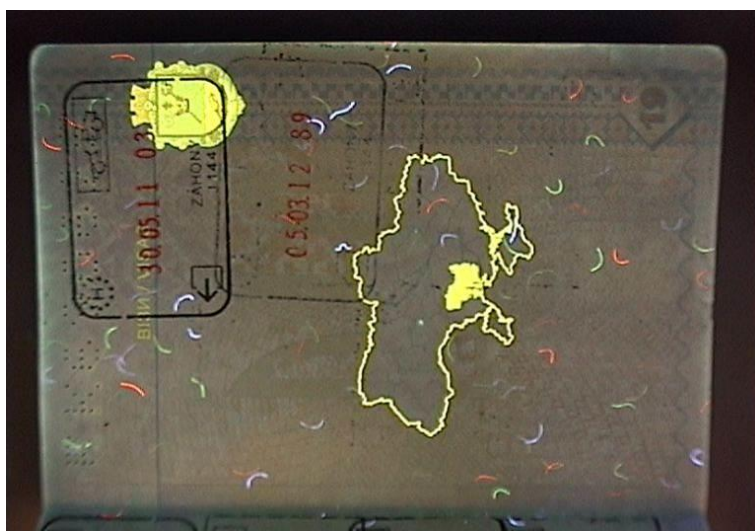

Рис. 3.2. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в паспорті для виїзду за кордон зразка, дійсного з 2008 року

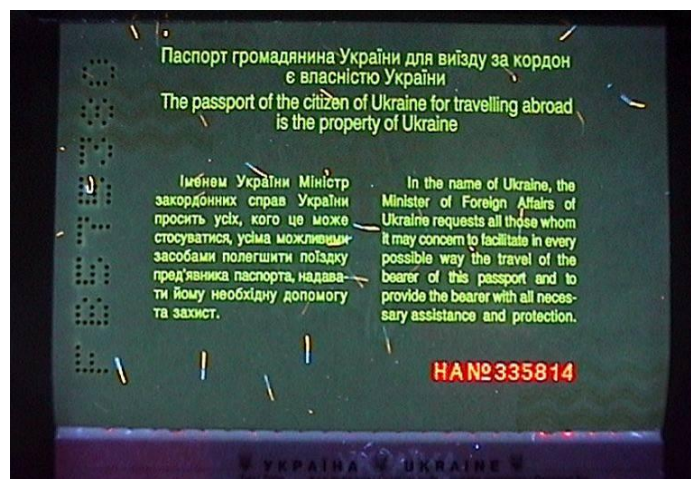

Рис. 3.3. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в паспорті для виїзду за кордон зразка 2015 року

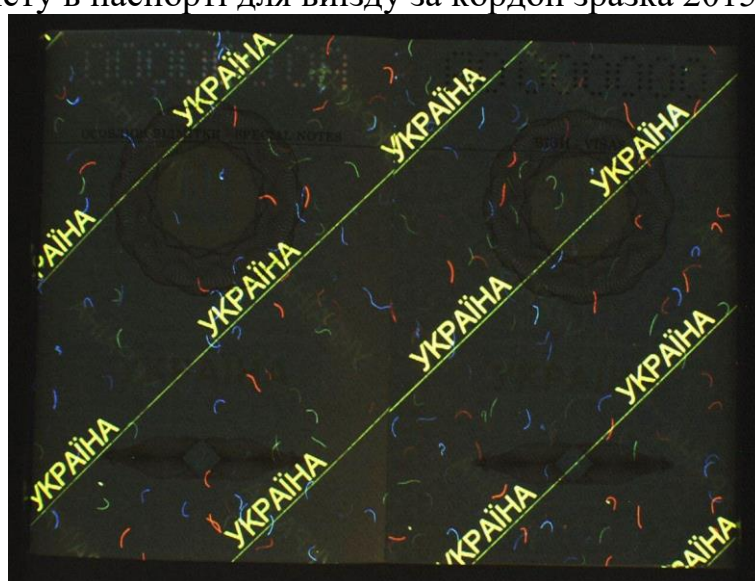

Рис. 3.4. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту проїзного документа дитини

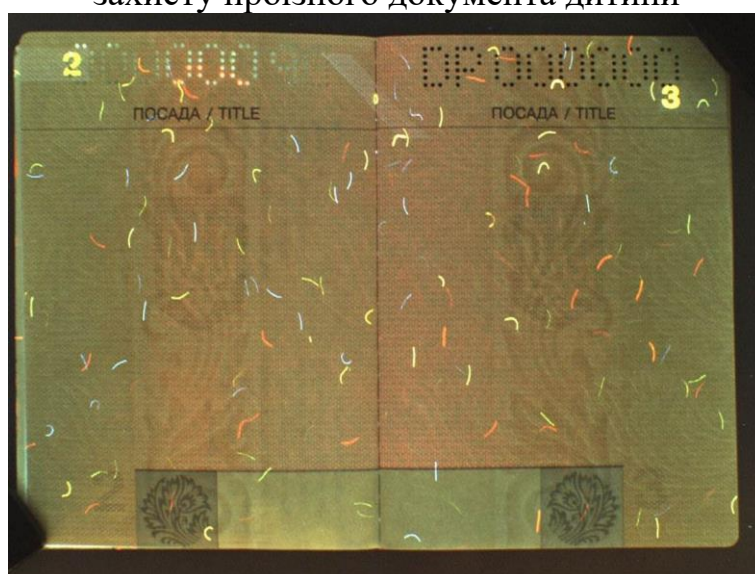

Рис. 3.5. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу у дипломатичному паспорті зразка, дійсного до 2015 року.

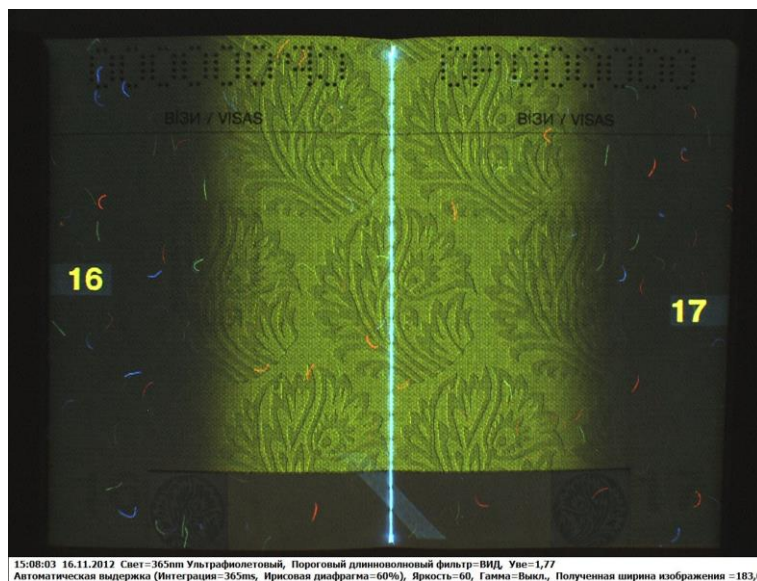

Рис. 3.6. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в службовому паспорті зразка, дійсного до 2015 року.

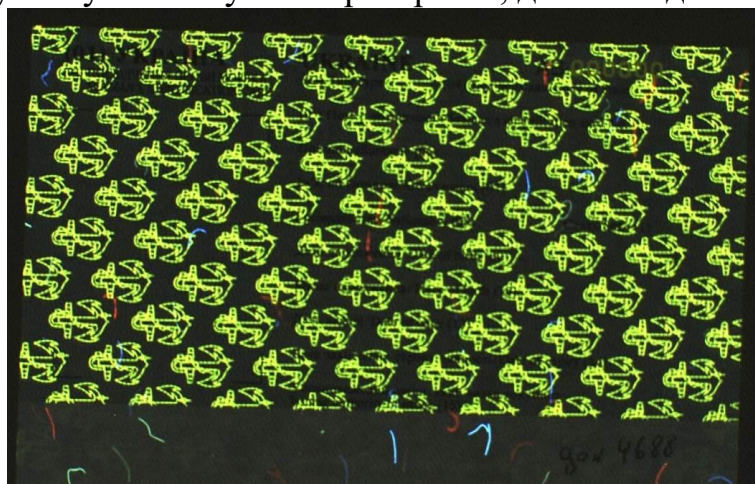

Рис. 3.7. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в посвідченні особи моряка.

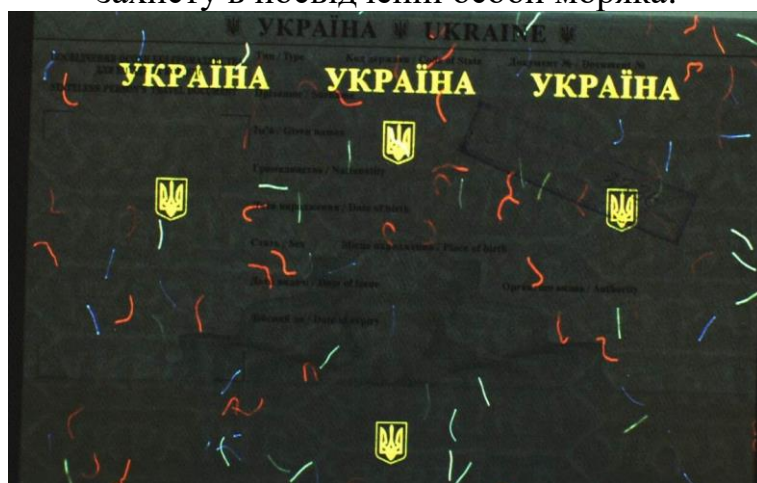

Рис. 3.8. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в посвідченні особи без громадянства для виїзду за кордон зразка, дійсного до 2015 року.

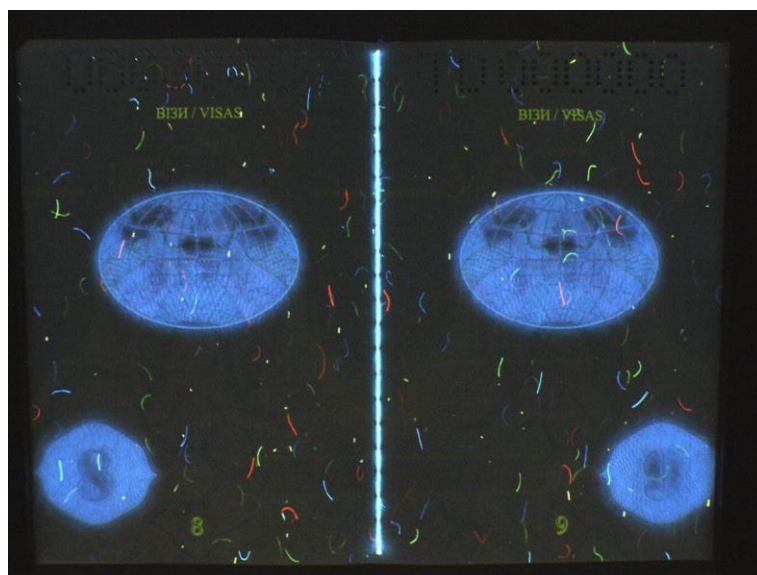

Рис. 3.9. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в проїзному документі біженця зразка, дійсного до 2015 року.

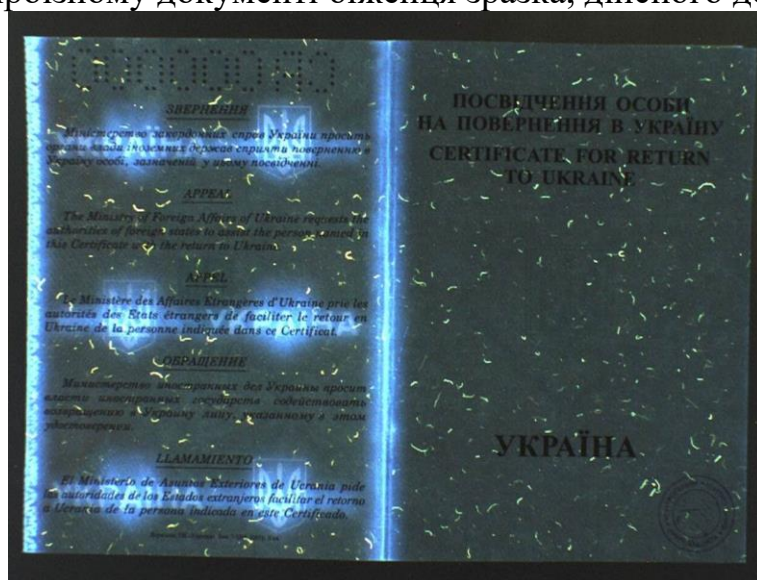

Рис. 3.10. Збільшене зображення захисних волокон в структурі паперу та УФ-захисту в посвідченні особи на повернення в Україну.

Додаток И

**Класифікація спеціальних спеціальних засобів захисту документів,
що посвідчують особу при перетині державного кордону України****1) За виглядом документа:**

1) бланки у формі книжечки:

- із полімерною сторінкою (закордонний паспорт зразка 2008, 2015 років);
- без полімерної сторінки (посвідчення особи моряка, службовий паспорт, посвідчення біженця та інші);

2) полімерна карточка (посвідчення члена екіпажа);

3) брошура (посвідчення на повернення).

2) За матеріалом, який використовують для виготовлення документів:

- на пластиковій основі (сторінка даних, посвідчення члена екіпажа);
- на паперовій основі (решта документів).

3) За розташуванням в бланку документа:

- локальні (голограма, фотокартка, захисна нитка, водяний знак);
- розподілені (водяні знаки);
- хаотичні (захисні волокна).

4) За часом внесення спеціальних засобів захисту:

- під час виготовлення бланку (фарби, способи друку);
- під час персоналізації документа (фотозображення, ламінуюча плівка, перфорація);
- під час використання документа (під час перетину кордону, перебування в іншій державі тощо) (відбитки штампів, розміщення візових наклейок).

5) За місцем відображення спеціальних засобів захисту на сторінках документа:

- на сторінках – (перфорація серії та номеру, номер сторінок, нанесений УФ-фарбою);

- лише на сторінці даних (перфорація фотозображення, лазерне гравіювання, ретро-рефлекторна плівка, орнамент на фотокартці);
- одночасно (фонові антисканерні зображення, захисті волокна).

6) За місцем розміщення в структурі папері:

- в структурі паперу (водяні знаки, захисні волокна, нитка);
- на поверхні (ламінат);
- наскрізь (перфорація).

7) За сприйняттям спеціальних засобів захисту:

- оптичні (голограми, OVI-фарба, кіп-ефект);
- рефлекторно-оптичні (механічно-оптичні) (перфорація, глибокий друк).

8) За методами дослідження (виявлення):

- мікроскопічні (захисні волокна, мікротекст);
- візуальні (в УФ-променнях – фарби, косо направленому – глибокий друк, надрізи сторінок);
- фотографічні (голограми, кінеграми);
- інструментальні (ретро-рефлекторна плівка).

9) За способом використання:

- самостійно використовуються (фарба, що змінює колір при УФ-променях);
- використовуються в поєднанні один з одним (OVI-фарба + трафаретний друк).

Рис. К.15. Вигляд сторінки паспорта громадянина України для виїзду за кордон.

Рис. К.16. Фрагмент 2-ї сторінки паспорта громадянина України для виїзду за кордон.

Рис. К.16.

Рис. К.17.

Рис. К.17 - К.18. Збільшені зображення цифрових записів з ознаками підчистки в паспорті громадянина України для виїзду за кордон.

